Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Yaz-Güz 1978

6-7

YÖNETMEN

DİVİTÇİOĞLU, Sencer

YAYIM KURULU

AKAT, A. Savaş
AKYÜZ, Yılmaz
BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat
ÇAVDAR, Tuncay
KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber
TOPRAK, Zafer

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen

Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Yaz-Güz 1978

MAKALELER

Ufuk ESİN : Tarihöncesi çağlarda Anadolu'da ilk üretim aşaması

Yalçın KOÇ : Objektif realite - epistemik determinizm ve ölçme

Gündüz VASSAF : Üniversite giriş sınavları ve zekâ testleri

İlhan TEKELİ - Gencay ŞAYLAN : Türkiye'de halkçılık ideolojisinin evrimi

BELGELER

Yavuz CEZAR : Zahîre hazinesi ve 1795 (1210) tarihli nizamnâmesi

Halil SAHİLLİOĞLU : 16. yüzyıl sonu Osmanlı Tacirleri —Vergi Adaleti—

İLETİŞİ

Celil GÜRKAN : Atatürk'e nasıl bakmak: Bir yanıt

Abone koşulları : Yurtiçi 150 TL., yurtdışı 250 TL.

Abone adresi : Toplum ve Bilim abone servisi, Silahhane Cad. Azim Apt. No. 9/4 Daire 2 Maçka - İstanbul

Yayın Tarihi : ARALIK 1978

Yayına Hazırlayan : BETA

Dizgi - Baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, Tel. : 22 91 78 — İSTANBUL

TARİHÖNCESİ ÇAĞLARDA ANADOLU'DA İLK ÖĞRETİM AŞAMASI

Ufuk ESİN (*)

GİRİŞ

1930'larda kazıbilimci V. G. Childe (1936 (1958)), insanlık tarihinde «Neolitik Çağ _ Cilalı Taş Devri» olarak teknolojik bir deyimle tanımlanan kültür dönemine «Neolitik Devrim» kavramını getirerek, ona yeni bir içerik kazandırmıştı. Bu yeni içerik tarihöncesi çağlar arkeolojisinde yeni bir görüşün doğmasına yol açmıştır. Childe'ın «Neolitik Devrim» kavramının önemi, ilk kez uygarlık tarihindeki kültür aşamalarının ekonomik etkenlere bağlanabileceğini vurgulamasından ileri gelir. Childe'a göre daha önceleri buzul ve buzularası koşulların oluşturduğu ortamda «Paleolitik ve mezolitik - Yontma ve Orta Taş Devri» insan toplulukları doğada bulduklarıyla yetinmişlerdir. Günlük yaşamlarını sürdürebilmek, besinlerini sağlayabilmek için hayvanları avlamak, yenebilecek bitkileri, tohum ve meyveleri toplamak zorunda kalmışlardır. Bir yerde elde edebilecekleri besin kaynakları tükenince, onları yeniden bulabilecekleri yerlere göçmüşlerdir. Avcı ve toplayıcı olan bu göçebe topluluklar tüketici bir besin ekonomisinin oluşturduğu bir yaşam düzenini böylece binlerce yıl sürdüregelmişlerdir (Childe, 1936 (1958): 45 - 58).

Oysa günümüzden önce (kısaltılmışı G.Ö.) yaklaşık olarak 12 - 10 bin yılları arasında iklimde başlayan değişiklikler doğal çevreye yansımıştır. Buzullar çekilmiş, bitki ve hayvan dünyalaıında birçok yeni tür, bu yeni oluşan ortama uyum sağlayamayarak yokolmuş, yerlerini yeni türlere bırakmışlardır. Yeni koşulların yarattığı bu yeni ortamda, insan topluluklarının bir kısmı eskiden olduğu gibi avcı ve toplayıcılığa bağlı tüketici yaşam düzenlerini sürdüımeğe çalışırlarken, bir diğer bölümü de dünya yüzünde ilk kez bitkileri tarıma almayı ve hayvanları evcilleştirmeyi başararak üretici bir yaşam düzenine geçebilmişlerdir. Buğday, arpa gibi tahıllarla, mercimek bakla, bezelyegiller, keten, kenevir gibi bitkiler ilk kez tarıma alınmış; köpek, koyun, keçi, sığır, domuz gibi memeli hayvanlar da ilk olarak evcilleştirilmişlerdir.

Bu ilk karma besin üretimine dayanan ekonomi ilk yerleşik köyle-

---

(*) Doç. Dr. Ufuk Esin, İ. Ü. Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi.

rin kurulmasına, nüfusun artmasına, toplum yaşamında işbölümü gibi yeni düzenlemelere gidilmesine, yeni inanç ve geleneklerin oluşmasına yol açmıştır. İnsan belirli bitki ve hayvanları evcilleştiiirken (1) doğal seçiş kurallarına karışarak, yapay bir seçişle yeni türlerin meydana gelmesinde, doğayı değiştirmede ve doğaya egemen olma çabasında ilk adımları atmıştır. Kuru ve sulu tarım, sabanın kullanılması, eski yontma taş ve kemik âlet endüstrilerinin yanında, öğütme, ezme ve kesmede kullanmağa elverişli cilâlı ve sürtme taş âlet teknolojileıi, pişirilmiş topraktan çanak çömlek yapımı gibi yeni buluşlar hep bu devrin ürünleridir. Besin üretimine dayanan ekonomi, artık-ürünle, ticaretin gelişmesini sağlamış, bu daha sonra ilk kent uygarlıklarının doğmasına neden olmuştur (a.e.: 59 - 86). Childe'a göre insanlığın geçirdiği ve uygarlık tarihinin en büyük başarısı bu yüzden «Neolitik Devir»le başlayan ve kendisinin bir «Deviim» olarak nitelendirdiği bu ilk üretim aşamasıdır.

Childe'ın kültür tarihinin önemli bir dönemini oluşturan neolotik devri, sosyo - ekonomik bir model olarak tanımlanabilecek, yeni bir yaklaşımla açıklaması, birçok kazıbilimcisini etkilemiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Chicago Üniversitesi profesörlerinden R. J. Bıaidwood, özde Childe'ın görüşlerinden esinlenerek, araştırmalarını Eski Dünya'da nerede ve nasıl ilk üretim aşamasına geçildiğini, kazılarla, somut belgeler elde ederek kanıtlamağa adamıştır. R. J. Braidwood'un önce Irak, sonra İran'da böyle önemli bir sorunun aydınlatılması amacıyla başlattığı kazıları, bugün «Soruna Yönelik Arkeoloji» adı verilen yeni bii görüşün ve yöntemin kazıbilimde doğmasının nedeni olmuştur (Braidwood - Howe, 1960; Braidwood - Howe - Ch. Reed, 1961; Braidwood, 1952).

Childe (1936 (1958)), en eski kent uygarlıklarının Önasya'nın Fırat - Dicle ve Nil gibi büyük nehirlerinin suladığı, ya da kaynakların olduğu vahalarda bulunduğuna dikkati çekmiştir. Childe'ın varsayımına göre mezolitikten neolitiğe geçildiği sıralarda Eski Dünya'da büyük bir kuraklık egemendii; bu yüzden insan toplulukları özellikle «Bereketli Yarımay»ın içinde kalan vadi ve vahalarda, Nil'in kıyılarında yerleşerek tarıma ve hayvanları evcilleştirmeğe başlamışlardır. Çünkü diğer bölgelerdeki kuralıktan dolayı, evcilleştirebilecek hayvanların ve tarıma alınabilecek bitkilerin yabanıl türleıi ancak buralara sığınmış olabilirlerdi.

---

(1) Krş. Harlan, 1977 : 16.

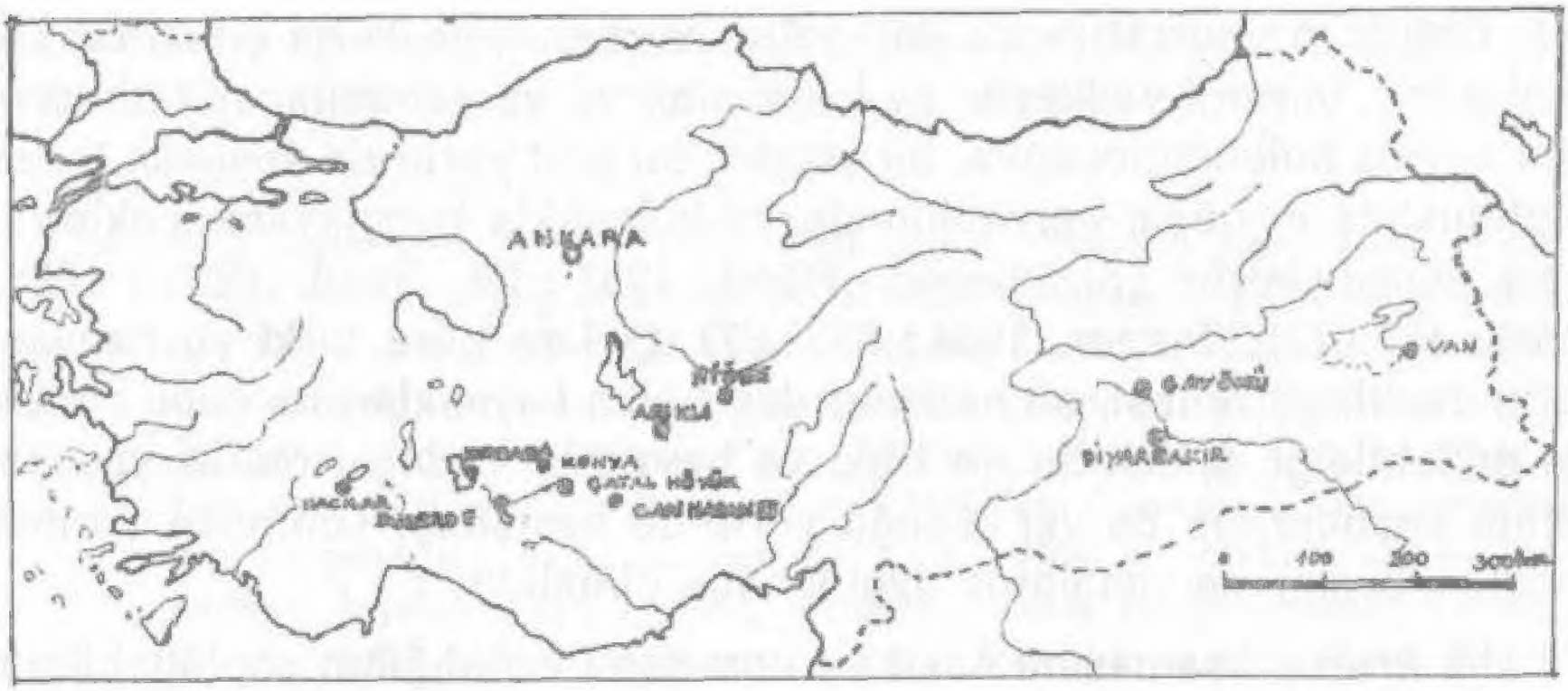

Türkiye'de ilk üretim aşaması: İlk yerleşik köylere ait buluntu yerleri

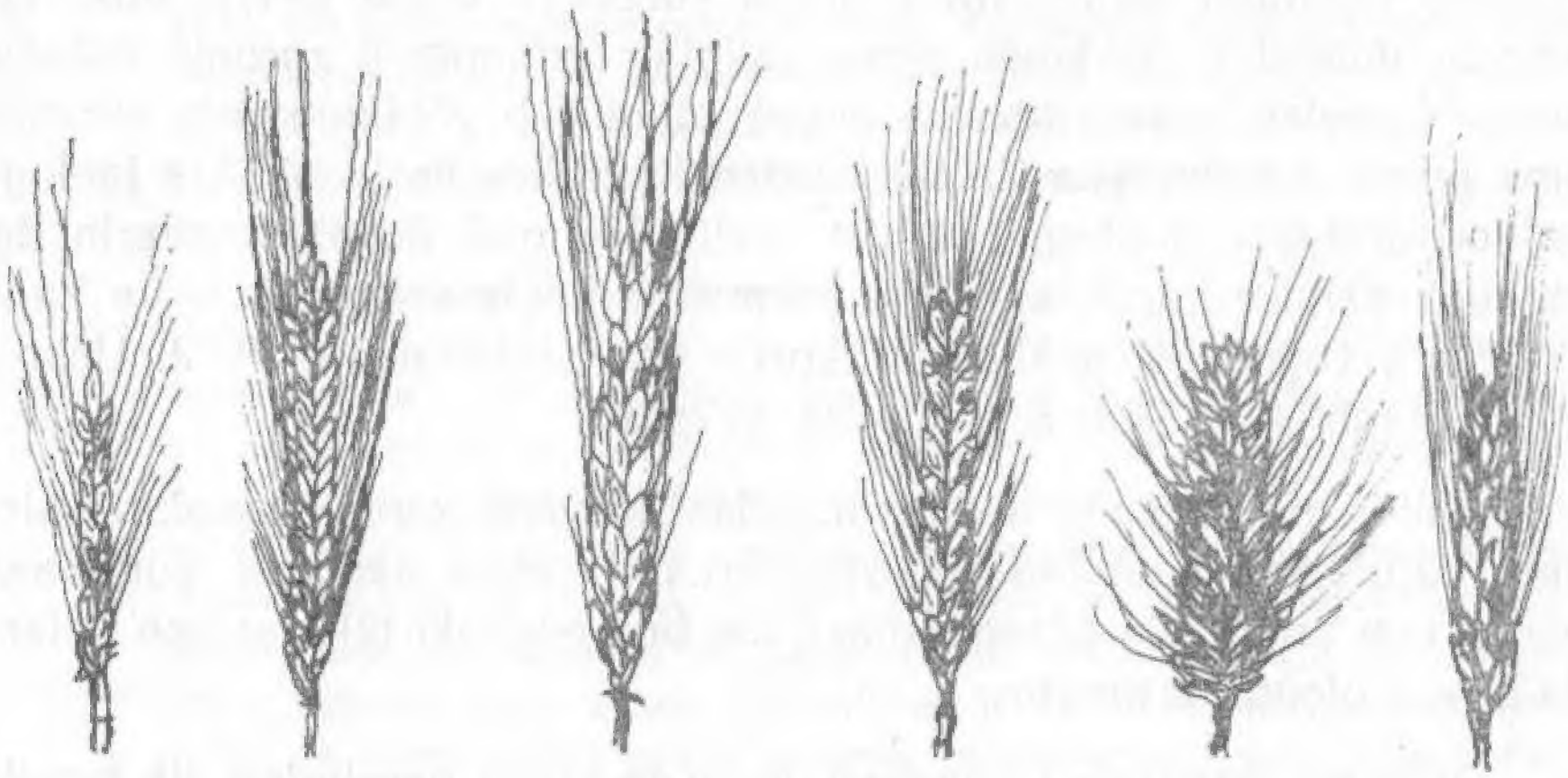

BUĞDAY TÜRLERİ

Yabani Einkorn Evcil Einkorn Yabani Emmer Evcil Emmer Ekmeklik Buğday Durum

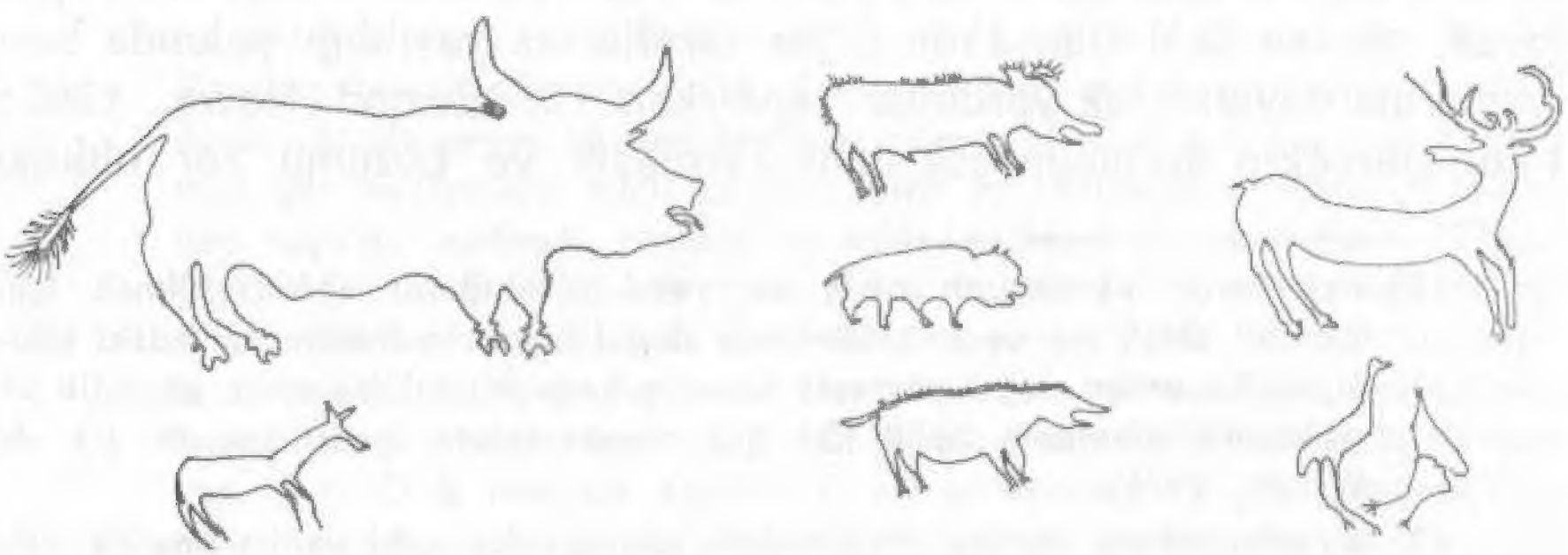

Çatalhöyük duvar resimlerindeki bazı yabani hayvan türleri (Mellaart'tan)

Childe'ın «kuraklık» ya da «vaha» varsayımına karşı çıkan araştırıcılar ise, verimli vadilerde av hayvanlarının ve yenebilecek bitkilerin çok sayıda bulunabileceğini, bu yüzden bu gibi yerlerde yaşayan insan topluluklarının besin gereksinmelerini kolaylıkla karşılayabileceklerini ileri sürmüşlerdir (Braidwood - Reed, 1957 : 20, Reed, 1959 : 1637; 1960 : 163 - 175; Butzer, 1964 : 436 - 37). Onlara göre bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, bu nedenlerden besin kaynaklarının daha zor elde edilebildiği, ancak bu tür bitki ve hayvanların doğal olarak yaşayabilme koşullarının da var olduğu yerlerde başlamış, sonradan verimli vadiler, ovalar ve vahalarda uygulanmış olmalıdır.

İlk üretim aşamasına nasıl ve nereden ulaşıldığının saptanabilmesi için, buzul devrinden buzulsonrası devre (pleistosenden postpleistosene) geçildiği zamanlardaki iklim koşulları, doğal çevre, bitki ve hayvan dünyaları hakkında somut bilgiler edinmenin zorunlu olduğu anlaşıldığından, araştırmaların birçok bilim dalı yönünden ele alınmasına gerek duyulmuştur (2). Bu yüzden kazıbilimcilerle birlikte jeolog, paleocoğrafyacı, zoolog, botanist, palinolog gibi doğabilimcilerin de katıldığı ekipler kurulmuş, ilk üretimciliğe geçiş sorunu Eski ve Yeni Dünya'da yoğun bir şekilde araştırılmaya başlanmıştır (P. J. Ucko - G. W. Dimbleby, 1969; S. Struever, 1971) (3).

Childe'ın görüşünü açıklamasından bu yana yapılan kazılarla birlikte yürütülen doğabilim araştırmaları ilk üretim aşaması sorununu henüz tam anlamıyla çözememişse de, bu konudaki bilgiler son yıllarda büyük ölçüde artmıştır.

Önceleri, özellikle Güneybatı Asya'da buzul devrinden, ilk buzulsonrası devre geçildiği sıralarda iklimde büyük değişiklikler olmadığı, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin bir «çekirdek bölge»de başlayarak, oradan Eski Dünya'nın diğer taraflarına yayıldığı yolunda bazı ipuçlarına dayanılarak yorumlar yapılırken (Braidwood - Howe, 1960 : 1 - 8), gerçekte durumun çok daha karmaşık ve çözümü zor olduğu

---

(2) İlk üretim aşamasının niçin ve nasıl oluştuğunu açıklayabilmek için yapılan araştırma ve incelemelerde doğal çevrenin insan üzerindeki etkisi, nüfus artışı, doğal çevreyle insanın karşılıklı etkileşimleri, ekolojik ve psikolojik etkenlere bağlı pek çok sayıda model geliştirilmiştir (G. A. Wright, 1971).

(3) Bu araştırmalar sonucu arkeobotani, arkeozooloji gibi yeni uzmanlık dalları kurulmuştur.

araştırmalarla gün ışığına çıkmıştır (S. Struever, 1971; P. J. Ucko - G. W. Dimbleby, 1969; G. A. Wright, 1971; P. Singh, 1974) ([4]).

---

(4) N. I. Vavilov'un (1926) kültür bitkilerinin kökenleri konusunda jenetik açıdan yaptığı ilginç araştırma ve buluşlar, özellikle bazı buğday türlerinin Yakın Doğu'daki doğal yaşam bölgeleri ve köken merkezleri hakkında elde ettiği ilk sonuçlar bugün daha da geliştirilmiştir, (Harlan, 1977): Tahılların köken merkezlerinin Çin, Malezya - Hindistan, Orta ve Güneybatı Asya, Akdeniz, Etyopya, Güne Meksika, Güney ve Orta Amerika gibi bölgelerde olduğu saptanmıştır; G. Ö. 9000 yıllarından itibaren Güneybatı Asya'da buğday, arpa, mercimek, bakla ve bezelyegiller, keten; G. Ö. 9000 - 7000 yılları arasında Peru, Meksika ve Orta Amerika'daki kazılardan anlaşıldığına göre, mısır, kabak, fasulya, biber, patates gibi bitkilerin tarımı başlamıştır. Çin ve Güneydoğu Asya'da tarım G. Ö. 6000 yıllarında pirinç ekimiyle gerçekleşmiştir. Afrika'daki pirinç çok daha geç, Asya'dakinden ayrı bir türün tarıma alınmasıyla evcilleşmiştir. Buna karşılık Hindistan ve Afrika'da pamuk ayni türün tarıma alındığını gösterirken, Güney Amerika'da ve Meksika'da iki ayrı tür pamuk ayrı ayrı tarıma alınmıştır.

İlk evcilleştirilen hayvanlardan koyunun çeşitli yabani türlerine göre doğal yaşam bölgeleri Asya'da sınırlıdır. Ural koyununun doğal yaşam bölgesi, Orta Asya, Afganistan, İran ve Güneybatı Hindistan; Argali koyununun Orta Asya, yabani doğu muflonunun Batı İran, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Anadolu muflonunun ise yalnızca İç Anadolu'dur. Yabani koyun orman kenarındaki ovalarda, az engebeli yerde yaşamayı sever. Yabani keçinin bir türünün doğal yaşam bölgesi Filistin'den Kafkaslar'a kadar Güneybatı Asya'da, bir başka türünün de Güneydoğu Avrupa'dan İndus vadisine kadar uzanır. Yabani keçi türlerinin kayalık, yamaçlı yerlerde ve orman kenarlarında yaşamayı sevmelerine karşın, yabani dev sığır Avrupa'nın ormanlık bölgeleri, Güney Batı Asya ve Kuzey Afrika'da yaşayan bir orman hayvanıdır. Yabani domuzun doğal yaşam bölgesi ise Avr. - Asya'nın hemen tüm açık alanlı ormanlarını ve Kuzey Afrika gibi çok geniş bir alanı kapsar. C - 14 ölçümlerine göre G. Ö. 14 - 12 binyılları arasında Kuzey Irak'da Zagros dağları üzerindeki Palegavra mağarasında ele geçen hayvan kemiklerinden, yabani koyun, keçi, sığır, domuz gibi hayvanlarla evcil köpeğin daha bu tarihlerden itibaren Güneybatı Asya'da yayılmağa başladıkları anlaşılmaktadır (Turnbull-Reed, 1974). G. Ö. 11. binyıldan itibaren gene Kuzey Irak'da Zavi Çemi Şanidar'da ve 9. binyılın başından itibaren Anadolu'da koyunun, G. Ö. 10. binyılın ikinci yarısında Güney Zagroslar'da Ganj Dare ve İran'da Basra Körfezi'nin kuzeyinde Ali Koş'ta keçinin, G. Ö. 9. binyılda Irak'da Jarmo'da domuzun ve G. Ö. 8. binyılda Anadolu'da sığırın evcilleştirildiğini gösteren kanıtlar kazılarda ele geçmiştir. Koyunun ve büyük bir olasılıkla keçinin Güneybatı Asya'da evcilleştirildikten sonra fakat domuz ve sığırın Güney-

Jeoloji, paleocoğrafya araştırmalarıyle birlikte eski göl tabanlarından, turbalık ve bataklıklardan alınan kil, kazı yerlerinden elde edilen toprak örneklerinin içinde bulunan çiçek tozlarının, bitki kalıntılarının ve hayvan kemiklerinin analizleri, buzul devri sonlarında genellikle Güneybatı Asya'da iklimin soğuk ve kurak olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Butzer, 1965; Erinç, 1969; Erol, 1972; H. E. Wright - Mc Andrews - W. van Zeist, 1967; van Zeist, 1969 a - b; van Zeist - Woldring - Stapert, 1975 : Ch. Reed, 1960; 1969; Harlan, 1971; Harlan - Zohary, 1966). Günümüzden önce (G.Ö.) 14 binyıllarında bu şiddetli kuraklıktan dolayı Güneybatı Asya'da **Artemisia - Chenopodiaceae** (yavşan otu ve sirken)den oluşan bir step örtüsü egemendir. Ağaçlar ancak elverişli, bazı küçük, kuytu yerlere sığınmışlardır. G. Ö. 14. binyıldan sonra yağışlarda ve sıcaklıkta artışlar başlamıştır. Arada bölgesel ve iklimsel birçok farklılıklar ve salınımlar olmakla birlikte, genellikle sıcaklık ve yağıştaki artış, G. Ö. 12. binyıldan itibaren bitki örtüsünde değişiklikler meydana getirmiştir. Önceleri az ağaçlı stepörtüsü, daha sonra da stepli orman ve açık alanlı ormanlar deniz seviyesinden olan yüksekliklerine göre gelişme olanaklarını bulmuşlardır (W. van Zeist, 1969 a - b; van Zeist - Woldring - Stapert, 1975). G. Ö. 12. binyıldan itibaren tarıma alınabilecek otsul buğday **(Gramineae)** ve arpa **(Hordeum spontaneum)** türleri de bu yeni ortamda daha kolay geniş alanlara yayılmağa başlamışlardır. Doğal yaşam bölgeleri bu bitkilerle ayni yerlere rastlayan yabani koyun, keçi, domuz ve sığır gibi hayvanlar da, diğer av hayvanlarıyla birlikte bu az ağaçlı steplerde ve stepli ormanlarda, orman kenarlarındaki düzlüklerde gitgide çoğalma olanağı bulmuşlardır ([5]).

Bu arada tarıma ve hayvanları evcilleştirmeğe henüz başlamamış olan bazı toplulukların G. Ö. 11. - 9. binyılları arasında Güneybatı Asya'da Filistin, Suriye, İran ve Anadolu'da mevsimlik, yarı yerleşik ve ilk tam yerleşik köyleri kurdukları izlenir (Singh, 1974 : 18 - 20, 78 - 83 - 164 - 165 ve burada s. 7 v.d.) ([6]). Bu yerleşmelerde çoğunlukla mezoli-

---

batı Asya'dan ayrı olarak Güneydoğu Avrupa'da evcilleştirilmiş olabileceği ve buradan Avrupa'ya yayıldığı şimdilik söz konusudur (Perkins, 1973).

(5) Bk. dipnot 4.

(6) Filistin'in mezolotik Natuf kültürünün bulunduğu Al Hiam, Eynan, Beyda, Eriha'nın en alt tabakaları, Suriye'de Mureybat, İran'da Tepe Asiab, Anadolu'da Suberde bunlara örnek olarak gösterilebilir.

tik karakterli minik âletlerden (mikrolitlerden) oluşan yontma taş âlet endüstrisinin yanında ilk kez cilalı ve sürtme taştan havanlar, ezgiler, öğütme taşları kullanılmağa başlanmıştır. Buna dayanılarak bu yerleşmeleri kuran toplulukların hiç değilse hasat yoluyla yabani tahılları topladıkları ve onları öğüterek kullandıkları öğrenilmiştir. Güneybatı Asya'da birçok kazı yerinde önce bitkilerin tarıma alındığı, bazılarında da Irak'ta olduğu gibi üretime hayvanları evcilleştirerek başlandığı ele geçen tahıl ve kemik kalıntılarına göre söylenebilmektedir (7). Neolitik devrim ögelerinden sayılan yerleşik bir köy yaşamı, tarım, ve evcil hayvanlardan yararlanma başladığı halde, henüz çanak çömlek yapımına geçmemiş topluluklarında olduğu bazı buluntu yerlerinde saptanmıştır. Bu gibi kültürler, «akeramik - çanak çömleksiz neolotik» olarak tanımlanmışlardır (8). Bazı seyrek durumlarda ise bakır ve kurşun gibi madenlerin daha ilk üretimin yeni başladığı bir dönemden itibaren kullanıldığı izlenmiştir (9).

Böylece Childe'ın «Neolitik Devrim»ini oluşturan ögelerden çoğunun zaman içinde çeşitli ve birbirinden ayrı kültür aşamalarından geçerek gerçekleştiği bugün anlaşılmaktadır. İlk buzulsonrası devir toplulukları hernekadar yakın çevrelerinin etkisinde kalmışlarsa da, birbirlerinden farklı düşünüş, esinleniş ve davranış biçimleri, onları birbirlerinden ayrı yollardan ilk üretim aşamasına götürmüş olmalıdır. İlk üretim aşaması zaman içinde evrimsel ve kültürel bir gelişmenin sonucunda gerçekleşebilmiştir. Ancak onbinlerce yıl süren paleolitik ve mezolitik devirlerin ardından, bütün ögeleri tamamlanmış erişkin neolitik aşamaya 5 - 6 binyıllık kısa bir süre içinde varılmış olduğu anımsanırsa ve ilk besin üretiminin sonuçları hakkındaki görüşlerinin yerindeliği ve doğruluğu düşünülürse gene de Childe'a hak vermek gerekir.

---

(7) Ancak burada da öncelikle evcilleştirilen hayvan türlerinin ve tahılların değişik olabildiği unutulmamalıdır. Örneğin Irak'da koyun, İran'da önce keçi evcilleştirilmiştir; tahıllar içinde ise Emmer buğdayı ile arpa İran'da, Einkorn, Emmer buğdayları arpa ile birlikte Filistin ve Anadolu'da görülmektedir (krş. Perkins, 1973).

(8) Önce Filistin'de Eriha'da saptanan bu kültür evresinin daha sonra Irak, İran, Suriye, Anadolu ve hatta Güneydoğu Avrupa'da da bulunduğu anlaşılmıştır.

(9) İran'da Ali Koş, Irak'da Şanidar, Suriye'de Tell Ramad, Anadolu'da da Çayönü ve Çatalhöyük bunlara örnektir (krş Esin, 1969).

ANADOLU'DA İLK BESİN ÜRETİMİ AŞAMASI (Lev. 1)

Son yıllarda Türkiye'de yapılan kazılar ve yoğun doğabilim araştırmaları Anadolu'da nerelerde ve nasıl ilk besin üretimine geçildiğini aydınlatmağa yarayan ilk somut belgeleri bilim dünyasına kazandırmıştır. Bugünkü verilere göre biri Güneydoğu, diğeri İç Anadolu'da olmak üzere iki ayrı bölgede ilk üretim aşamasına geçildiği söylenebilmektedir:

Güneydoğu Anadolu

Çayönü Tepesi Kazıları (Braidwood - Çambel - Redman - Watson, 1971; Braidwood - Çambel - Lawrence - Redman - Stewart, 1974; Çambel, 1973; Çambel - Braidwood, 1970; Çambel - Braidwood, 1978 (baskıda)).

Dicle'nin kollarından Boğazçay'ın kıyısında yer alan Çayönü (Ergani - Diyarbakır) şimdilik Anadolu'daki en eski yerleşik köy yerleşmelerinin örneklerini sergilemektedir. Radyoaktif karbon (C - 14) ölçümlerine göre G.Ö. 9200 - 8700'e (M.Ö. 7250 - 6750), 10. binyılın sonlarıyla 9. binyılın ilk yarısı arasına tarihlenen Çayönü yerleşmelerinin yaklaşık olarak 500 yıl kadar sürdüğü sanılmaktadır. Buradaki yerleşmelerde konutlar taş temelli, dörtgen planlı ve ayrık düzende yapılmıştır. Ancak alt tabakalardan üst tabakalara doğru yapıların planları ve büyüklükleri birbirinden farklıdır. Planların değişik karakterlerine göre bu yüzden kültür tabakaları alttan üste doğru dipteki çukurlar ve kavisli duvar, ızgara planlı, geniş döşemeli, hücre planlı, büyük odalı yapılar evreleri şeklinde şimdilik adlandırılmışlardır. Konutların boyutları 5, 7, 9 m. × 9/10 m. olarak değişir. Bazılarının anıtsal görünüşleri vardır. Payeli ve içlerinde büyük dikme taşların bulunduğu geniş döşemeli yapıların birinin tabanı «terazzo» adı verilen bir çeşitli penbe renkli mozaiğe benzer bir doğal madde ile döşenmiştir. Hücre planlı yapıların taş temelleri üzerinde yangın geçirmiş kerpiç duvarlar yükselmektedir. İçleri, bölme duvarlarıyla dar ve ufak 6 - 8 odaya bölünmüştür. En üst tabakadaki konutlar ise tek gözlü ya da 2 gözlü olarak yapılmışlardır.

Çayönünde yaşayanların yontma taş âlet endüstrilerinde çakmak taşı ve volkanik cam (obsidyen) kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak önceleri âletlerini daha çok çakmak taşından yaptıkları halde, daha

sonraları volkanik camı yeğlemişlerdir. Yontma taş âletlerin çoğunluğunu dilgiler (lamalar) meydana getirir; mikrolitler çok azdır. Bunların yanında boynuzdan orak-bıçak sapları, yassı kemikten bileklik ve dokumacılığa işaret eden ve belki çarpana olarak tanımlanabilecek araçlar bulunmuştur. Sürtme taştan boncuklar, gerdançeler, bilezikler, öğütme, ezgi taşları, tokmak, havan elleri, vurgu taşları, cilâlı baltacıklar, çeşitli konik ve boynuzdan âletler Çayönü topluluklarının günlük yaşamlarında kullandıkları âletlerdir. Henüz pişmiş topraktan çanak çömlek yapmağa başlamadıkları halde, kilden yapılmış hayvan figürleri, az pişmiş kilden yapılmış bir kadın heykelciği ve düz damlı ev modelleri Çayönü topluluklarının düşünsel, belki de dinsel davranış ve inançlarını simgeler. G. Ö. 10. binyılın sonları gibi çok eski bir tarihte Çayönü'nde madenin kullanılmağa başlandığını gösteren en ilginç buluntu topluluğu bakırdan yapılma bir biz, telden bükülmüş iğne parçaları, bir levhacık ve az sayıda boncuktan meydana gelmiştir. Hepsi çekiçlenmeyle şekillendirilmişlerdir. Bazı boncuklar da bir bakır filizi olan malahitten yapılmışlardır. Ölüler ayakları karına çekilmiş, büzülmüş bir biçimde (hoker), hücre planlı evlerin tabanları altına gömülmüşlerdir.

Çayönü'nde ana topraktan itibaren yabanıl ve evcil Einkorn ve yabanıl Emmer buğdayları ([10]) ele geçmiştir. En alttaki kültür tabakasında

---

(10) Yabanıl buğday ve arpa türlerinin başak ve gövde sapları dayanıksızdır. Saplar başaklar olgunlaşınca rüzgârın etkisiyle kolayca kırılır ve taneler toprağa dağılırlar. Tanelerin ya da tohumların kapçık ve kavuzları serttir; bu tohumların toprakta kök salıncaya kadar korunmasını sağlar. İnsanlar ise tanelerin toprakta dağılmalarına ve üstlerindeki kabukların kolayca çıkarılmalarına olanak sağlayan, sapları kolay kırılmayan başakları ve kapçıklarıyla, kavuzları daha az sert olanları seçerek toplamağa ya da biçmeğe başlamışlardır. Bunun sonucunda jenetik olarak türlerde bir değişinim (mutasyon) başlamıştır. Üretime ilk geçildiğinde bu «mutant türlerden evcilleştirilmiş buğday ve arpa türleri ortaya çıkmıştır (Çambel, 1973 : 30 - 31; Harlan, 1977 : 14 - 16). Otsul buğdaylardan (Gramineae) taneleri 45 mikrondan büyük olanlara «cerealia tipi» adı verilmektedir. Bunların içinden yapılan seçişle yabanıl Einkorn ve Emmer buğdaylarından öncelikle evcil türler elde edilmiştir. Ancak bugün bunların tarımda bir önemleri kalmamış, jenetik açıdan daha gelişkin türler melezleştirmelerle elde edilerek kullanılmağa başlamışlardır. Ekmeklik buğday bu melezleştirmenin sonunda ortaya çıkmıştır. Makarnalık durum buğdayı için de ayni olay söz konusudur. (krş. Harlan, 1977 : 14 - 16).

ise Einkorn'un yanında Emmer buğdayının da tarımına başlandığı, bulunan tanelerin evcilleştirilmiş olduğundan anlaşılmaktadır (van Zeist, 1972). Yabani arpa çok az sayıda bulunmuştur. Bu yüzden Çayönü topluluklarının henüz arpa ekimine geçmedikleri söylenebilir. Nahut, mercimek, bezelye, bakla, keten, fıstık, badem, çitlembik, meşe palamutu, üzüm Çayönü'nde kullanılan diğer bitki ve meyvelerdir. Papirus, hodan, burçak, labada, kuzukulağı, çoban değneği, geven, yonca, trigonella gibi bitkiler, meşe, dişbudak, fıstık, badem, ılgın, akçaağaç, katran ardıcı, çitlenbik, kavak gibi ağaçlar da günümüzden 10 ve 9 binyıl öncesinde Çayönü'nün yakın çevresini kuşatan bitki örtüsünü meydana getirmiştir (van Zeist, 1972). Bu bitki örtüsü Çayönü'nde yerleşildiği sıralarda yakın çevrede stepli bir ormanın olduğuna ve yağışların yeterli olmasına karşın yazların sıcak ve kurak geçtiğine işaret edebilir.

Çayönü'nde köpeğin en alt tabakalardan itibaren evcilleştirildiği anlaşılır. Koyun ancak hücre planlı yapılar evresinde, keçi de büyük odalı yapılar evresinde evcilleştirilmiştir ([11]). Buna karşılık dev sığır, geyik ve domuz Yayönü'nde oturanların avladıkları hayvanlar arasındadır. Yağlı tohumlu bitkilerin hayvan üretimini başladıktan sonra daha azaldığı, ayni şekilde proteinin daha bollaştığı üst tabakalarda tahılların azaldığı, âlet tiplerindeki çeşitlemelerin bu gereksinmelere göre ayarlandığı gözlenmiştir. Alt tabakalarda protein, daha çok avlanan dev sığır ve geyikten elde edilmiştir. Üst tabakalarda koyun ve keçinin evcilleştirilmesiyle bu hayvanlar daha az avlanmağa başlamışlardır.

Eldeki veriler Çayönü topluluğunun daha buraya yerleşmeden buğday tarımını, taş temelli yapılar yapmasını bildiğini kanıtlar. Ancak buraya yerleşir yerleşmez ikinci bir buğday türünü daha tarıma alarak

---

(11) Yabani olarak yaşayan koyun, keçi, sığır, domuz gibi hayvanların evcilleştirilmeleri sırasında kemiklerinde ve boynuzlarında jenetik ve morfolojik birtakım değişinimler (mutasyon) ve değişiklikler meydana gelir. Genellikle boynuzlarda, kafatasında şekil değişmeleri, iskeletlerin boylarında ufalmalar, deri üstündeki kılların yüne dönüşmesi başlar (Çambel, 1973 : 32 - 33).

Koyun ve keçi kemiklerinin kesinlikle ayrılması çoğu kez zordur. Ayrıca hayvanların değişinimi (mutasyonu) bakımından ve morfolojik açıdan evcilleştirme belirtileri bazen kesinlikle saptanamamaktadır. Ancak çok sayıda yavru hayvanın bir buluntu yerinde ele geçmesi, bunların evcileştirildiğini, hiç değilse sürü halinde tutulduğuna ve bir dereceye kadar böylelikle üretilmelerinin sağlandığını gösteren ip uçları olarak kabu ledilmektedir (Perkins, 1973).

ve zamanla hayvanları da evcilleştirerek ilk üretim aşamasında karma bir besin ekonomisine doğru adım adım ilerleyen ve kısmen ulaşan Çayönü topluluklarının, ayni zamanda yapı tiplerindeki değişikliklerle yeni buluşlara ve âlet tiplerindeki çeşitlemelerle yeni uygulamalara açık oldukları söylenebilir. O kadar eski bir tarihten itibaren madenleri kullanmağa başlamaları ise en büyük başarıları arasında sayılabilir.

İç Anadolu

İç Anadolu'daki buluntu yerlerinde karşılaşılan gelişme kültürel ve ilk üretim aşamasının durumu bakımından Çayönü'nden ayrıldığı gibi, ayni bölge içinde yerel değişiklikler de gösterir. Ancak bunlar içinde Aşıklıhöyük'le Suberde (Görüklüktepe) buradaki yaşayan toplulukların uğraşları bakımından bir birlik sunmaktadır denebilir.

Aşıklı Höyük (Todd, 1966; 1971)

Aşıklı Höyük'te henüz daha kazı yapılmamıştır. Ancak burada yapılan yoğun yüzey araştırmasında toplanan buluntulara göre şimdilik bazı sonuçlara varma olanağı vardır. Niğne yakınlarındaki Aşıklı Höyük'ten toplanan kömür kalıntılarının C - 14 ölçümlerine göre, buradaki yerleşmeler G. Ö. 9. binyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Aşıklı Höyük'te yamaçlarda ilk köy yerleşmelerine ait kerpiç evlerin duvarları, üstteki toprağın yer yer sıyrılmasıyla görülebilir bir durumdadır. Ancak burada kaç kültür tabakası olduğu kesinlikle söylenemez. Toplanan buluntulardan yontma taş âletlerin volkanik camdan yapıldığı ve çoğunluğunu dilgi ve kazıyıcıların teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Sürtme ve cilâlı taştan âletler arasında hiç öğütme taşı bulunmamıştır. Kemik âletler, basit bizler ve bir delikli kemer tokasından oluşur. Tek bitki kalıntısı çitlenbiktir. Hayvan kemikleri analizleri ise yabani koyun, keçi, sığır, domuz ve tavşanın avlandığını kanıtlar. Büyük bir olasılıkla Aşıklı'da henüz ne bitki ne de hayvan üretimine geçilmemiştir.

Suberde (Görüklük Tepe) Kazıları: (Bordaz, 1965; 1966; 1969; 1973.)

Bir plüvyal göl olan Suğla'nın kıyısında, C - 14 ölçümleriyle G. Ö. 9. binyılın sonuyla, 8. binyılın başlarına tarihlenebilen Suberde'de evler çok iyi korunmuş değildir. 3 kültür tabakasında da buna rağmen ev-

lerin kerpiçten yapıldığı duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bazılarının yassı taşlardan temelleri bulunmuştur. Dörtgen, ya da kare planlı evlerin bazılarının içinde bölme duvarları yapılmıştır. En alt tabakada ve en üst tabakada çok kaba bir hamurdan yapılmış, kalın cidarlı, pembemsi renkli çok az sayıda çanak çömlek parçası Suberde'de pişmiş topraktan kap yapımının denendiğini gösterir. Yontma, sürtme ve cilâlı taştan âletler, pismiş kilden insan ve hayvan heykelcikleri, bol sayıda kemik âlet ele geçmiştir. Yontma taş âletler içinde en bol olanları mikrolitler, ok uçları ve kazıyıcılardır. Bitki kalıntıları içinde tarıma alınmış tahıllara rastlanmamıştır. Ancak Aytuğ'un (1967) Suberde'ye ait toprak analizlerinde **«cerealia tipi»** taneli ve **«kültür Gramineae»**si saptadığı anlaşılmaktadır. Aytuğ'un yaptığı palinolojik araştırmaya göre Suberde'de yerleşildiği sıralarda çevrede sedir, çam, köknar, ardıç, kestane, huş, kavak, söğüt ve ıhlamur gibi ağaçlar ve sirken, erika, ebegümeci gibi bitkiler vardır. Bunlara dayanarak Aytuğ G. Ö. 9. binyılın sonuyla, 8. binyılın başlarında Suğla çevresinde, baharları serin ve yağışlı bir iklimin ve çevrede stepli bir ormanın bulunması gerektiğini açıklamaktadır (Aytuğ, 1967).

Suberde'de 300 000'den fazla hayvan kemiği toplanmıştır (Perkins - Daly, 1968 (1972)). Kemik analizleri yalnız köpeğin evcileştirilmiş olduğunu belgeler. Yabani koyun, keçi, domuz, sığır, karaca, alageyik, geyik, tavşan Suberde'de yaşayanların yemek için çok sayıda avladıkları hayvanlardır. Çakal, tilki, ayı, yaban kedisi, balık ve pelikan kuşu, tatlı su yumuşakçaları Suberde çevresinde yaşamış olan diğer hayvan türleridir. Suberde toplulukları en çok yabani koyun etinden yararlanmışlardır. Ele geçen kemiklerin % 85'i koyunlara aittir.

Aşıklı Höyük'ün yanında Suberde de, geçimini avcılıkla sağlayan ilk köy yerleşmelerine ait İç Anadolu'da birbirinden farklı iki örnektir. Suberde'deki topluluklar çevrede tarıma alınacak bitki ve evcilleştirilecek hayvan çok bol olmakla birlikte henüz besin üretimi aşamasına varamamışlardır. Belki de özellikle çevrede av hayvanlarının çokluğu ve bunların kolayca elde edilebilmesi onların bu aşamaya varmalarını engellemiştir.

Hacılar Kazıları (Mellaart, 1970 a-b)

Suberde'ye karşı Burdur'un güneybatısında bulunan Hacılar köyünün ana toprak üzerindeki ilk 7 tabakasında ele geçen bitki kalıntı-

ları burada tarımın başladığını belgeler (Mellaaart, 1970 a : 3 - 7). Tek bir C - 14 ölçümüyle G. Ö. 9. binyılın ilk yarısına tarihlenebilen Hacılar'ın bu tabakalarında Çayönü'nde olduğu gibi hiç çanak çömlek bulunmamıştır. Bu yüzden bu tabakalardaki kültür, çanak çömleksiz Hacılar kültürü olarak tanınmaktadır. Kazılan alan çok ufak ve sınırlı olduğundan, yapı kalıntıları hakkında fazla bir söz söyleme olanağı yoktur. Ancak 5. tabakadan itibaren kerpiçten yapılmış evlerin dörtgen planlı, bitişik düzende olduğu ve evler arasında avluların bulunduğu anlaşılabilmektedir. Evlerde ve odalarda fırınlar ve ocaklar bulunmuştur. Bazı evlerin temelleri taştan yapılmış, önemsendiği sanılan bazı evlerin duvarlarına kırmızı boyayla geometrik bezekler çizilmiştir. Ele geçen ufak buluntular azdır. Taştan cilâlı yassı ufak baltalar, keski ve boncuklar, mermerden kap parçaları, kemikten basit biz ve dilgiler bulunmuştur. Çok az sayıdaki yontma taş âletler, çakmak taşı ve volkanik camdan yapılmış dilgi, dilgi çekirdekleri ve ok uçlarından oluşur. Buluntuların azlığı, sayısal analizlerle Çayönü'nde olduğu gibi, günlük yaşam hakkında bazı ip uçları elde edilmesini engeller. Buna rağmen Hacılar'ın en eski kültürü hakkında bir fikir verebilecek niteliktedirler. Ölü gömme gelenekleri hakkında da mezar bulunmadığı için bir bilgi yoktur. Ancak ev ve avlu tabanları üstüne, ocak kenarlarına bırakılmış kafatasları Filistin'de Eriha'da olduğu gibi burada da bir kafatası ya da ata kültü olduğu izlenimini uyandırır. Kafatasları dolikosefaldir.

Hacılar'da yalnız köpek evcilleştirilmiştir. Yabani koyun, keçi, dev sığır, domuz, alageyik, karaca ve tavşan kemikleri bulunmuştur. Hacılar topluluklarının protein gereksinmelerini bu avladıkları hayvanların etlerinden sağladıkları anlaşılmaktadır. Perkins (1973 : 280). Hacılar'da küçük boyda bir sığır türünün bulunmasına dayanarak, çok az bir olasılıkla burada sığırın evcilleştirilme başlangıcında olabileceğini ancak delillerin bunu söylemek için yeterli olmadığını vurgular.

Bitki analizleri Hacılar'da yabani Einkorn, evcilleştirilmiş Emmer buğdayı, yabani kavuzlu 2 sıralı arpa, yalın 6 sıralı tarıma alınmış arpa, mercimek, sirken, ebegümeci, gün ve inci çiçekleriyle minelerin varlığını kanıtlar (Melbaek, 1970 : 198). Hacılar'ın daha çanak çömlek yapımının denenmediği bu kültür evresinde bir buğday, arpa ve mercimeğin evcilleştirildiği, fakat henüz hayvan üretimine geçilmediği anlaşılmaktadır. Yakın çevreye ait bitkiler içinde hiç ağaç pollenlerinin, ya da meyva kalıntılarının bulunmayışı, belki bölgede o sıralarda yağışın azlığıyla —ya da kazılan alanın küçüklüğünden bu tip ka-

lıntıların ele geçmemiş olmasıyla— açıklanabilir. Ancak ot türlerinden burada bir step örtüsünün var olduğu söylenebilir. Hacılar topluluklarının tarımda Emmer buğdayıyla, arpadan yararlandıkları halde henüz üretimine başlamamış olmaları, besin ekonomilerinin Çayönü'nde yaşayanlarınkinden değişik bir yapısı olduğunu gösterir. Buna karşı Suberde'ye kıyasla daha eski olan Hacılar'ın, her iki buluntu yerinin birbirlerine daha yakın olmaları da göz önüne alındığında, besin üretiminde daha ileri bir düzeyde olduğu söylenebilir.

Can Hasan III Kazıları (French, 1970 a - b; 1972 a-b)

İç Anadolu'da ilk üretim aşaması için bir diğer örneği Can Hasan höyüğündeki yerleşmeler oluşturur. Karaman (Konya) yakınında bulunan Can Hasan III höyüğü, kurumuş bir plüvyal gölün kıyısındadır. Ele geçen 7 tabakadaki yerleşmeler ayni kültürün temsilcisidirler. Henüz C-14 ölçümleri tamamlanmış olan Can Hasan III, kazıyı yapan D. French tarafından G.Ö. 9. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. 7 tabakada da kalın, kerpiç ve piseden yapılmış dörtgen planlı evler bir merkez avlu etrafında gelişmiştir. Evlerde gereksinmelere göre eklemler yapıldığından, yapılar her yöne doğru çıkıntılar yapan düzensiz bir görüntü sergiler. En alt tabaka dışında evler arasında geçit ya da sokak bırakılmamıştır. Duvarlarda ağaçtan kiriş ve direkler kullanılmıştır. Çoğunlukla iki odalı olan evlerde, odaların biri büyük, diğer küçüktür. Duvar boyunca bazılarında bugünkü köy evlerinde olduğu gibi yatak, oturmak için kerpiç sekiler yapılmıştır. Evlerde, ocakların yanıbaşlarında duvar içlerine yarı gömük fırınlar yer alır. Bunlardan birinin içinde çok sayıda kömürleşmiş bitki kalıntısı bulunmuştur.

Ev tabanları üzerinde volkanik camdan dilgiler, kemik ve taş âletler ele geçmiştir. Pişmemiş ve yarı pişmiş kilden hayvan figürinleri, kadın heykelcikleri, sapan taşı olarak kullanılabilecek ufak küreler bulunmuştur (Schmandt - Besserat, 1977 : 142 - 144). Fakat gene diğer buluntu yerlerinde olduğu gibi burada da çanak çömlek henüz yapılmamıştır. Yontma taş âlet endüstrisinde daha çok volkanik cam kullanılmıştır. Çakmak taşından yapılan orak-bıçakların ve dişli dilgilerin sayısı buna rağmen volkanik camdan olanlardan daha fazladır. Aletlerin çoğunu volknik camdan yapılmış ok uçları ve dericilikte kullanılan çeşitli kazıyıcı tipleri teşkil eder. Mikrolitler oldukça çoktur ve minik yumaklar, yarımaylar şeklindeki dilgilerden yapılmışlardır. Hayvan ke-

miklerinden iğneler, spatulalar ve boncuklar bulunmuştur. Az sayıda cilâlı taş balta ve gerdançeler ele geçmiştir. Hayvan kemikleri analizlerinden henüz evcilleştirmenin başlamadığı anlaşılmaktadır. Avlanan yabani hayvanlar içinde en çok dev sığırın etinden yararlanılmış, daha az olarak koyun, keçi, en az da domuz yenmiş olmalıdır. Can Hasan III'ün yakınlarında orman bulunduğunu gösteren hayvan kalıntıları arasında geyik ve karaca da sayılabilir. Bunlarla birlikte yabani eşek, köpek, kurt, tavşan, kaplumbağa, yılan, çeşitli kuşlar, balık, küçük memeliler Can Hasan III'de yerleşildiği sıralarda çevrede yaşayan diğer hayvanları teşkil ederler (French, 1972 b : 188 - 189).

Bitki kalıntılarının analizlerinden ilginç sonuçlar elde edilmiştir (French, 1972 b : 186 - 187): Yabanıl tek ve çift taneli Einkorn, tek ve çift taneli evcil Einkorn ve Emmer buğdayları, ekmeklik buğdayın iki ayrı türü, durum (makarna) buğdayı evcil çavdar, kavuzlu 2 sıralı evcil arpa, yalın arpa (belki 2 sıralı), mercimek, burçak, bakla, ceviz, çitlenbik, yabani üzüm, çakal eriği, geyik dikeni, çoban değneği, sirken otu, kazayağı (?), yonca, gül, inci çiçeği, kekik (?), yoğurt otu (?), göl sazı, saparna ve otsul buğday **(Gramineae)** gibi bitki türleri ormanların yanında bir step örtüsünün de yer aldığına işaret edebilir. Bitki türlerinin yanında, Can Hasan III'ün asıl önemi, ilkel buğday türlerinden sayılan evcil Einkorn ve Emmer'le birlikte çaprazlamalar ve melezleştirmeler sonucu meydana getirilmiş olan ekmeklik buğdayın iki türünün ve makarna buğdayının tarımının başlamış olduğunu kanıtlamasıdır (Hillman, 1977 : 15). Gerek tarımda yararlanılan tahıl türlerinin çeşitliliği, gerekse «durum» buğdayının ilk kez yalnız Anadolu'da değil, bütün Güneybatı Asya'da bu kadar eski bir tarihte, günümüzden 9 binyıl öncesinde saptanmış olması Can Hasan III'te yaşayanların bitki üretiminde çok gelişkin bir düzeye erişmiş olduklarını gösterir. Ancak burada da tahıl üretimi bu kadar gelişmiş olduğu halde, henüz daha hayvan üretimine, başka bir deyimle karma besin ekonomisine geçilmemiş olması şaşırtıcıdır.

Çatal Höyük Kazıları (Mellaart, 1962; 64; 1966; 1967; 1970 b):

Zengin ve ilginç buluntularıyla kültür açısından diğer buluntu yerlerinden ayrılan, buna karşılık C - 14 ölçümleriyle G.Ö. 8. binyılın ilk yarısına tarihlenen Doğu Çatal Höyük'te karma besin ekonomisine geçiş Çayönü'ne kıyasla daha başka bir model oluşturur. Çumru yakın-

larında (Konya), Çarşamba çayının kıyısında bulunan ikiz höyükten biri olan Doğu Çatal Höyük'te 14 tabaka bulunmuş, bunlardan 13'ü kazılmıştır. Kesintisiz olarak birbirlerinin üstünde yer alan yerleşmelerde ayni ilginç kültürün bir gelişme içinde süregeldiği izlenir. Her tabakadaki yerleşme dıştan kalın bir kerpiç duvaıla çevrilmiştir. 2-3 odalı kerpiç yapılar bu duvara yaslandırılmıştır. Burada da Can Hasan III'te olduğu gibi merkez avlularla birbirlerinden ayrılan bitişik düzende mahalleler vardır. Evler ya da mahalleler arasında az da olsa geçitler ve sokaklar bulunur. Yapıların içindeki buluntulardan bir kısmının ev, bir kısmının tapınak olduğu anlaşılmıştır. Yaklaşık olarak her tapınağa 2 ev düşmektedir. Yapıların planları yönünden evlerle tapınakları birbirinden ayırmak olanaksızdır. Yapıların kapısı yoktur ve içlerine damda bırakılan boşluklardan merdivenle inildiği sanılmaktadır. Evlerin içinde de, bölme duvarlarında, yerden yüksekte açılmış yuvarlak delikler odalar arasında girişi sağlar. Yapılar, gene duvarlarda, yüksekte açılmış pencerelerle aydınlatılmıştır. Kalın kerpiç duvarların sağlamlaştırılması için içlerine ağaçtan kasnaklar oturtulmuş, böylece yapıların içinde bir çeşit panolar elde edilmiştir. Bu panoların içleri tapınaklarda çok renkli olarak av sahneleri, törenleri, danslarıyla, evlerde daha az renkli olarak geometrik şekillerle bezenmiştir. Tapınak duvarları ayrıca kilden insan, koç, boğa gibi hayvanların kabartmaları ve heykelleriyle donatılmıştır. Duvar resimleri, kabartma ve heykeller hem doğacı (natüralist), hem soyut (abstré) özellikleri gerçeküstü bir yaklaşımla birlikte sergiler. Duvar resimleri Doğu İspanya - Kuzey Afrika mezolitik devir Levante sanatını anımsatır. Bazı tapınakların içlerinde dinsel törenlerle ilgili olarak kilden yapılmış koç ve öküz başlarıyla, düzenli aralıklı diziler meydana getirilmiştir. Bu başların üstlerine avlanan koç ve öküzlerin boynuzları geçirilmiştir. Ayrıca pişmiş topraktan ve taştan en büyükleri 30 sm.ye kadar varan çeşitli boylarda insan ve hayvan heykelleri yapılmıştır. Bunlar, bazan iki yanında leopar olan bir ana tanrıçayı, kucaklaşan bir tanrı çiftini, kucağında çocuğunu emziren, ya da panter yavrularını tutan bir ana tanrıçayı temsil eden gruplar teşkil ederler.

Evlerde kerpiç sekilerin altına ölülerin kemikleri toplanarak gömülmüştür. Bunların etlerinin önce açık havada çürütüldüğü sanılmaktadır. Ölülerin çok azı ayakları karına çekik bir durumda gömülmüştür. Bazan da, tapınaklarda kilden yapılmış hayvan başlarının yakınlarına, yere, Hacılar'da olduğu gibi kafatasları bırakılmıştır. Yapılan antropo-

lojik analizler Çatal Höyük topluluklarının dolikosefal ve brakisefal karışımı bir öncü Akdeniz ırkından olduğunu göstermektedir (Angel, 1971)). Mezarlara armağan olarak, erkekler için çakmak taşından kamalar, ok, mızrak uçları, mermer topuz başları, volkanik camdan bıçaklar, orak dilgileri, kemikten delikli toka çengelleri, damga mühürleri; kadınlar için ise, boya paletleri, süs eşyaları, volkanik camdan aynalar, omuz başlarında iğneler, bizler, yassı minik cilalı baltalar, kemik ve bakırdan yüzükler ve boya tüpleri, hayvan başlı gerdançeler, kemikten kaşık ve spatulalar bırakılmıştır. Tahtadan yapılmış çok sayıda kap, hem erkek, hem kadın mezarlarına konulmuştur. Kürk, deri ve dokunmuş kumaş parçaları gene mezar buluntuları arasındadır.

İlk kez Çatal Höyük'teki mezar armağanlarıyla toplum yaşamındaki işbölümüne ait ipuçları ele geçmektedir. Silâhlar, orak dilgileri ya da bıçakları, damga mühürleri, erkeklerin av, tarım, hasat, mülkiyetle ilgili uğraşlardan sorumlu olduklarını göstermektedir denebilir. Büyük bir olasılıkla, kadınlar da, ev bakımı, yemek pişirmek, dikiş dikmek, dokumak, eğirmek, belki çanak çömlek ve tahtadan kaplar yapmak, duvar panolarındaki resimleri çizmek gibi işleri üstlenmişlerdir.

Çatal Höyük'te ele geçen çanak çömlek parçası çok olmamakla birlikte, bunların kilden yuvarlak şeritlerin üst üste konmasıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Önceleri daha açık renkli olan bu çanak çömleğin yanında 8. tabakadan itibaren daha ince fakat koyu renkli bir çanak çömleğin kullanılması başlar. 5. tabakadan itibaren de ince kırmızı bir çanak çömlek grubu bu ikisine katılır. Çatal Höyük'te günlük yaşamda asıl çoğunlukla tahta kapların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunların yanında sepetler, az sayıda taştan ve boynuzdan kaplar da görülür.

Aletlerin çoğu volkanik camdan yapılmış, saplı ok ve mızrak uçları. dır. Çakmak taşından kazıyıcılar ve orak-bıçaklar da sayıca fazladır. Alt tabakalarda âletler daha büyük yapıldığı halde, üst tabakalarda bunla. rın boyutları ufalmıştır. Cilalı ve sürtme taştan baltalar, öğütme ve perdah taşları, havan elleri, tokmaklar çoktur.

Çatal Höyük'ün önemli buluntularından bir grup bakırdan ve kurşundan yapılmış boncuklar, gerdanceler, yüzükler, tüpler, saplar, iğne ve bizlerdir. Çatal Höyük'te ilk kez bakır, filizinden eritme yoluyla elde edilerek işlenmiştir. Duvar resimlerinde kullanılan boyaları elde et-

mek için Çatal Höyük topluluklarının malahit, azurit, hematit, sülyen, limonit gibi mineralleri topladıkları, ele geçen bu buluntulardan anlaşılmaktadır.

Çatal Höyük'te en alt tabakalardan itibaren köpek evcilleştirilmiştir. 10. tabakadan itibaren çok az bir olasılıkla, fakat 6. tabakadan itibaren kesinlikle dev sığırın evcilleştirildiği saptanmıştır (Perkins, 1969, 1973). Yabani dev sığır, koyun, dağ keçisi, iki ayrı cins eşek, geyik, alageyik, karaca, yaban domuzu, ayı, tavşan, tilki, kurt, panter, çeşitli kuşlar, balıklar Çatal Höyük'ün yakın çevresinde yaşamış olan hayvanlardır (Mellaart, 1967 : 223, 1970 b : 309). Burada yaşayanlar en çok sığır etinden yararlanmışlardır. Diğer av hayvanlarının daha az avlandığı sanılmaktadır. Ancak sayısal analizler kesin değildir. Çatal Höyük'te alttaki tabakalarda meşe palamudu ve çitlenbikten başka bitki kalıntısı bulunmamıştır. Ancak 6. tabakadan itibaren bitki kalıntıları zenginleşmektedir (Healbaek, 1964): Einkorn, Emmer, ekmeklik buğday, yalın arpa, bezelye artık tarıma alınmıştır. Bakla, burçak, badem, palamut, çitlenbik, fıstık yararlarınlan diğer bitki türleri olmuştur. Yabani arpa, çoban çantası, çeşitli çayır otları, o günkü Çatal Höyük'ün çevresinde bulunmaktadır. Gerek hayvan kemiği, gerekse bitki analizleri Çatal Höyük'te ilk yerleşme başladığı sıralarda, burada yaşayanların avcılık ve toplayıcılıkla geçindiklerini göstermektedir.

Ancak 6. tabakada büyük bir aşama gerçekleşmiş, burada yaşayanlar bir yandan tarıma başlarken, bir yandan da sığırı evcilleştirmeyi başararak karma besin ekonomisinde ilk adımlarını atmışlardır. Buna karşı 6. tabakada ve onun üstündeki tabakalarda toplulukların özellikle düşünsel yönden, inançlarında ve dinsel anlayışlarında, maddesel kültür öğelerinde çok büyük değişikliklerin olmadığı, ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu bakımdan besin üretiminin başlarında toplum yaşamında büyük değişmelere yol açacak etkinlik henüz söz konusu değildir. Üretimin yanında avcılığın yoğunlukla süregelmesi belki üretimin etkisini azaltan bir neden olarak öne sürülebilir. Önemli olan Çatal Höyük'te evcilleştirilmesi diğer hayvanlara kıyasla daha zor olan dev sığırın, çevrede bir örneği olmadan insana alıştırılmasıdır. Ayni bölgede Can Hasan III'de ve Hacılar'da bitkilerin çok daha eski tarihlerden itibaren evcilleştirilmiş olduğu anımsanacak olursa, bitki üretimi yönünden de Çatal Höyük topluluklarının büyük bir olasılıkla, kendiliklerinden bu aşamaya vardıkları söylenebilir.

Erbaba Kazıları (Bordaz, 1970 a-b; 1973; J. Bordez - L. A. Bordaz, 1976).

Beyşehir yakınında, Çatal Höyük'ün 6. ve onun üstündeki tabakalarıyla C - 14 ölçümlerine göre çağdaş olduğu anlaşılan Erbaba'da ise karma besin ekonomisi daha değişik olarak gelişmiştir. Kültürel özellikleri Çatal Höyük'le birçok yönden ayrılıklar gösteren ve o düzeye erişemeyen Erbaba'da G.Ö. 8. binyılın ilk yarısından itibaren ilk yerleşmeler başlamıştır. Burada 3 yerleşme tabakası gün ışığına çıkarılmıştır. Her üç tabakada da birleşik düzendeki evler kireç taşından yapılmışlardır. Duvarlarda taşların arasına çamurdan harç konulmuştur. Evlerin planları dörtgendir. Bazılarının içinde bölme duvarları yapılmıştır.

Yontma taş âletler çoğunlukla çakmak taşındandır. Ok uçlarının azlığına karşı, orak - bıçaklarının, kazıyıcıların, delici ve kalemlerin sayısı çoktur. Kemik ve boynuz ayrıca âlet yapımında çok kez kullanılmıştır. Bizler, dikiş iğneleri, spatula, kaşıklar, boynuz saplar, delikli kemer toka ve çengelleri de kemikten yapılmıştır.

Sürtme taştan âletlerin çoğunluğunu öğütme taşları meydana getirir. Sürtme taştan tokmaklar, perdah ve vurgu taşları, cilâlı taştan yassı baltalar, boncuklar diğer âletler ve süs eşyaları arasında sayılabilir. En alt tabakadan itibaren çanak çömlek yapımı başlamıştır. Ancak üst tabakalarda çanak çömleğin daha da arttığı izlenmiştir. Pişmiş topraktan kadın ve erkek heykelcikleri yapılmıştır.

Erbaba'da henüz hayvan kemiği ve bitki analizleri ayrıntılı olarak yayınlanmamış olmakla birlikte, en alt tabakadan itibaren Emmer, Einkorn, ekmeklik / sert buğdayların, arpa, mercimek, bezelye ve baklanın tarıma alındığı bilinmektedir (Bordaz - Bordaz, 1976 : 40). Ayni şekilde koyun, keçi ve sığır en alt tabakadan itibaren evcilleştirilmiş, en çok da koyun ve keçi etinden yararlanılmıştır. Buna karşın yabani domuz, geyik, çeşitli kuşlar ve balıklara ait kalıntılar çok az ele geçmiştir. Erbaba'da yaşayan toplulukların büyük bir olasılıkla buraya gelmeden önce karma besin üretimine geçmiş oldukları, en alt tabakadan itibaren yalnız hayvan ve bitki türleri içinde bir ikisinin değil, gelişkin bir düzeyi gösterecek şekilde çoğunluğunun evcilleştirilmiş olmasına dayanılarak öne sürülebilir.

SONUÇ (Lev. 1)

Anadolu'da günümüzden önce (G.Ö.) 10. binyılın sonundan 8. binyılın ilk yarısına kadar olan süre içinde ilk yerleşik köylerin kurulduğu ve ayni bölgede yaşayanların, çağdaş olsalar dahi, birçok buluntularında benzerlikler bulunmasına rağmen, ayrı kültürler oluşturdukları, ele geçen verilere göre yadsınamaz. Ayni zaman dilimi içinde bu buluntu yerlerinde oturan insanların yaşamlarına ana kaynak teşkil edecek karma besin üretimine dayalı bir ekonomiye, düz bir gelişme çizgisi doğrultusunda ulaşmadıkları açıktır.

Şimdilik **Çayönü** yalnız Anadolu'da değil, bütün Güneybatı Asya ve Eski Dünya'da günümüzden önce 9. binyılın başlarında **ilk karma besin ekonomisini gerçekleştiren** insan topluluklarının yaşadığı bir yer olarak uygarlık tarihindeki yerini almaktadır. Geliştirdikleri özgün mimarî ve bakır madeninden yararlanmış olmalarıyla dikkati çeken Çayönü topluluklarının günlük yaşamda kullandıkları âlet, araç ve gereçleriyle ekonomilerine dönük bir kültürün temsilcisi oldukları söylenebilir.

Anadolu'da özellikle ilk buzulsonrası dönemde, mezolitik devirden itibaren, volkanik camın İç Anadolu'da Hasan Dağ ve Çevresi, Doğu Anadolu'da Van, Bingöl gibi yerlerdeki obsidyen yataklarında çıkarılarak bir ticaret malı olarak kullanıldığı, yapılan volkanik cam kaynak analizleriyle kısmen saptanabilmiştir. (Renfrew - Dixon - Cann, 1966; 1969; G.A. Wright, 1969). Volkanik cam ticareti yalnız Anadolu'da bölgeler arasında uygulanmakla kalmamıştır. İç Anadolu'dan ve Doğu Anadolu'dan bu ham madde Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e kadar uzanan yerlere yaklaşık olarak günümüzden on bin yıl öncelerinden itibaren ihraç edilmeğe başlanmıştır. Volkanik cam ticaretinin bölgeler arası kültür alışverişinin yanında, besin üretiminin o zamanki topluluklarca öğrenilerek daha geniş alanlara yayılmasını sağladığı bugün genellikle kabul edilmektedir.

Ancak volkanik cam ticaretinin ilk üretim aşamasının yayılmasındaki etkenlerden yalnız birini teşkil edebildiği unutulmamalıdır. Yukarda da ayrıntılı olarak incelendiği gibi, gerek Güneydoğu Anadolu'da, gerekse İç Anadolu'da yaşayan topluluklar volkanik camdan âlet, silah ve bazı eşyalarını yapmada kuşkusuz yararlanmışlardır. Bu topluluklar, özellikle İç Anadolu'da yaşayanlar, volkanik cam yataklarına

yakınlıklarından dolayı büyük bir olasılıkla bu ham maddeye ait ticaret ilişkilerine de girmişlerdir (12). Buna rağmen bu toplulukların hem zamansal, hem kültürel olarak üretim aşamasına geçiş biçimlerinde gene de bir birlik sağlandığı söylenemez. Bu durumun, o toplulukların kültür yapılarındaki ayrılıklaın sonucunda meydana gelmiş olabileceği düşünülürse de, hangi kültürel ögelerin, hangi oranda bu değişikliklerde rol oynadığını söylemek zordur.

Özellikle Çatal Höyük'ün alt tabakaları ve Suberde örnekleri göz önüne alındığı zaman, yoğun ava dayalı besin ekonomisi toplum nüfusu için yeterli kaynağı yarattığı sürece, eski mezolitik geleneğe bağlı kültürel ögelerin değişmediği izlenebilmektedir (13). Bu bakımdan Suberde ve Çatal Höyük'ün alt tabakalarını mezolotik devre ait gelişme çizgisi içinde oluşmuş son aşamalar, son basamaklar olarak kabul etmek yanlış olmasa gerekir. Gene bu yüzden aynı bölgede Hacılar ve Can Hasan III'de çok daha eskilerden, G.Ö. 9. binyıldan itibaren üretim aşamasına tarımla başlandığı halde, G.Ö. 8. binyılın ilk yarısında Suberde çevresinde bol miktarda bulunan av hayvanları, toplum nüfusuna yeterli bii besin kaynağı sunabildiği için, burada üretime geçme gereksinmesi duyulmamış olmalıdır.

Çatal Höyük'te ise büyük bir olasılıkla gitgide artan nüfus karşı-

---

(12) Gereksindiği volkanik cama ve diğer ham maddelere karşı, belki tuz vererek bir ticaret ilişkisine girmiş, Tuz gölü yakınında Ilıcapınar'da yaşadığı sanılan bir topluluğun da bu kültür alışverişinde, G.Ö. 8. binyılda bir katkısı olduğu söylenebilir. Ilıcapınar'da kazı yapılmadığından, buradaki kültürün ayrıntıları hakkında fazla bir bilgi yoktur. J. Mellaart'ın ve ondan ayrı olarak İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü'nden M. Özdoğan'ın yaptığı yüzey araştırmaları, burada tuz ticaretinin yapıldığını ve obsidyenin işlendiğini gösteren buluntuların varlığını kanıtlamıştır (Krş. Singh, 1974 : 79 - 80).

(13) Suberde'de âletlerin çoğunluğunu mezolotik geleneği gösteren mikrolitlerin, ok uçları ve kazıyıcıların meydana getirmesi, Çatal Höyük'te duvar resimleri, kabartma ve hayvan heykellerinin çoğunlukla ava dönük olması bunu kanıtlar. İlk köylerin kurulması, Filistin ve Suriye örnekleri de birlikte düşünülürse, mezolitik devrin getirdiği bir son aşama olarak kabul edilebilir. Anadolu'da özellikle mezolitik devir yeterince araştırılmamış olduğu için, ayrıntılı olarak bu devrin hangi kültür aşamalarından geçtiği ve esas kültür ögelerinin neler olduğu tam olarak saptanabilmiş değildir. Bu yüzden bu devrin yoğunlukla araştırılmasında yarar vardır.

sında, yalnız av hayvanları ve bitki toplayıcılığıyla yetinemeyen 6. tabaka topluluğu, karma besin ekonomisine başlama zorunda kalmış olsa gerektir. Çatal Höyük'te üst tabakalarda hâlâ avla ilgili eski geleneksel ve dinsel törelere bağlı kalınması, bu artan nüfus karşısında üretim aşamasının başlarında olan toplulukların daha yoğun bir şekilde ava bağlı olarak yaşama zorunda kalmış olmalarıyla açıklanabilir.

Bununla birlikte, karma besin üretiminin hangi kültür düzeylerinden itibaren toplulukların yaşamlarında daha etkin bir rol oynadığının yeterince aydınlatılabilmesi için, eskiden yapılmış olan ve neolitikten ilk tunç çağına kadar olan süreyi kapsayan kazılara ait verilerin yeniden ele alınarak incelenmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Bugüne kadar ilk üretim aşaması sorununa yönelik olarak yapılan arkeolojik kazı ve doğabilim araştırmalarının ışığında bilinenler özetlenecek olursa, Güneydoğu Anadolu'da Çayönü'yle ilk karma besin üretimine önce bitkilerin, sonra hayvanların evcilleştirilmesiyle G.Ö. 10. binyıl sonuyla 9. binyıl başı arasında erişildiği anlaşılmaktadır.

İç Anadolu'da Hacılar'da ve özellikle Can Hasan III'de çok gelişkin bir tarıma karşılık G.Ö. 9. binyılın başlarında, henüz karma bir besin ekonomisi görülmez. Çatal Höyük'te uğraşı büyük ölçüde yoğun avcılık olan toplulukların zamanla G.Ö. 8. binyılın ilk yarısında karma besin ekonomisine ulaştıkları, ancak besin üretiminin diğer buluntu yerlerine kıyasla daha geç başladığı söylenebilir. Aynı zamana tarihlenen Erbaba'da ise, başlangıcından itibaren karma besin ekonomisi Çatal Höyük'e ve diğer buluntu yerlerine kıyasla çok daha gelişkin bir düzeydedir. Suberde'nin besin ekonomisinin ana kaynağını ise yerleşmelerin başından bitimine kadar G.Ö. 8. binyılda, av hayvanları oluşturmuştur.

Suberde ve büyük bir olasılıkla Aşıklı dışında, bütün bu yerleşme yerlerinde yaşayan topluluklar, ele geçen buluntulara göre, kendilerine özgü kültür gelişmeleri içinde, ilk besin üretimine gene kendilerine özgü modeller oluşturarak ulaşmışlardır. Özellikle Anadolu'da gerek kültür, gerekse besin ekonomisi açısından bu ayrılıkların nedenlerinin tam olarak açıklığa kavuşması, ancak arkeolojik yeni kazıların ve doğabilim araştırmalarının bu sorunlara yeni buluntular yardımıyla yeni yanıtlar getirebildiği ölçüde gerçekleşebilecektir.

BAŞVURU

Kısaltmalar:

AS : Anatolian Studies

TAD : Türk Arkeoloji Dergisi

ANGEL, J. L. (1971) : «Early Neolithic Skeletons from Çatal Höyük: Demography and Pethology» **AS** XXI, s. 77 - 98.

AYTUĞ, B. (1967) : «Konya - Suberde Dolaylarında Neolitik Çağ Florasının İncelenmesi», **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi,** A XVII/2. s. 1 - 9.

BORDAZ, J. (1965) : «Suberde Excavations 1964» **AS** XVI, s. 30 - 32.
(1966) : «Suberde Excavations 1965» **AS** XVI, s. 32 - 33.
(1969 : «The Subeıde Excavations, South - Western Turkey. An Interim Report» **TAD** XVII/2, (1968), s. 43 - 71.
(1970 a) : «A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, a Neolithic Site Near Beyşehir, Turkey» **TAD** 18/2, s. 59 - 64.
(1970 b) : «Erbaba» (Beyşehir) 1969» **AS** XX, s. 7 - 8.
(1973) : «Current Research in the Neolithic of Southcentral Turkey: Suberde, Erbaba and Their Chronological Implications» **American Journal of Archaeology** 77/2, s. 282 - 288.

BORDAZ, J. - L. A. BORDAZ (1976) : «Erbaba Excavations, 1974» **TAD** 23/2. s. 39-43.

BRAIDWOOD, R. J. (1912) : **The Near East and the Foundation of Civilization,** Oregon.

BRAIDWOOD, R. J. - Ch. REED (1957) : «The Achievement and Early Consequences of Food Production»: **A Cold Spring Harb. Symp. quant. Biol** 22, s. 19 - 31.

BRAIDWOOD, R. J. - B. HOWE (1960) : **Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan.** Studies in Ancient Oriental Civilization. No. 31. Chicago, Univ. of Chicago.

BRAIDWOOD, R. J. - B. HOWE - Ch. REED (1961) : «The Iranian Prehistoric Project» **Science** 133, s. 2008 - 10.

BRAIDWOOD, R. J. - H. ÇAMBEL - Ch. L. REDMAN - P.J. WATSON (1971) : «Beginning of Village - Farming Communities in Southeastern Turkey» **Proceeding of the National Academy of Sciences** 68/6, s. 1236 - 1240.

BRAIDWOOD - R.J. - H. ÇAMBEL - B. LAWRENCE - Ch. L. REDMAN - R. B. STEWART (1974) : «Beginnings of Village - Farming Communities in Southeastern Turkey, 1972» **Proceedings of the National Academy of Sciences. USA** 71/2, s. 568 - 572.

BUTZER, K. (1964) : **Environment and Archaeology. An Introduction to Pleistocene Geography,** Aldine.
(1965) : «Physical Conditions in Eastern Europe, Western Asia and Egypf. Before the Period of Agricultural and Urban Settlement» **Cambridge Ancient History** I/II, s. 3 - 39.

CHILDE, V. G. 1936 (1958) : **Wan Makes Himself.** Mentor Book, New-York. 6. Baskı.

ÇAMBEL, H. (1973) : «Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi» **Atatürk Konferansları** IV, 1970, s. 25 - 40.

ÇAMBEL, H. - BRAIDWOOD (1970) : «An Early Farming - Village in Turkey» **Scientific American** 222/3, s. 50 - 56.

ÇAMBEL, H. - R. J. BRAIDWOOD, 1978 (Baskıda) : The Joint Istanbul - Chicago Universities Prehistoric Research Project in Southeastern Anatolia, Comprehensive View. The Work to Date 1963 - 1972.

ERİNÇ, S. (1969) : **Klimatoloji ve Metotları.** İstanbul Üniv. Coğrafya Enstitüsü Yay.: 35, İstanbul. Taş Matb.

EROL, O. (1972) : «Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Plüvyal Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri» **Coğrafya Araştırmaları Dergisi** 3/4, Ankara, s. 13 - 52.

ESİN, U. (1969) : **Kuvantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği.** İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No. 1427, İstanbul, Taş Matb.

FRENCH, D. H. (1970 a) : «Can Hasan 1969» **AS** XX, s. 4.
(1970 b): «Notes on Site Distribution in the Çumra Area» **AS** XX, s. 139-148.
(1972 a): «Can Hasan 1970» **TAD** 19/1 (1970), s. 93 - 94.
(1972 b): «Excavations at Can Hasan III» **Papers in Economic Prehistory** (Yayl. E. H. Higgs), s. 181 - 190.

HARLAN, J.R. (1971) : «Agricultural Origins: Centers and Noncenters» **Science** 174, s. 197 - 201.

HARLAN, J. R. (1977): «İnsanları Besleyen Bitkiler» **Bilim ve Teknik** 10/119, s. 12 - 17 (Türkçeye Çeviren: T. AKAY).

HARLAN, J. R. - D. ZOHARY «Distribution of Wild Wheats and Barley» **Science** 153, s. 1074 - 1080.

HELBAEK, H. (1964): «First Impressions of the Çatal Höyük Plant Husbandry» **AS** XIV, s. 121 - 123.
(1970): «The Plant Husbandry of Hacılar. A. Study of Cultivation and Domestication» **Excavations at Hacılar I** (J. Mellaart), s. 189 - 244.

HILLMAN, G. (1977): «Annual Report» **AS** XXVII, s. 15.

MELLAART, J. (1962): «Excavatios at Çatal Höyük, 1961» **AS** XII, s. 41 - 65.
(1964) : «Excavations at Çatal Höyük, 1963» **AS** XIV, s. 39 - 119.
(1965): **Earliest Civilisations of the Near East.** London, Thames and Hudson.
(1966) : «Excavations at Çatal Höyük, 1965» **AS** XVI, s. 165 - 191.
(1967): **Çatal Höyük: A. Neolithic Town in Anatolia,** London, Thames and Hudson.
(1970 a): **Excavations at Hacılar I - II** (Text and Plates). The British Institute of Archaeology at Ankara. Edinburg, Univ. Press.
(1970 b): «Anatolia Before c. 4000 B.C.» **Cambridge Ancient History** I, Part I, s. 304 - 317.

PERKINS, D. Jr. (1969): «Fauna of Çatal Höyük» **Science** 164 (esp. no. 14), s. 177-179.

(1973): «The Beginning of Animal Domestication in the Near East» **American Journal of Archaeology** 77/3, s. 279 - 282.

PERKINS, D. Jr. - P. DALY, 1968 (1972): «A Hunters Village in Neolithic Turkey» **Readings in Scientific American,** s. 105 - 112.

REED, Ch. A. (1959): «Animal Domestication in the Prehistoric Near East» **Science** N. Y. 130, s. 1629 - 39.

REED, Ch. A. (1960): «Toward the Reconstruction of the Environmental Sequence of Northwestern Iraq» **Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan** (Yayl. Braidwood - Howe) s. 163 - 175.

(1969): «The Pattern of Animal Domestication in the Prehistoric Near East» **The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,** (Yayl. Ucko - Dimbleby), s. 361 - 380.

RENFREW, C. - J. E. DIXON - J. R. CANN (1966): Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East» **Proceedings of the Prehistoric Society for** 1966/2, s. 30 - 72.

(1969) : Further Analysis of Near Eastern Obsidians» **Proceedings of the Prehistoric Society** for 1968 34, 319 - 331.

SINGH, P. (1974) : **Neolithic Cultures of Western Asia.** London - New-York, Seminar Press.

SCHMANDT - BESSERAT, D. (1977): «The Beginnings of the Use of Clay in Turkey» **AS** XXVII, s. 133 - 150.

STRUEVERS, S., 1971 (Yayl.): **Prehistoric Agriculture.** Amerikan Museum Sourcebooks in Anthropology, New-York, The Natural History Press.

TODD, I. A. (1966): «Aşıklı Höyük. A. Protoneolithic Site in Central Anatolia» **AS** XVI, s. 139 - 163.

(1971): **The Neolithic Period in Central Anatolia.** Copy of a Paper Presented to the VIII. Congreé International des Sciences Pré - et Protohistoriques. Beograd, September, 1971. Teksir, s. 1 - 12.

TURNBULL, P. F. - Ch. REED (1974): «The Fauna from the Terminal Pleistocene of Palegawra Cave. A Zarzian Occupation Site in Northeastern Iraq **«Fieldiana Anthropology** 63/3, s. 81 - 146.

UCKO, P. J. - G. W. DİMBLEEY, 1969 (Yayl.): **The Domestication and Exploitation of Plants and Animals.** London, Gerald Duckworth.

van ZEIST, W. (1969 a): «Reflections on Prehistoric Environment in the Near East» **The Domestication and Exploitation of Plants and Animals** (Yayl. Ucko - Dimbleby), s. 35 - 46.

(1969 b): «Late Quaternary Environmental Studies in the Near East» **Palaeoecology of Africa**. Covering the Years 1966 - 1968 IV. s. 169 - 172.

(1972): «Palaenobotanical Results of the 1970 Season at Çayönü Turkey» **Helinium** 12/1, s. 3 - 19.

van ZEIST, W. - H. WOLDRING - D. STAPERT (1975): «Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey» **Palaeoshistoria** XVII. s. 55 - 143.

VAVILOV. N. I. (1926): **Studies on the Origin of Cultivated Plants.** Institute of Applied. Botany and Plant Breeding. Leningrad, Gerald Duckworth.

WRIGHT, G. A. (1969): **Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7 500 to 3 500 B. C.** Anthropological Papers. Museum of Anthropology. Univ. of Michigan: 37 Ann Arbor. Univ. of Michigan.

(1971) : «Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas» **Current Anthropology** 12/4 - 5, s. 447 - 477.

WRIGHT, H. E. - J. H. (1967): Mc Andrews - W. van Zeist «Modern Pollenrain in Western Iran and its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetational History» **Journal of Ecology** 55, s. 415 - 443.

ZOHARY, D. (1969): «The Progenitors of Wheat and Barley in Relation to Domestication and Agricultural Dispersal in the Old World» **The Domestication and Exploitation of Plants and Animals** (Yayl. Ucko - Dimbleby). s. 47 - 66.

OBJEKTİF REALİTE - EPİSTEMİK DETERNİMİNİZM VE ÖLÇME

Yalçın KOÇ (*)

Bu yazıda «objektif realite», «epistemik determinizm», ve «ölçme» kavramları arasında bir bağlantı kurulmağa çalışılacaktır. Ancak, daha yazının başlangıcında, «objektif realite» terimini kullanmakla, «objektif nitelikte» bir «realite»nin gerçekten var olduğu hakkında olumlu ya da olumsuz herhangi bir «ontolojik» yargıda bulunmuş olmadığımızı belirtmek gerekir.

Felsefeye tarihsel bir perspektiften bakıldığında, «realite» konusu ile felsefecilerin dolaylı ya da dolaysız sürekli uğraşmış olduklarını görmekteyiz. «Realite»nin temel yapı taşları, mantıksal strüktürü, fiziksel nesneler evreni ile olan bağlantısı gibi konular metafizik ve ontolojinin ana uğraş alanlarından başlıcaları olagelmiştir. Epistemolojide, «realite» hakkında nelerin bilinebileceği, insanoğlunun «bilme yetisi»nin neler ile sınırlandırılmış olduğu gibi konular ele alınmıştır.

«Realite» konusunun, bir problem olarak yalnızca felsefede ortaya çıkmamış olduğu da belirtilmek zorundadır. «Realite»nin «varlığı» ve «yapısı» hakkındaki kaygular, bilimin temellerinde ve bilim adamlarının dünyaya bakışlarında takınmış oldukları felsefi tutumlarda da apaçık görülür.

Bunların ötesinde, «realite» konusu oldukça önemli diğer bir kesitte de ortaya çıkar. Bu kesiti, tasvir etme özelliği olan bir teorinin belli bir anlamda yorumlanması olarak dile getirebiliriz.

Tasvir edici bir teorinin «birleştirici bir prensip» ile desteklenmesi, veya bu teoriye bir «model» oluşturulması için, teorinin yorumlanması sürecinde «realite» ve yanısıra «determinizm» konularının ortaya çıktığını görüyoruz.

İşte amacımız, felsefenin ve bilimin önemli ve işlek konularından olan «objektif realite», bu realitenin bilgisine bağlı olarak ortaya çıkan «epistemik» nitelikte bir «determinizm» ve sözkonusu realitenin

---

(*) Dr. Yalçın Koç Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Bölümü Öğretim Görevlisidir.

ampirik bilgisinin edinildiği «ölçme süreci» kavramları arasında bir «iç-bağlantı» oluşturabilmek.

Bu bağlantıyı ortaya koyabilmek için «objektif realite», «epistemik determinizm», ve «ölçme» terimleri ile ne demek istediğimizi kısaca anlatalım. Ancak, özellikle, bu üç kavramı da «fiziksel nesneler evreni»ne bağlı olarak kullandığımızı söylemek zorundayız.

«Fiziksel nesneler evreni»ni, «fiziksel nesneler» ile bu nesnelerin içinde yer aldığı «uzay» ve «zaman» oluşturur. Her ne kadar bu yazıda değinilmeyecekse de, «nesneler» ile «uzay» ve «zaman»ın ontolojik bağlantısının, fiziksel olduğu kadar felsefi problemlere de yol açtığını belirtmek gerekir. Immanuel Kant'ın «transendental idealizm»inin temelinde yer alan, «nesneler» ile «uzay» ve «zaman» arasında ontolojik bir bağlantı bulunmadığı yolundaki düşüncesi felsefe tarihinden önemli bir örnek olarak verilebilir. Ancak günümüzde, nesneler» ile «uzay» ve «zaman» arasında ontolojik bir bağlantı olduğunu ve bu bağlantının «niceliksel» olarak da dile getirilebileceğini kabul etmek zorunda kalıyoruz.

Söz konusu evrendeki «nesneler» bir «oluş - bitiş», bir «hareketlilik», bir «fiziksel canlılık» içindedirler. Bu olup-bitenlerin tümü, «objektif olgular»ın bir sınıfını meydana getirir. Bu sınıfa «objektif realite» adını vereceğiz.

Realite, «objektif» olma özelliğini, realiteyi oluşturan «olgu»ların herbirinin «objektif» olması nedeniyle kazanır. Yani, belli bir «olgu», «objektif»tir dediğimizde, bu olgunun teorik veya ampirik bilgisinin, bu bilgiyi edinen «özne»den ilkece bağımsız olduğunu anlamak gerekir. Farklı «özne»lerin aynı «olgu» hakkında prensip olarak aynı bilgiyi edinebilmeleri, bu olgunun epistemik anlamda «objektif» olması demektir.

Bu aşamada karşımıza çıkan sorun, «olgu»ların nasıl dile getirileceği.

Bir «olgu»yu, çok anlamlı olmayan bir biçimde, bir «fiziksel nesne»nin, belli bir «fiziksel hâli»ni tasvir eden «nicelikler»in aldığı «sayısal değerler»i söyleyerek dile getirebiliriz.

Yani, bir «olgu»yu, içinde,

i. belli bir fiziksel nesne,
ii. bu nesnenin hâlini tasvir eden nicelikler, ve
iii. bu niceliklerin aldığı sayısal büyüklükler

öge olarak geçen bir «açık önerme»ile anlatabiliriz. Bu açık önerme şöyle dile getirilir:

«Σ nesnesinin herhangi bir M hâlinde
N niceliğinin değeri a dır» ;

ya da kısaca:

$$H\,(\Sigma_M, N, a)\,. \qquad \ldots\ (1)$$

Bu açık önerme, Σ nın belli bir hâlini karakterize etmez. Yalnızca, Σ nın belli bir hâlini tasvir etmek için nelerin gerekli olduğunu belirtir.

Σ nın, belli bir tek M hâli için, N niceliğinin a_o değerini aldığını düşünürsek, bunu şöyle anlatabiliriz:

«Σ nesnenin belli bir M hâlinde
N niceliğinin değeri a_o dır» ;

ya da kısaca:

$$h_M\,(N\,,\ a_o)\ . \qquad \ldots\ (2)$$

«h_M» tipindeki önermeler, bir «olgu»nun dile getirilmesinde önemli olmaktalar. Bu önermeler, belli bir nesnenin belli bir hâlini karakterize ederler. Bu önermeleri matematiksel olarak,

$$f_N = a_o \qquad \ldots\ (3)$$

şeklinde de yazabiliriz. f, N niceliğinin sayısal değerini hesaplamak için kullanılabilen herhangi bir fonksiyonu göstermekte.

Ancak, fiziksel nesnelerin «hareketlilik» içinde oldukları söylenmişti. Bu nedenle, «H» ve «h_M» önermelerine bir de «zaman» değişkeni eklenmek zorundadır:

«Σ nesnesinin, herhangi bir t zamanındaki herhangi bir M hâlinde, N niceliğinin değeri a dır» ; veya kısaca,

$$H_t\,(\Sigma_{Mt}\,,\ N\,,\ a) \qquad \ldots\ (4)$$

ve,

«Σ nesnesinin, herhangi bir t zamanındaki belli bir M hâlinde, N niceliğinin değeri a_o dır» ; veya kısaca,

$$h_{Mt}\,(N\,,\ a_o) \qquad \ldots\ (5)$$

Bir «olgu», «h_{Mt}» önermesi ile dile getirilir. «h_{Mt}» önermesinin, Σ yı ölçerek N'niceliğinin değerini a_o olarak bulan gözlemcilerden bağımsız olması, gerek «olgu»nun, gerekse «olgu»yu dile getiren önermenin «objektif» olmasına yol açar.

Bu aşamada, «objektif realite» tanımımızı biraz daha açık ve hassas olarak dile getirmemiz mümkün görünüyor. «Objektif realite»yi, fiziksel nesneler evresindeki objektif olguları dile getiren «h_{Mt}» tipindeki önermelerin tümü ile, «komprehensif» olarak tanımlayabiliriz.

«h_{Mt}» önermesinde geçen «a_o» değeri, Σ nın ölçülmesi sonucu bulunmuşsa, bu önerme «ampirik bilgi» dile getirir. Bu durumda söz konusu önermeyi «$\overset{a}{h}_{Mt}$» ile göstereceğiz.

«a_o» değeri, Σ yı ölçerek değil de, Σ nın içinde yer aldığı evren dilimini tasvir eden bir teoriden formel bir yöntemle türetilmiş olabilir. Bu durumda, sözkonusu önerme, ampirik değil de, «teorik bilgi» dile getirir. Bu bilgiyi «h_{Mt}» ile göstermekteyiz.

Söz konusu formel türetimin bir adı da «kestirim»dir. Bu konunun ayrıntılarına girmeksizin, «h_{Mt}» önermesinin, formel bir analiz ve hesaplama sonucu dedüktif olarak diğer bir teorik önermeden veya ampirik önermeden türetilebilir olduğunu kabul edeceğiz:

$$\text{i.}\quad h_M\,(t-T) \rightarrow h_{Mt}\ , \qquad \ldots\ (6)$$

$$\text{ii.}\quad \overset{a}{h}_M\,(t-T) \rightarrow h_{Mt}\ . \qquad \ldots\ (7)$$

«Kestirim» olarak ileri sürülmüş olan «teorik bilgi»nin en azından prensipte «ampirik denetim»e açık olması gerekir. Yani, gerçekleşeceği veya gerçekleşmiş olduğu ileri sürülen hâlin, gerçekleşip gerçekleşmediğinin denetlenmesi gözlem yaparak mümkün olmalıdır.

«$\overset{a}{h}_{Mt}$» tipindeki açık önermelerin nesneler hakkında ampirik bilgi dile getirdiği üzerinde uzlaşılmıştı. Sözkonusu ampirik bilgi, ancak ve ancak, nesnenin «ölçülmesi» sonunda elde edilebilir.

«Ölçme» teorilerine ve «ölçü» teorilerine kuş bakışı bile bir göz atmadan, «ölçme»yi, «ölçen» ve «ölçülen» nesneler arasında gerçekleştirilen «etkileşim»in «gözlenmesi» olarak tanımlayacağız. «Ölçen

nesne» terimi ile, belli bir ölçme aygıtı veya ölçme aygıtları kompleksi belirtilmekte.

İki gözlemci düşünelim ve bunlara «G_1» ile «G_2» adlarını verelim. Bu gözlemciler, Σ ile adlandırdığımız nesneyi farklı zamanlarda ölçsünler ve edindikleri ampirik bilgileri «h_{Mt}» tipindeki önermeler ile dile getirsinler.

Şimdi, Σ nın, G_1 ve G_2 tarafından farklı zamanlarda ölçülmesiyle ne demek istediğimizi daha açık olarak söyleyebiliriz.

G_1, nesnenin (yani, Σ nın) hâlini tasvir etmek için gerekli nicelikleri (t−T) zamanında ölçer ve edindiği ampirik bilgiyi

$$h^{a1}_{M(t-T)} \qquad \ldots (8)$$

önermesi ile dile getirilir. G_2 ise, G_1'in kullanmış olduğu ölçme aygıtlarından farklı aygıtlar kullanarak Σ yı, t zamanında ölçer ve edindiği ampirik bilgiyi

$$h^{a2}_{Mt} \qquad \ldots (9)$$

önermesi ile anlatılır.

G_1 ve G_2'nin, bir diğerinin edinmiş olduğu ampirik bilgiyi bilmediklerini ve öğrenemediklerini varsayalım. Böyle bir varsayım, ortaya koymak istediğimiz bağlantının genelliği üzerine herhangi bir sınırlama getirmez.

«Ölçme», «ölçen» ve «ölçülen» şeyler arasında «fiziksel büyüklüğü olan etkileşimin gözlenmesi» olarak tanımlanmıştı. O hâlde, G_1, Σ'yı ölçmekle, Σ'yı belli bir ölçüde etkilemiştir. G_2, bu etkilemenin fiziksel büyüklüğünü bilmediğinden, nesne hakkında (t−T) zamanından öncesi için kesin bir teorik bilgi edinemez. G_2, nesneyi, t zamanında ölçerek etkiler. Bu defa da, G_1, G_2'nin Σ yı ne büyüklükte etkilediğini bilmez. Dolayısıyla, G_1, t zamanından sonrası için nesnenin teorik bilgisini edinemez.

Bu düşünceleri daha açık bir biçimde ortaya koyabilmek için bir şekilden yararlanalım. Bu resim, «objektif realite»nin, G_1 ve G_2'nin,

Σ yı ölçmeleri sonucu, epistemik anlamda iki «sübjektif» realiteye (yani, G_1 ve G_2'nin dünyalarına) indirgenişini gösterecektir:

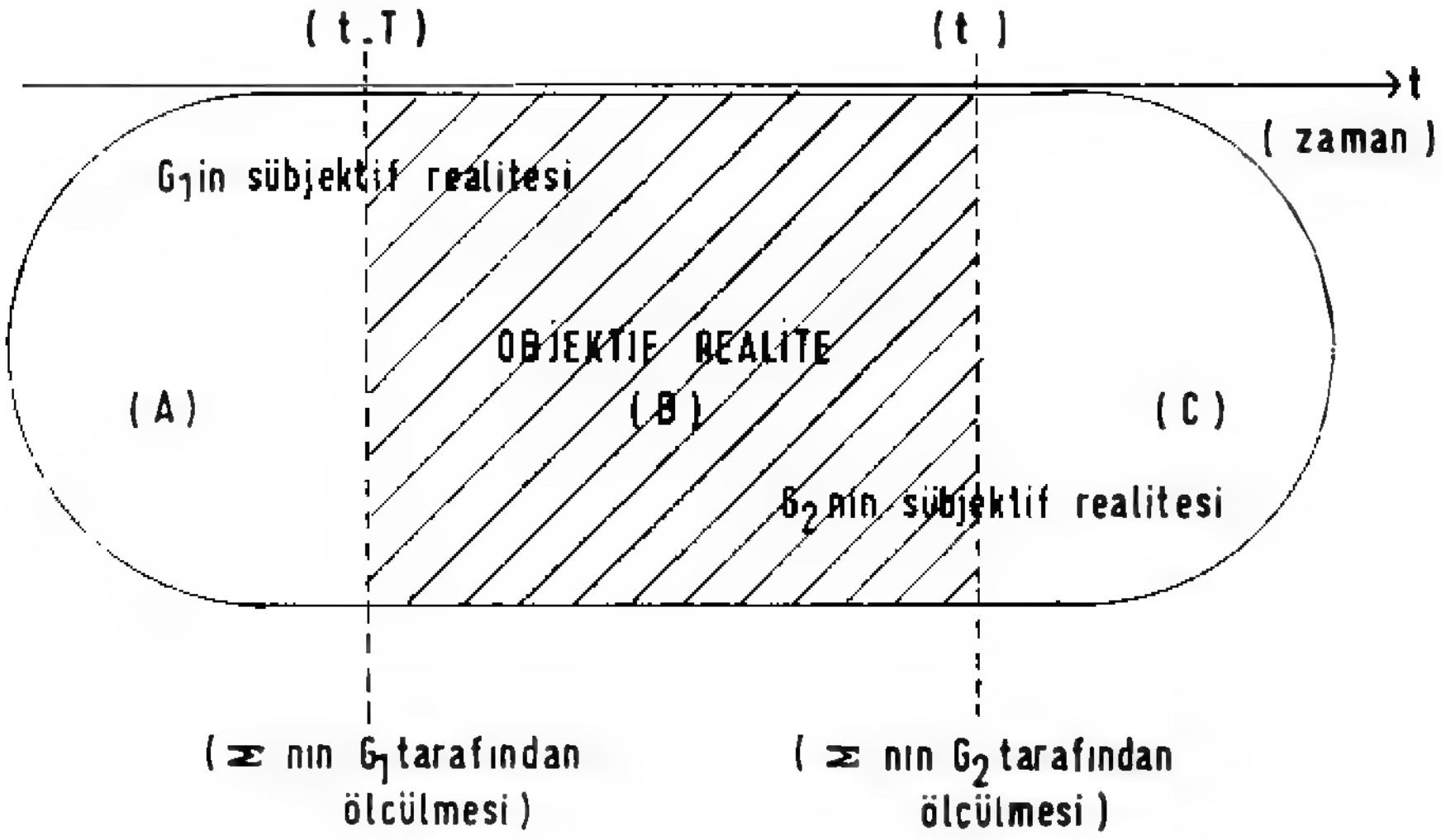

Şekil 1.

G_1, $h^{a1}_{M(t-T)}$ ve G_2 h^{a2}_{Mt} önermeleri ile dile getirilen ampirik bilgilere sahipler.

G_1, elindeki ampirik bilgiden yola çıkarak,

$$h^{a1}_{M(t-T)} \rightarrow h_1^{M(t+\varepsilon)} \qquad \ldots (10)$$

kestirimini yapmış olsun. G_2'nin, t zamanında Σ yı etkilemiş olması nedeniyle $h^{1}_{M(t+\varepsilon)}$ teorik bilgisinin reel bir hale tekabülü düşünülemez.

Benzer olarak, G_2'nin

$$h^{2}_{M(t-T-\varepsilon)} \leftarrow h^{a2}_{Mt} \qquad \ldots (11)$$

kestiriminî yaptığını düşünelim. G_1, (t—T) zamanında Σ yı etkilemiş olduğundan, $h^{2}_{M(t-T-\varepsilon)}$ önermesi ile dile getirilen teorik bilginin de reel bir hale tekabülü beklenemez.

Şimdi, kısa bir süre için resmimizin dışına çıkalım. Buraya kadar, «objektif realite» ve «ölçme» terimlerini tanımladık. Bu tanımları, G_1 ve G_2 adlarını verdiğimiz iki gözlemcinin Σ adını verdiğimiz bir nesneyi farklı zamanlarda ölçmeleri şeklinde oluşturduğumuz bir örneğe uyguladık. Ancak, «epistemik determinizm»den hiç söz etmedik.

Bu terimden ne anladığımızı kısaca dile getirelim. «Epistemik determinizm»i, nesnenin belli bir zamandaki hâlinin bilgisinden, daha sonra bir zamanki hâlinin bilgisinin türetilebilmesi anlamında kullanıyoruz. Zamanda geriye yönelik kestirimlerin ise bazı hâllerde epistemik paradokslara yol açabileceğini belirtmekle yetinelim.

«Epistemik determinizm» terimini, yazımızın sınırları dışında bıraktığımız, ancak en az «epistemik determinizm» kadar önemli «kozal determinizm», «ontik determinizm» gibi kavramlarla karıştırmamak gerekir.

«Kozal determinizm»den, evrensel süreç yasaları postüle ederek, nesnenin belli bir zamandaki hâlinin sonraki bir zamandaki hâlini belirlemesi olarak söz edebiliriz. «Ontik determinizm» ise, nesnelerin «şimdi» var olmalarına dayanılarak «gelecek»te de var olacaklarını kabûl etmek anlamındadır.

Bu farklı determinizm kavramları ve daha başkaları, kendi içlerinde ayrıntılı ve ince felsefi problemler taşımaktalar. Ancak, daha yazının başlığında belirtilmiş olduğu gibi, kendimizi «epistemik determinizm»e sınırlamış idik. Buradan sonra da, «determinizm» terimini «epistemik determinizm» anlamında kullanacağız.

«Determinizm», G_1 için (C) bölgesinde geçerli değildir. G_1,

$$h^{a1}_{M(t-T)} \rightarrow h^{1}_{M(t+\varepsilon)}$$

kestirimini yapamaz. Aynı şekilde, «determinizm»in, G_2 için (A) bölgesinde geçerli olmadığını söylemek gerekir. G_2,

$$h^{M(t-T-\varepsilon)}_{t2} \leftarrow h^{a2}_{Mt}$$

kestirimini yapamaz.

Yani, kısaca,

$$h^{1}_{M(t+\varepsilon)} \quad \text{ve} \quad h^{2}_{M(t-T-\varepsilon)}$$

önermelerinin dile getirdiği teorik bilgilerin, fiziksel realitede var olan iki fiziksel hâle tekabül etmesi beklenemez.

Determinizm, G_1 için, (A+B) bölgesinde geçerlidir. Yani, G_1 ,

$$h^{a1}_{M(t-T)} \leftarrow h^{1}_{M(t-T+\varepsilon)} \ , \ (t-T+\varepsilon) < t \qquad \ldots (12)$$

türetimini yapabilir. Ayrıca, G_1'in,

$$h^{1}_{M(t-T-\varepsilon)} \rightarrow h^{a1}_{M(t-T)} \qquad \ldots (13)$$

kestirimini yapabileceğini de göz önünde bulundurmak zorundayız.

G_2 için, (B+C) bölgesinde determinizm geçerlidir. G_2 ,

$$h^{a2}_{Mt} \rightarrow h^{2}_{M(t+\varepsilon)} \qquad \ldots (14)$$

kestirimini yapabilir. Bu gözlemcinin,

$$h^{2}_{M(t-\varepsilon)} \leftarrow h^{a2}_{Mt} \ , \ (t-\varepsilon) > (t-T) \qquad \ldots (15)$$

kestirimini yapabileceğine de dikkat etmek gerekir.

Determinizm, (B) bölgesinde, objektif bir anlamda G_1 ve G_2 için geçerlidir. Bu bölgede, G_1 , G_2'den bağımsız olarak,

$$h^{a1}_{M(t-T)} \rightarrow h^{1}_{M(t-T+\varepsilon)} \qquad \ldots (16)$$
$$(t-T) < (t-T+\varepsilon) < t$$

kestirimini yapabilir. G_2 ise, G_1'den bağımsız olarak,

$$h^{2}_{M(t-T+\varepsilon)} \leftarrow h^{a2}_{Mt} \qquad \ldots (17)$$
$$(t-T) < (t-T+\varepsilon) < t$$

kestirimini yapabilir.

$h^{1}_{M(t-T+\varepsilon)}$ ve $h^{2}_{M(t-T+\varepsilon)}$ önermelerinin taşıdığı teorik bilgi aynıdır. Yani, bu iki önerme eş-değerlidir:

$$h^{1}_{M(t-T+\varepsilon)} = h^{2}_{M(t-T+\varepsilon)} \qquad \ldots (18)$$

Oysa,

$$h^{1}_{M(t-T-\varepsilon)} \neq h^{2}_{M(t-T-\varepsilon)} \ , \qquad \ldots (19)$$

$$h^{1}_{M(t+\varepsilon)} \neq h^{2}_{M(t-\varepsilon)} \ . \qquad \ldots (20)$$

Böylece, objektif realîtenin sübjektif realitelere indirgenmesi halinde, herhangi ontolojik sınırlayıcı bir ilkeden bağımsız olarak, determinizmin bozulduğunu açıkça göstermiş oluyoruz. Burada, Karl Popper'in kullandığı anlamda bir «inter-sübjektivizm»den söz etmediğimizi hemen belirtmek gerekir.

İşte, «objektif realite», «epistemik determinizm», ve «ölçme» kavramları arasında göstermeyi amaçlamış olduğumuz bağlantı budur.

Görüldüğü gibi, bu «olumsuz» bir bağlantıdır. Objektif bir realitenin sübjektif realitelere indirgenmesi ve bu realitelerin tasvir edilmesi halinde ortaya çıkan teorinin epistemik bakımdan determinist olması mümkün değildir.

Tasvir edilen realitenin objektif olması hâlinde, bu realiteyi tasvir eden teorinin determinist veya indeterminist olması, teorinin üzerine oturtulduğu epistemik ilkelerin yapısına bağlıdır.

Ortada determinist bir teori varsa, tasvir edilen realitenin objektif olduğunu söyleyebiliriz.

Ortada indeterminist bir teori olması hâlinde, tasvir edilen realitenin sübjektif olması gerektiğini ileri süremeyiz. Bu realite objektif de olabilir. Buradan önemli bir sonuç daha çıkartabiliriz. Fiziksel nesneler evrenini tasvir eden bir teori epistemik bakımdan indeterminist ise, evrenin kendisinin «ontolojik» veya «kozal» bakımlardan da indeterminist olduğunu söylemekte acele etmeyelim. Çünkü, olması için herhangi bir zorunluluk yoktur. Ontolojik bakımdan determinist bir teorinin epistemik bakımdan indeterminist bir teori olabileceği kolaylıkla gösterilebilir.

BAŞVURU

Kant, Immanuel: Prolegomena to Any Future Metaphysics
(Bobbs - Merrill, 1975)

Koç, Yalçın: Doğanın Kuvantum Mekaniksel Betimlemesi ve Ölçme Sorunu
(1978), (Yayınlanmamış doktora tezi)

Popper, Karl: Objective Knowledge
(Oxford, 1975)

Scheibe, Erhard: The Logical Analysis of Quantum Mechanics
(Pergamon, 1972)

ÜNİVERSİTE GİRİŞ SINAVLARI VE ZEKA TESTLERİ

Gündüz VASSAF (*)

Ülkemizde testler giderek öğrencilerin yaşantılarının vazgeçilmez unsuru olmakta, kişilerin geleceklerine ilişkin kararlar test sonuçlarına göre verilmektedir. Bu tip testlerin arasında en önemlisi kişinin üniversiteye girip giremeyeceğini ve hangi fakülteye gireceğini saptayan Üniversiteler Arası Seçme Sınavı'dır (Ü.A.S.S.). Bölgesel öğrenme eşitsizliğinden ötürü sınava yöneltilen eleştiriler karşısında ilgililer bu sınavda giderek öğrenilmiş bilgi yerine zekânın ölçülmesi gerektiğini savunmaktadır (Baykal, 1978). Türkiye'de bu yaş grubuna ilişkin üzerinde en çok çalışma yapılan zekâ testi ise Wechsler Yetişkinler için Zekâ Ölçeği'nin (W.Y.Z.Ö.) Türkçe çevrisidir. (Tan, 1968).

ÜASS ve WYZÖ gibi yetenek testlerinde en önemli nitelik o testin geçerliğidir. Başka bir deyişle, bir test ölçtüğünü iddia ettiğini ölçmüyorsa, gerekli bilimsel ölçütlere haiz bir test değildir. Üniversite açısından bir seçme sınavının amacı üniversitede başarılı olabilecek öğrencileri seçmek olduğuna göre ÜASS'nın geçerliği de üniversiteye girebilen öğrencilerin sınav sonuçlarının, üniversitedeki akademik başarılarıyla karşılaştırılarak ölçülebilir. Aynı zamanda, araştırmalar zekâ testi sonuçları ile akademik başarı arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. WYZÖ gibi zekâ testlerinin geçerliğinin saptanmasında akademik başarı bir ölçüt olarak kullanılmaktadır.

Türkiye'de üniversite giriş sınavı sonuçları ile akademik başarı arasındaki ilişkiyi çeşitli üniversitelerde araştıranlar, aradaki korelasyonların düşük olduğunu bulmuşlardır (Kendir, 1969; Özgüven, 1971; Cankuyer, 1972; Yıldırım, 1972; Yerlici, 1973). Bu konuda kabul edilebilir yükseklikte bir korelasyon hiç bir araştırmada bulunmamıştır.

(*) Dr. Gündüz Vassaf, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü Öğretim Görevlisidir.

Araştırmanın yürütlmesi ve zekâ testlerinin uygulanmasında yardımcı olan öğrencilerim S. Deniz, T. Erden, S. Mandalinci, İ. Uzkan, H. Kocaoluk, A. Şen, N. Çağlar, Ç. Toksoy, F. Emir, S. Hasertürk'e ve korelasyonların hesaplanmasında yardımcı olan arkadaşım Dr. Yılmaz Esmer'e teşekkür ederim.

Ancak sınavın geçerliğini savunanlar korelasyon düşüklüğünün araştırma yöntemine ilişkin aşağıda belirtilen bazı eksikliklerden de kaynaklanmış olabileceğini ileri sürebilirler.

1. Araştırmaların çoğu akademik ölçüt olarak birinci sınıf üniversite öğrencilerinin genel not ortalamasını almıştır. Oysa yeni çevreye uyum yapmanın sorunlarıyla karşı karşıya bulunan birinci sınıf öğrencilerinin bu kritik dönemde akademik başarılarında tutarsızlık beklenebilir.

2. Merkezi giriş sınavı sonucu öğrenciler özellikle istedikleri değil, puan tutturdukları fakültelere girmektedir. Araştırmalar, öğrencilerin yarısı kadarının istemedikleri dallarda okuduklarını göstermektedir (Ekşi, 1976; Vassaf, 1977). Buna göre, istemediği dalda okuyan öğrencinin güdülenme kuramları açısından akademik başarısının olumsuz yönde etkilenebileceği de düşünülebilir. ÜASS sonuçları ile akademik başarı arasındaki düşük korelasyonun nedeni ÜASS'nın öğrencilerin akademik başarılarını saptamasında geçersizliğinden çok akademik başarının başka nedenlerden olumsuz yönde etkilenmesinden olabilir. Bu eleştirileri sınamanın yolu aynı tip bir araştırmayı daha üst sınıflarda ve istediği dalda okuma olasılığı olan öğrencilerle yapmak olacaktır.

Yukarıda belirtilen sakıncaları kaldırabilecek bir araştırma üniversite giriş sınavının geçerliğine ilişkin daha sağlıklı bilgi elde edilmesine yol açabilir. Bununla birlikte her ne kadar «testlerin vatanı» Amerika'da zekâ testlerinin kullanımı halkın açtığı davalar sonucunda duruşma kararlarıyla sınırlanmakta ise de, Türkiye'de aynı tip testleri geliştirmek için çalışmalar yapılmaktadır. Amerikan normlarına göre hazırlanmış zekâ testleri ülkemizde M. E. Bakanlığı Rehberlik ve Araştırma Merkezlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu testler sonucu Amerikan kültür normlarına uymayan 13.000 çocuk geri zekâlılar için «özel alt sınıflara» yerleştirilmiştir. Bir araştırma bu 13.000 çocuğun % 90'ının yoksul ailelerden geldiğini ve geri zekâlı muamelesi yapılan çocukların % 35 kadarının normal olup yanlış değerlendirildiğini göstermektedir (Çağlar, 1977). Zekâ testlerinin «Türkiye'de uygulama potansiyelini» ölçmek amacıyla yapılan, ülkemizdeki tek araştırmada üniversite öğrencilerinin akademik başarısı ile WYZÖ arasındaki korelasyon .31 bulunmuştur (Epir, İskit, 1972).

Genellikle bu tür araştırmalarda zekâ testi puanları ve akademik başarı ölçütleri (not ortalaması) arasındaki korelasyonların sayısal değerleri .40 ile .60 arasında değişmektedir. (Tyler, 1965; s. 75). A.B.D.'de yapılan araştırmalarda genel olarak zekâ puanı (10.) ile okul başarısı arasında .50 korelasyon bulunmuştur. (Plant ve Richardson, 1958; Fishman ve Pesmella, 1960; Lavin, 1965). Buna göre düşük de olsa, tam anlamıyla Türkiye'ye uyarlanmamış bir ölçeğin geçerlik katsayısının .31 olması Epir ve İskit'e göre bu testin Türkiye'ye uyarlanabilirliği açısından ümit vericidir.

Ancak düşük olmasına rağmen kabul edilebilir nitelikte olan bu katsayı araştırma örneklemindeki öğrencilerin özelliklerinden de etkilenmiş olabilir. Örneklemde 57 öğrencinin hepsi Hacettepe Üniversitesi'nde psikoloji öğrencisi olup, bunların çoğu üçüncü sınıf öğrencisidir. İyi bir üçüncü sınıf psikoloji öğrencisinin Ise psikolojik testleri ve test kuramlarını bilmesi beklenebilir. Buna göre izlediği psikoloji programında akademik ortalaması yüksek olan bir öğrencinin psikolojik testlerden de yüksek puan alması ya da psikoloji okumasının etkisiyle en azından «doğal yeteneklerinden» ötürü alacağı puanın üstünde puan alması beklenebilir. Bu eleştiriyi sınamanın yolu ise aynı araştırmayı psikoloji öğrencileri yerine tüm üniversite öğrencileriyle yapmak olacaktır.

Yukarıda belirtilen eleştirilerin ışığında bu araştırma, üniversite giriş sınavı ve WYZÖ'nün geçerlikleri hakkında bilgi vermeye çalışarak aşağıdaki suallerin bir ölçüde yanıtlanmasını amaçlamaktadır.

1. Üniversite Giriş Sınavı sonuçları, üniversite eğitiminde kimin başarılı olabileceğini saptıyor mu?
2. WYZÖ gibi Amerikan kaynaklı zekâ testlerinin Türkiye'de geçerlilik potansiyeli var mıdır?

YÖNTEM

Denekler :

Örnekleme grubu Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi üçüncü sınıf öğrencileri arasında seçkisiz örneklem yöntemiyle seçilen 28 erkek, 26 kız toplam 54 öğrenciden oluşmaktadır. Örneklem grubuna seçilen öğrencilerle teker teker ilişki kurularak kendilerinden

bu araştırmaya katılmaları istenmiştir. Akademik başarı ölçütü olarak öğrencilerin üniversite ikinci sınıf genel not ortalaması alınmış, böylece uyum sorunlarından etkilenebileceği düşünülen birinci sınıf öğrencilerinin not ortalaması hesaba katılmamıştır.

Örneklem grubunun diğer araştırma gruplarına göre önemli bir ayrıcalığı Boğaziçi Üniversitesi'nin kendine özgü yapısından gelmektedir. Diğer üniversitelerde üniversite giriş puanları öğrencinin okuyacağı dalın saptanmasında tek ölçüt iken, B. Ü. öğrencileri fakülteleri içinde ikinci akademik yılın başlangıcında istedikleri dallara ayrılabilmektedir. Böylece örneklememize giren İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri kendi istekleriyle ekonomi, iş idaresi, psikoloji, sosyoloji siyaset bilimi gibi dallara ayrılabilmektedir. Buna göre, dğer araştırmalara yöneltilen «İstemedikleri fakültelerde okuyanların akademik başarısı olumsuz yönde etkilenebilir» eleştirisi B. Ü.'nün özelliğinden ötürü bir ölçüde karşılanabilmektedir.

Deneyin Yürütülmesi :

Örnekleme giren öğrencilere, on Boğaziçi Üniversitesi psikoloji son sınıf öğrencisi tarafından WYZÖ uygulanmıştır. Test uygulamalarının hepsi aynı odada yapılmış test alan ile uygulayıcısı tesadüfi olarak saptanmış, her uygulayıcı altı kiyişe test vermiştir. Uygulayıcılar arası güvenirlik katsayısı .70 olarak saptanmıştır.

SONUÇLAR

WYZÖ puanları, üniversite giriş sınavı puanları ve genel not ortalamaları ikişer ikişer alınaark korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Üniversite giriş sınavı sonuçları ile genel not ortalamaları arasındaki korelasyon .07, Wechsler Zekâ Testi puanları ile genel not ortalaması arasındaki korelasyon .02 ve üniversite giriş sınavı sonuçları ile Wechsler Zekâ Testi Puanları arasındaki korelasyon .43 bulunmuştur.

TARTIŞMA

Sonuçlar giderek bir zihinsel yetenek testi haline getirilmeye çalışılan üniversite seçme sınavı ile Wecsher Zekâ testi arasındaki ko-

relasyonun yüksek olduğunu, ancak her iki testin de ilerde başarıyı saptamak açısından geçersiz olduğunu göstermektedir.

Üniversite Giriş Sınavlarına ilişkin yapılan diğer araştırmalar da bu sonuçları desteklemektedir (Özgüven, 1978). Ancak tüm araştırmalar, üniversiteye girebilen öğrencilerin puanları ile akademik başarıları arasındaki korelasyon hesaplanarak yapılmıştır. Dolayısıyla, üniversite giriş sınavları sonuçları **üniversiteye girenler** arasında akademik başarıyı yordamakta geçersizdir demek daha doğru olacaktır.

Üniversite giriş sınavlarına ilişkin araştırmalar hem sınavları kazananların çoğunlukla, İstanbul, Ankara ve İzmir'den ve en başarılı olanların paralı özel okullardan geldiğini, hem de bu çocuklar arasında bile üniversitede kimin başarılı olacağını saptamakta geçersiz olduğunu göstermektedir. Buna göre üniversite giriş sınavlarının var oluş nedenini destekleyen bir tek bilimsel gerekçe yoktur. Sınavlar kaldırılmalıdır.

Bu araştırma aynı zamanda WYZÖ'nün Türkiye'de uygulama potansiyeli olduğunu ileri süren Epir ve İskit'in araştırma sonuçlarının tersini göstermektedir. Geri kalmış ülkelerde zekâ testlerinin rolünü araştıranlar (Drenth, 1976), bu ülkelerde testlerin toplumdaki sosyal adaletsizliğe nesnel görünüm kazandırdığını ileri sürmekte, aynı zamanda, testlerin başarıyı yordamakta geçersiz olduğunu göstermektedir. Özgüven de (1970), Türkiye'de zihinsel olmayan etmenlerin okul başarısını büyük ölçüde etkilediğini göstermiştir. Bu sonuçların ışığında, Türkiye'de zekâ testlerinin kullanımı hastanelerde klinik vakaların ve öğrenme bozukluklarının değerlendirilmesine ilişkin sınırlandırılmalı, zengin ve yoksulu birbirinden ayıran bir elek olarak kullanılmasına olanak tanınmamalıdır.

BAŞVURU

BAYKAL, A.: «Üniversite Giriş Sınavı Neyi Ölçüyor?» **Milliyet,** 3 Temmuz, 1978.

CANKÜYER, E.: «Tıp, Veteriner ve Ziraat Fakültesi Öğrencilerinin Üniversiteye Giriş Sınavlarında Aldıkları Puanlarla FKB Derslerindeki başarıları Arasındaki Bağıntıların İstatistiksel Analiz»i, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, 1972.

ÇAĞLAR, D.: «Örgün Eğitimimizde Geri Zekâlı Çocukların Teşhisi Sorunları Konulu Bir Araştırma Üzerine», **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** Cilt 9, sayı 4, 1977.

DRENTH, P. J.: «Prediction of School Performance in Developing Countries: School Grades or Psychological Tests?» **Journal of Cross Cultural Psychology,** 8, No. 1, 1977.

EKŞİ, A.: «1975 - 76 Öğrenim Yılı Başında ve Sonunda İstanbul Üniversitesi 1. Sınıf Öğrencilerine Uygulanan Anketlere Ait Bazı Bulgular» İstanbul Üniversitesi Mediko - Sosyal Merkezi Raporu, 1976.

EPİR, S., İSKİT, Ü.: «Wechsler Yetişkinler Zekâ Ölçeği Türkçe Çevirisinin Ön Analizi ve Üniversite Danışmanlık Merkezlerindeki Uygulama Potansiyeli» **Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,** 4, 198 - 205, 1972.

FISHMAN, J. A., PASONELLA, A. K.: «College Admission Selection Studies», **Review of Educational Research,** 30, 198 - 310, 1960.

KENDİR, İ., TUNCER, C.: «A. Ü. Hukuk Fakültesi Öğrencilerinin Üniversite Giriş Sınavında Aldıkları Fen Puanı ile Birinci Sınıftaki Başarılarının Karşılaştırılması», **A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt 26, Sayı 1 - 2, 1969.

LAVİN, D. E.: «The Prediction of Academic Performance», **Review of Educational Research,** 6, 47 - 63, 1965.

ÖZGÜVEN, E.: Üniversite Öğrencilerinin Akademik Başarılarını Etkileyen Zihinsel Olmayan Faktörler, Ankara, **Hacettepe Üniversitesi Basımevi,** 1970.

ÖZGÜVEN, E.: «Üniversiteye Öğrenci Seçiminde Giriş Sınavlarının Rolü» **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,** Eylül, 1971.

ÖZGÜVEN, E.: Üniversite Öğrencilerinin Akademik Başarılarını Etkileyen Zihinsel Olmayan Faktörler, Ankara: **Hacettepe Üniversitesi Basımevi,** 1974.

ÖZGÜVEN, E.: «Üniversite Giriş Sınavları En İyi Öğrencileri Seçebiliyor mu?» **Psikoloji Dergisi,** Cilt 1, Sayı 2, 1978.

PLANT, W. I., RICHARDSON, H.: «The IQ of the Average College Student», **Journal of Counselling Psychology,** 5, 229 - 231, 1958.

SAVAŞIR, I., ŞAHİN, N.: «WISC Uyarlama Çalışmaları, Ön Rapor. I.» **Psikoloji Dergisi,** Cilt 1, Sayı 1, 1978.

TAN, H.: «Wechsler Yetişkinler İçin Zekâ Ölçeği: An Experimental Adaptation into Turkish of the Weschsler Adult Intelligence Scale, Middle East Technical University, 1961.

TYLER, L.: The Pshchology of Individual Differenes, New York: Appleton - Century Crofts, 1965.

VASSAF, G.: Ankara Üniversitesi İlk ve Son Sınıf Öğrencilerinin Çeşitli Niteliklerine Göre Karşılaştırılması, Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1977.

YERLİCİ, V.: Boğaziçi Üniversitesi'ne Giriş Koşulları Hakkında Bazı Görüşler, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,** 1, 145 - 152, 1973.

TÜRKİYE'DE HALKÇILIK İDEOLOJİSİNİN EVRİMİ

İlhan TEKELİ - Gencay ŞAYLAN (*)

Önsöz

Siyasal yaşamımızda yerleşmiş bir tutum var: ideolojileri tartışmaktan kaçınmak. Belirli bir ideolojiyi izleyip onu savunmak, hoşgörülü olmanın, değişmeye açık bulunmanın ve bundan da ötede bilimsel düşünmeye çalışmanın karşıtı olarak ele alınıyor; bu tür davranış da günümüzün toplumunda yaygın gözüküyor. Hemen belirtmek gerekir ki bu tür bir varsayım hem yanlış hem de zararlı. Sorunlara hoşgörü ile bakmanın, bilim yöntemi ile yaklaşmanın, bağnaz ya da tutucu olmamanın da kendine özgü bir ideolojik içeriği var.

Toplumda yaşamını sürdüren bir kişinin ideoloji sahibi olmaması söz konusu olamaz. Her birey, üyesi bulunduğu toplumsal grup içinde, yaşadığı tarihsel anın koşullarına bağlı olarak belli bir toplumsal olayları ve ilişkileri yorumlama çerçevesi geliştirmekte ya da başka bir deyişle ideoloji oluşturmaktadır. Her grup içinde üyelerinin özlemlerini ve eylemlerini yönlendiren bir ideolojik çerçeve bulunmaktadır. İdeolojisi olmayan, eylemlere yön veren bir seçici önermeler sistemine sahip olmayan birey ya da toplumsal grubun varlığı söz konusu olamaz. Öyle ise ideolojileri kötülemenin, onları tartışmaktan kaçınarak bilimsel düşünmenin karşıtı imiş gibi öne sürmenin amacı nedir? Bir bakıma ideolojileri kötüleyenlerin, kendi grup ideolojileri açısından akılcı bir tutum gösterdikleri ileri sürülebilir. Çünkü ideolojileri toptan kötüleme, kendi ideolojilerini açıkça savunamayacak durumda olanlara esaslı bir savunma olanağı sağlamaktadır. Daha açık bir ifade ile günümüzde belli bir görüşü ideolojidir diye kötüleme hakim sınıfların ideolojisinin bir parçası olmaktadır. Böylece ideoloji sözcüğüne ilginç bir anlam verilmekte; toplumda kurulu düzeni eleştiren sistematik düşünceler ideoloji diye tanımlanarak objektiflikten, bilimsellikten yoksunmuş gibi değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Bu nedenle toplumda ezilenlerden yana olanlara önemli bir rol düşmektedir: ideolojileri tartışmaktan kaçınmak değil, aksine ideolojileri tartışmaya sokmak. Bunun için de öncelikle toplumda ideolojik

---

(*) Doç. Dr. İlhan Tekeli ODTÜ'nde, Doç. Dr. Gencay Şaylan TODAİE'de öğretim üyesidir.

tartışma yapmanın, yan tutmamak ya da tarafsız olmak gibi kisveler altında kötülenmesine karşı çıkmak gerekir. İdeolojileri tartışmanın toplumdaki saygınlığı artırılmalıdır. Yaşadığımız çağda ideolojileri tartışmak isteyenlerin çekinecekleri bir şey yoktur. Buna karşılık ideolojileri tartışmak istemeyenlerin bir çekinceleri, toplumdan saklamaya çalıştıkları bir şeyler vardır.

Bu çalışmada, yukarıdaki kaygılar göz önüne alınarak Cumhuriyetin ilk ideolojik ögesi olan halkçılığın gelişimi incelenmeye çalışılmıştır. Tek başına «halkçılık» ideolojisini ele alıp inceleme değişik nedenlere dayanabilir. Halkçılık bir yandan Cumhuriyetin ünlü «altı ok»unun ya da altı ideolojik ögesinin en eskisi, öte yandan en ünlüsüdür. CHP'nin diğer beş oku, toplumun değişik gruplarınca yadsınmasına karşılık hiç bir grup ya da sınıf şimdiye değin «halkçılık» ideolojisine karşı açık bir tavır almamış, bu ideolojiyi yadsımaktan kaçınmıştır. Devletçilik, layiklik, devrimcilik ve daha da ötede cumhuriyetçiliği bile yadsıyabilen siyasî hareketler ortaya çıkabilmiş; ancak bu hareketlerin hiç biri halkçılığı yadsımamıştır. Bununla beraber her grup ya da siyasal hareketin halkçılığı farklı bir biçimde anladığı ve buna göre yorumladığı görülmektedir. Halkçılık sözcüğü her siyasal örgüt ya da partinin dilinde farklı bir içerik kazanmıştır. Bunun dışında siyasal hareketlerin «halkçılığı» yorumlayışları zaman içinde bile farklılık göstermiştir; örneğin adını bu ideolojik ögeden alan Cumhuriyet Halk Partisi'nin halkçılığı yorumlayışı zaman içinde değişiklikler gösterebilmiştir. Buna bağlı olarak halkçılığın, toplumda saygınlık sahibi bir imgesi olduğu ileri sürülebilir. Her grup bu kavramı ideolojisi içine oturtmaya çalışmaktadır. Bu çabaların önemli sonucu, halkçılık kavramının karmaşık bir içerik taşımasıdır; kavramın karmaşıklaşması ise giderek artan ölçüde her grubun ideolojik yorumlamalarını kolaylaştırıcı bir nitelik taşımaktadır. Nitekim günümüzde, siyasal propaganda açısından olumlu bir nitelik taşıdığı için halkçılık bütün siyasî partilerce kullanılmaktadır. Böylece değişik grup ya da sınıfların halkçılığı nasıl yorumladıkları, siyasî partilerin bu konudaki görüşlerine bakarak ortaya konabilmektedir.

Bu yazıda, yukarıdaki tartışmalar göz önüne alınarak halkçılık ideolojisinin Türkiye'deki evrimi incelenmeye çalışılmıştır. İnceleme, halkçılığı İttihat ve Terakki döneminden başlayarak bugüne getirmeye özen göstermiştir. Halkçılığın bir ideoloji olarak zaman içindeki emrimi incelenirken oluşumu belirleyen bir temel süreçten söz etme-

mek olanaksızdır. Bu temel süreç, Türkiye'de kapitalizmin gelişimidir. Temelde halkçılık ideolojisi, kapitalistleşme süreci içinde ortaya çıkan mülksüzleşme tehdidi ile karşı karşıya gelen grupların tepkisinden kaynaklanmaktadır. Bir bakıma halkçılığı, yok olma tehdidi ile karşı karşıya kalan küçük ve orta mülkiyetin dünyaya bakış açısı saymak mümkün olabilir. Ya da başka bir deyişle halkçılık, esas olarak küçük mülkiyetçi grupların ideolojisi ve kapitalist gelişmeye karşı olanların varlık manifestosu sayılabilmektedir. Ancak bu küçük çalışmanın amacı halkçılık ideolojisinin genel evrimini tartışmak olduğundan ve bir kapitalistleşme tarihi yazmak olmadığından temel sürecin yapısı geri planda tutulmuştur. Ancak burada halkçılık ile ilgili tüm tartışmaların esas olarak kapitalistleşme sürecine oturduğu varsayılmıştır.

Her çalışmanın kendine özgü bir oluşum dinamiği vardır. Bu çalışmanın da oluşum dinamiği ile ilgili bir iki noktayı gözler önüne sermek faydalı olabilir.

Bu çalışma, halkçılığın Türkiye'deki gelişimine ilişkin yeni belgeler getirmiyor; yepyeni, orijinal yorumlar getirmesi de söz konusu değil. Sadece alanın tümüne bir arada ve sistematik olarak bakmaya çalışıyor. Eğer genelde «ideoloji», özelde de «halkçılık» kavramları üzerinde bazı tartışmaların yapılmasını sağlayabilirse bu çalışma amacına ulaşmış sayılabilecek.

HALKÇILIK İDEOLOJİSİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Cumhuriyet dönemi ideolojisinin ya da Kemalizmin ünlü altı okunun içinde halkçılığın özel bir yeri vardır. Halkçılık, Kemalizmin ilk öğesi olması yanında güncelliğini koruması, Kemalist ideolojinin diğer öğelerinin çok değişik yönlerden saldırıya uğramasına karşın hiç kimsece yadsınmamış olması nedeni ile özel bir öneme sahip görünmektedir. Gerçekten devrimcilik, laiklik, devletçilik, milliyetçilik ve hatta cumhuriyetçilik bile eleştirilirken haklçılık hiç bir biçimde saldırıya uğramamakta; her siyasal akım esasta ya da görünüşte halkçılığı benimsemektedir. Halkçılık yarım yüzyılı geçkin dönemde sürekli olarak gündemde kalmasına karşın bir türlü açıklığa, berraklığa kavuşmamış; sürekli olarak birbirinden çok farklı içerikler içinde yorumlanagelmiştir. Nitekim bugün de halkçılık yorumunun farklı gruplarca farklı biçimlerde yapıldığı ortadadır.

Bu çalışmada en kaba çizgileriyle halkçılık ideolojisinin Türkiye'nin siyasal yaşamına paralel olarak içeriğinin neden ve nasıl değiştiği gösterilmeye çalışılacaktır. Açıklamanın tutarlı bir bütün oluşturması için tek başına halkçılığın nasıl yorum değişikliklerine uğradığını göstermek yetmez. Bu nedenle halkçılık anlayışındaki dönüşümleri açıklarken, ideolojik bütünün diğer öğeleri olan devletçilik ve devrimcilik ile ilişkileri üzerinde durmak, çeşitli sınıfları temsil eden siyasal akım ya da örgütlerin konuya yaklaşım önermelerini tartışmak gerekecektir. Böylece halkçılık ideolojisinin incelenmesi yer yer Cumhuriyet ideolojisinin tümüne yayılacaktır.

Halkçılık ideolojisinin ayrıntılı incelenmesine girmeden önce, bazı kavram karışıklıklarını önlemek, tartışmaları sağlam bir temele oturtabilmek için kuram, ideoloji ve eylem üçlüsü üzerinde durmak yararlı olacaktır. Özellikle ideoloji kavramı üzerinde durmak ve böylece ideoloji üstüne yapılacak bir genel tartışma ile incelemenin dayanacağı çerçeveyi ortaya çıkarmak gerekli gözükmektedir.

I. İDEOLOJİ İNCELEMESİ İÇİN GENEL KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Günlük yaşantımızda ideoloji sözü her geçtiğinde, hemen kulağımızı kabartıyoruz ama tartışmaktan özenle kaçıyoruz. Ya bir «karalama» aracı, ya bir «bayrak», ya da ardına gizlenilecek bir «maske» olarak kullanıyoruz. Kimilerimiz ideolojiyi tüm yadsıyor. Onun yerine doğrudan doğruya kuramı koymaya çalışıyoruz. Bazıları ideolojiyi, bilimsel olmanın karşısına koyuyor, onu bilimselliğin düşmanı olarak sunuyor. Kimimiz ise yaptığı her eylemi savunmak için «ideoloji»ye dayanıyor, ideolojiyi her iyinin, her doğrunun kaynağı haline getiriyor. «İdeolojiyi kimi kötülemelerin kesiştiği yer kimi de özlemlerin birleşme noktası» ([1]) oluyor. İster yadsıyalım, ister yan tutalım, ister kişileri lekelemek için, ister bir dokunulmaz «bayrak» yapmak için kullanalım, ideoloji toplumsal yaşamın merkezinde kalıyor, varlığını sürdürüyor. İdeoloji hakkında takınılan bütün bu tavırlar, ideolojinin toplumda oynadığı önemli roller yüzündendir. İşte bu nedenledir ki, ideolojinin sağlıklı bir tartışmasını yapabilmek için, önce toplumda nasıl bir işlevi olduğuna açıklık getirilmelidir.

(1) Nermi Uygur: **Kuram Eylem Bağımı, Çözümleyici Bir Felsefe Denemesi,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1975.

İdeoloji belirli bir dönemde ya da çağda, varolan tarihî ve toplumsal bir grubun, örneğin bir ulusun, bir sınıfın bütünüyle evreni yorumlayışı, tüm yaşamına bir düzen getirmedeki tutumu diye tanımlanılabilir. Türkçemizde son yıllarda çok sık kullanılan bir kavram var, «dünya görüşü» ve aslında bu terimin verilen ideoloji tanımına eşdeğer bir içeriği var. Günlük dilde «dünya görüşü»nün kullanılışının ilginç bir yanı ortaya çıkıyor. «Dünya görüşü»nü,, salt ideolojinin öz Türkçesi olarak kullanmıyoruz. Kullanırken kendiliğinden bir farklılaşma doğuyor. İdeolojiyi kavramın siyasal içeriğine ağırlık vermek, «dünya görüşünü» ise siyasal boyutunu yumuşatmak istediğimizde seçiyoruz. Bir kişinin görüşlerinin farklılığını bağışlanmaz buluyorsak, onu kötülemek istiyorsak ideolojiye eğiliyoruz. O kişiyi savunmak ve bağışlatmaksa isteğimiz «dünya görüşünün» farklılığından söz ediyoruz. Konuşma dilinde yaratığımız bu ayrım toplumumuzdaki ideolojiyi kötüleme ve ondan kaçınma eğiliminin ilginç bir kanıtı oluyor.

A) **İdeolojinin Evrimi :** Yukarıda tanımlanan biçimde bütüncü bir ideoloji anlayışına ya da kavramına ulaşmak, zaman içinde bir gelişme ile mümkün olmuştur. İdeoloji kavramı, insanlığın evriminde çeşitli aşamalardan geçerek bu geniş kapsamlı içeriğine ulaşmıştır. Bütüncü ideoloji kavramı yolunda atılan ilk adım Karl Mannheim'e ([2]) göre bilinç felsefesinin ortaya çıkışıdır. Bilinç felsefesi içinde yaşadığımız karışık ve son derece çeşitli dünya deneyinin, nasıl olup da bir bütünlüğe, bir düzene kavuştuğu sorusunun yanıtını araştırıyordu. Bu soruya «bilinç felsefesi», dünyayı algılayan kişinin kendisinin bütünlüğünden yola çıkarak yanıt veriyordu. Algılayan kişinin bütünlüğü, dünyayı tutarlı olarak algılamasına olanak sağlamaktadır. Bilinç felsefesi kişinin dünyadaki yaşamında onu anlamasını sağlayan, onu düzene sokan ilkeyi kendiliğinden oluşturacağı açıklamasını yapıyordu. Eğer kişi bunu başaramasaydı dünyayı öğrenemezdi. Bilinç felsefesinin bu açıklaması ile «evrenin» bizden bağımsız olarak, bizim dışımızdaki değişmez ve kararlı varlığı hakkındaki «ontolojik» doğmatizm sarsılıyordu. Bilinç felsefesinin geliştiği «Aydınlanma» döneminde kişinin, bilincin bütünlüğünü sağlayıcı olarak zaman ve toplum üstü özelliklere sahne olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemin bilinç felsefesi böyle özelliklere sahip olun-

(2) Karl Mannheim : **Ideology and Utopia** (İlk Almanca Baskı) 1929, International Library of Psychology, Philasophy and Scientific Method, 1936.

ca, buna dayanan ideolojiler de zaman ve toplum üstü olmak açısından benzer özeliklere sahip olacaktır.

Bilinç felsefesinde ikinci aşama, ideolojinin zaman ve toplum üstü olma özelliğinin kaldırılmasıdır. Napolyon savaşları döneminde Avrupa'da «milliyetçilik» akımlarının doğması ve gelişmesine paralel olarak, bilincin tarihsel olarak farklılaştığı ve bu farklışmanın da «volk geist» halk ülküsü şeklinde belirdiği kabul edilmeğe başlandı.

Bilinç felsefesinde üçüncü aşama, tarih içinde oluşan ve evrim geçiren bilincin taşıyıcılığının «halktan» ya da ulustan, «sınıfa» geçmesi olmaktadır. Böylece bilincin ve ideolojilerin farklılaşmasında yeni bir boyut, sınıf boyutu kabul edilmiştir.

Burada kısaca özetlemeğe çalıştığımız, bilinç felsefesinin ona paralel olarak ideolojinin üç aşamalı gelişimi içinde, zamanla değişmeyen, herkes için aynı olan kurgusal bir bilinç birliği anlayışından, zamana ve kişinin bütün içindeki ya da toplumdaki konumuna göre değişen bir bilinç anlayışına geçilmiş olmaktadır. İster dünya bütünündeki konumunu göstermesi bakımından «ulus» kullanılsın, ister toplum içindeki katlaşmaya göre konumunu göstermesi bakımından «sınıf» kullanılmış olsun, her iki halde de ideolojinin bir sosyal gruba göre değişeceği kabul edilmiş olmaktadır. Dünyanın ulaştığı bu aşamada böyle bir genellemeyi benimsememe olanağı yoktur.

Evrenin algılanmasında, kişinin geliştirdiği, düzene koyma ilkelerinin devirlere ve toplumsal gruplara göre değiştiği kabul edilince, bilimlerin, özelikle toplumsal bilimlerin de, aynı şekilde devirlere ve gruplara göre değişmesi ve döneminin total ideolojisiyle sıkı ilişkisi kabul edilmiş olacaktır. Öyle ise bilginin sosyolojisi ile ideoloji kuramı özdeşleşir. Bu özdeşlik şöyle bir yanlış kanıya yol açmamalıdır. İdeoloji kuramı ile bilgi sosyolojisinin sıkı bir ilişkisinin varlığından söz etmek, ideoloji ile kuram arasında bir özdeşliğin kurulması demek değildir. Kuşkusuz, kuram ile ideoloji arasında önemli ilişkiler, onun ötesinde koşutluklar vardır, ama her ikisi de ayrı ayrı şeylerdir. Toplum içindeki işlevleri çok değişiktir.

B) **Kuram İdeoloji Bağlantısı :** Prof. Nusret Hızır'ın daha yayınlanmamış bir çalışmasında belirttiği gibi bir ideolojinin temel yapısal özeliği, kararlı durağan ya da değişmez olmasıdır. Kuram ise dinamiktir ve böylece her an değişmeye açıktır. Burada akla gelen soru

ideolojinin değişmez, kararlı bir yapıda olduğunu söylemenin daha önce ideolojinin zaman içinde çeşitli aşamalardan geçtiğini göstermeğe çalışan açıklamalarla çelişip çelişmediğidir. Karışıklıkları, yanılmaları önlemek için bir açıklama gerekecektir. Çok uzun bir dönemde ideoloji de kuram da değişecektir. Fakat kavramsal olarak kuram her an değişmeğe açıktır. Gözlemlerle saptanan yeni olgular ya da genellemeleri açıklayan yeni bir kuramın önerilmesi ile eski kuram geçerliliğini kaybeder. Kuram değişmiş olur. Oysa ideolojide her an değişmeğe açık olma söz konusu dezildir. İdeolojinin, işlevi gereği oldukça uzun bir dönem için durağan ve kararlı kalması gerekir. Bu zaman süresi içinde kuram değişse bile ideoloji sabit kalabilir. İdeolojinin değişmesi kuramdaki değişmeğe değil, daha çok eylem ya da uygulamadaki başarısızlığa bağlıdır. Kuramın ve ideolojinin değişmesi farklı süreçlerle olmaktadır. Bu nedenle kuram sürekli bir değişmeğe açık iken ideoloji kesikli bir değişme gösterecektir. Çok uzun bir dönem içinde kuramın da, ideolojinin de değişecek olmasına karşın, eylem açısından anlamlı kısa ve orta dönemler içinde ideoloji durağan, kuram ise değişken olarak kabul edilebilir. İdeolojideki değişmezlik ile kuramdaki değişme özelliği, her ikisini ayırmakta çok yararlı bir ayraç olabilir. Bu günlerde özellikle toplum bilimleri için böyle bir ayraca gereksinme çok büyüktür. Toplumsal bilimler alanında bir çok kuramın, görgül sınamalardaki başarısızlıklarına karşın hiç değişmeden varlığını koruduğu görülmektedir. Bu ayraca göre böyle kuramlar, kuram diye adlandırılıyorsa da gerçekte birer ideoloji özelliğindedirler.

Nusret Hızır, kuramın dinamik olma, ideolojinin ise durağan olma özelliğini kullanarak, ideolojinin, kuramın belirli bir zamana ve duruma uygulanmış modeli olduğunu göstermektedir (*). İdeolojinin kuramın bir modeli olduğunun gösterilmesi, ideoloji - kuram bağını açıkça ortaya koyar. Böyle bir ele alışın başlangıçta verdiğimiz, ideolojinin zamana ve toplumsal grupların konumuna göre değişeceği yolundaki tanımımız ile tutarlılığını belirtmekte yarar vardır.

İdeoloji ile kuram arasındaki ilişkinin, model - kuram ilişkisi olduğunun ortaya konulması, birçok yanılgının açığa çıkarılması ve bu yanılgıların temizlenmesi bakımından çok faydalı olmaktadır. Günlük söy-

---

(*) Prof. Nusret Hızır, 1975 yılı içinde küçük bir grupta yaptığı seminer çalışmasında ideoloji konusunu da ele almıştır. Bu çalışmada sözü edilen seminerde geliştirilen görüşlerden faydalanılmıştır.

leşilerde sık sık karşılaşılan bir yanılgı vardır. Söyleşilerde önce ideolojiler ve dogmalar tüm olarak kötülenmekte; daha sonra bu genel yargının ışığı altında somut koşullara uygun çözümlere ya da sentezlere varılması istenmektedir. İdeolojileri yadsıyor gibi görünmesine karşın gerçekte bu durumda bir ideoloji savunulmaktadır. Daha önceki tanımlar hatırlanırsa, insanın kendi koşullarına uygun çözüm aramasının gerçekte bir model arama olduğu; dolayısıyla bir ideolojinin aramanın söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece tüm ideolojileri kötüleyen kişiler gerçekte, kendi çıkarlarına ters düşen bir ideolojiyi açıkça kötülemekten çekindikleri için ideoloji olgusunu toptan kötülemekte; çözüm olarak da sözde bilimselmiş gibi adını söylemeden bir başka ideoloji önermektedirler. İdeolojinin, kuramın belirli durumlara uygulanması ve onun statik modeli olduğu kabul edilince, ikisinin de aynı yapıda olduğu, elemanları arasındaki ilişkilerin benzerliği söz konusu olmaktadır. Tıpkı kuramda olduğu gibi bir ideolojinin de elemanları ya da önermeleri birbirlerini tamamlamalı, desteklemeli ve aralarında çelişmeyen bir bütünlük oluşturmalıdır.

C) **Eylem - İdeoloji Bağlantısı :** Buraya kadar olan tartışmalarda kuram ile ideoloji ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Ancak ideolojiyi kavrayabilmek için yalnız bu ilişkiyi kurmak yeterli sayılmaz; ideolojiyi toplum yaşantısının mekrezine koyan özelliğine, eylemle sıkı ilişkilerine değinmek gerekir. Kuramın eleştiriye ve bu nedenle değişmeye açık yapısı eylemle olan ilişkilerinin kurulmasını zorlaştırmakta, ideolojinin kararlı, durağan yapısı ise eylemleri düzenlemeğe ve onlara yol göstermeğe çok uygun düşmektedir. Bu nedenle eylemi yönlendirme işlevini, kuram değil, onun durağan «modeli» üstüne almaktadır. Her ideoloji, tek ya da toplu eylemleri yorumlamakta, ayıklamakta, öncelik sırasına koymakta, ve yöneltmekte gerekçe sağlayan bir ortam olarak düşünülebilir. Bu gerekçe ideolojilerde çıkarların açıkça dile getirilmesi ile sağlanır. Nermi Uygur'un söylediği gibi «çıkarların yoğurmadığı dilsel kuruluşa ideoloji denemez». İdeolojinin yapısı eleştiri ile sarsılamaz. Çıkarlarla yoğrulmuş, kararlı yapısı, onun doğruluğuna, gerekliliğine, vazgeçilmezliğine inanç sağlar. İşte bu gibi inançlar ve gibi inançları sonuna dek savunmadır ki, ideolojiyi eylemin kışkırtıcısı yapar. İdeoloji ile eylem arasındaki bu sıkı bağdır ki ideolojinin değişmesini eleştirilere bırakmamakta, eylemdeki başarısızlığa bağlı kılmaktadır. İdeoloji bilmeyle değil, sağladığı yararla ölçülür. Bu-

rada bir yanlış anlaşılmayı önlemek için yine çıkar - kuram ilişkisi üstünde durmak gerekir. İdeolojinin çıkarlarla sıkı bağından söz ederken, kuramların çıkarlardan tamamiyle arındığını söylemek istemiyoruz. İdeoloji bir model ve kuramın uygulaması olduğu için, çıkarlar, yararlar daha da belirginleşmekte ve somutlaşmaktadır. Yoksa kuramlarda da çıkar içeriği vardır. Mrydal'ın ([3]) dediği gibi bütün bilgisizlik alanlarımız da, bilgi alanlarımız da fırsatçı olarak yönlendirilmiştir.

Kuram, ideoloji ve eylemin karşılıklı ilişkilerini ve toplumsal işlevlerini gördükten sonra, diyebiliriz ki ne toplumsal işlevler ne de mantıksal tutuarlılık bakımından, «bilim», «ideoloji»yi gereksiz kılmaz ya da varlıkları çelişki doğurmaz. Genellikle, ideolojilerin durağan, kararlı olma özelliklerine saldırılarak, ideolojik anlatımları doğmatizmle suçlamak, günlük yaşamımızda çok sık karşılaştığımız bir durumdur. Bu nedenle, bu noktada biraz daha durmakta yarar vardır. Böyle bir karşı çıkışta oldukça kaba bir yanlış yapılmaktadır. «İdeolojisinin» ve «kuramın» yapısı ancak onların işlevlerine göre eleştirilebilir. Burada eleştirilen ideolojinin kendisi değil de onun kuram yerine kullanılması olsaydı, buna hak vermek gerekirdi. Kuramın donması, katılaşmasına karşı yapılan eleştiri gerçekten yerinde bir eleştiridir. Ama ideoloji, salt durağan olduğu için ya da belirli çıkarları yansıtıyor diye kötülenemez, yapısı odur ve kendisine verilen işlevi o yapı içinde görmektedir. İdeoloji yapısı dolayısıyla eleştirilemez. İdeolojiyi yadsımak ya da kuramın onun yerine geçmesini önermek için, ya toplumun ideolojinin işlevlerine ihtiyacı olmadığını, ya da bu rolün kuram tarafından yerine getirilebileceğini göstermek gerekir. Oysa çoklukla bu yapılmadan ideoloji yadsınıyor. O halde, bu eleştirme, ideolojiyi tüm olarak yadsıma neden?

Bu yanıltma, kasıtsız değil, gerçekte bilinçli bir taktik gibi gözükmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse geniş tabana, büyük kitlelere yayılan çıkarları savunan ideolojilere, doğrudan karşı çıkmayan azınlık çıkarları savunucuları, tüm ideoloji kavramın kötülemeğe kalkmaktadır. Böylece ideolojiye karşı olma azınlık çıkarları savunucularının ideolojisinin bir parçası haline gelmektedir ve burada bilinçli bir yanıltma söz konusudur. Şimdi, şöyle bir soru akla gelebilir. Bir ideoloji eleş-

(3) Gunnar Myrdal : **Objectivity in Social Research**, Pantheon Books, New York, 1969.

tirilemez mi? Ya da bir ideolojinin eleştirilmesi hangi esaslara dayandırılabilir? Bir ideolojinin eleştirilmesinde iki tutarlı yol vardır. Birincisi, bir ideolojinin bu ideolojiye sahip olanların çıkarına uygun düşmediği ya da bu çıkarları gerçekleştirmek için etkin bir eylem yolu göstermediği kanıtlayarak yapılabilir. İkincisi ise bir ideolojinin öğeleri arasında tutarsızlık olduğunu göstermektir.

İlk bakışta yukarıda sayılan iki özelliğe sahip olan ideolojilerin varlıklarını sürdüremeyecekleri ve elenecekleri söylenebilir. Oysa yaygın olarak varlığını koruyan ideolojilerin bir çoğu bu özelliklere sahiptir. Bir toplumdaki sınıflar arasında ya da dünyadaki uluslar arasında, kontrol etme ve edilme ilişkilerinin varlığı açıkça görülmektedir. Kontrol eden sınıflar ya da uluslar, kontrol edilenler için bir kontrol aracı olarak ideoloji yaymakta ya da ideoloji ihraç etmektedirler. Böyle ideolojilere sahip olanların ideolojileri ile kendi çıkarları arasında çelişki olduğu gibi, bu ideolojilerin içinde de çelişik öğeler bulunabilir. Eğer bir ideolojide böyle çelişkiler varsa, bu ideolojiye sahip olanlara değil, bu ideolojiyi yayanlara ve onların çıkarlarına eğilmek gerekir. Bu çelişkilerin işlevlerinin araştırılması, kontrol eden - kontrol edilen ilişkilerini ortaya çıkarmakta çok yararlı olabilir. Bu noktadan tekrar ideoloji anlayışımızı temellendirdiğimiz bilinç felsefesine geri dönersek, bu durumun ancak yanlış bilinçlenme ile olanaklı hale gelebileceğini görürüz. Kendi çağlarına ve de toplum içindeki konumlarına uygun olmayan ideolojilere sahip olanlar yanlış bilinçlenmişlerdir. İşte bu yanlış bilinçlenme sorunu özellikle günümüzde, bilinç felsefesinin olduğu kadar, devrimci pratiğin de temel sorunu haline gelmiştir. Bu tartışmalardan sonra bir ideolojinin incelenmesinde nasıl bir kavramsal çerçeveden yola çıkmanın gerektiği, hangi sorulara yanıt aranacağı şöyle özetlenebilir:

- İdeoloji toplumun hangi gelişme aşamasında ya da çağında ortaya çıkmıştır?
- İdeoloji hangi gruplarca ileri sürülmüş, hangi gruplarca benimsenmiştir?
- Bu ideolojinin eylemsel araçları nelerdir, eyleme nasıl yansımıştır?
- Bu ideolojinin eylemsel düzeydeki başarıları ya da başarısızlıkları, ideolojinin ne yönde değişmesine ya da nasıl bir yeniden yorumlamaya neden olmuştur?

- İdeolojinin öğeleri arasında birbirini tamamlama ilişkileri, nasıl sağlanmaktadır? Elemanlar arasında bir çelişki var mıdır? Bu çelişkiler hangi çıkar çelişkileri yüzündendir?

İşte bu kavramsal çerçeve, toplumda ortaya çıkan belli bir ideolojinin incelenme sınırlarını belirtmektedir. Bundan sonraki bölümlerde halkçılık ideolojisinin Türkiye'deki gelişimi bu sorular çerçevesi içinde incelenilecektir.

II. HALKÇILIK İDEOLOJİSİNİN TÜRKİYE DIŞINDAKİ GELİŞİMİ

Halkçılık, esas olarak 19'uncu yüzyıl sonlarında Rus Çarlığında gelişen «narodnik» hareketi içinde ortaya çıkan bir akımdır. «Narod» sözcüğü zaten Rusçada halk anlamına gelmektedir. Rusya'daki narodnik (halkçı) akımın, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkçılık ideolojisinin oluşumuna etkisi olduğu için, diğer yandan halkçılığın bir ülkede hangi toplumsal değişme aşamasında ortaya çıktığını ve hangi kesimlerin özlemlerini yansattığını göstermek için esas çizgileriyle gözden geçirilmesi yararlı olacaktır (4).

1861 yılında tarımsal kesimde serfliğin kaldırılmasından sonra Rusya'nın kırsal kesiminde kapitalist gelişme hız kazanmış ve pazar ekonomisine açılma ile birlikte, kırsal alanda genel olarak bilindiği üzere hızlı bir toprak mülkiyeti kutuplaşması baş göstermiştir. Bu gelişme içinde toprak mülkiyeti zengin çiftçilerin (kulakların) elinde yığılırken küçük toprak sahiplerinin topraksızlanması hız kazanmıştır. Yine bilindiği üzere kapitalistleşme sürecinin gelişmesi tarımda küçük üreticilerin gerilemesini ve toprak mülkiyeti kutuplaşmasını getirirken eş zamanlı olarak tarım dışı alanda da bürokrasinin doğuşunu ve küçük burjuvazinin oluşumunu getirmektedir. Bu ortamda küçük burjuvazinin burjuvazi ile bütünleşmeyen ya da bütünleşemeyen

---

(4) Bu konuda bakınız:

V. I. Lenin, **Biz Hangi Fikir Mirasını İnkâr Ediyoıuz,** Payel Yayınları, Ocak 1970.

V. I. Lenin, **Halkçılığın İktisadî Muhtevası,** Payel Yayınevi, Mayıs 1970.

Central Committee of the C.P.S.U., **History of the Communist Party of the Soviet Union,** International Publushers, New York, 1939.

kesimi, doğal olarak toplumun kaybeden kesimleri ile bütünleşmesine ve o yolla iktidara geçmesine olanak verecek ideolojiler geliştirme eğilimindedir. Böylece aydınların öncülüğünde, ezilen kesimlere dönük ideolojiler ortaya çıkmaktadır. Rus Çarlığında, devrimci akımların öncülerinden olan narodnikler de böyle bir ortamda tarih sahnesine çıkmışlardır. Rusya'da narodnik hareketin ortaya çıktığı ve yükseldiği dönemde marksist akımlar daha yayılmamıştı. Narodnik hareketi ya da halkçılığı, kapitalist gelişme içinde kaybeden grupların özlemlerini yansıtıyor, onların bakış açısından Rusya'daki kapitalist gelişmenin eleştirisini getiriyordu.

Narodnikler, kaybetmekte olan bu küçük üretici köylülere dayanarak, çarlık rejimine karşı bir devrimi gerçekleştirmeyi istiyorlardı. Bunu başarabilmek için toplumun aydın kesimi halka yaklaşmalı, halka gidip onu aydınlatmalı idi. Rus aydınları arasında «halka - doğru» hareketi böyle başladı. Halka yaklaşmak isteyen bu aydınlar, eylemde başarılı olamadılar, halkın desteğini sağlayamadılar. Eylemdeki başarısızlık, bu akımın yeniden bir yorumlanmasının yapılmasını zorunlu kıldı. Aydınlar isteklerini halka anlatamıyorlardı. Halka anlatabilmek için aydın, halkı anlamalı, sorunlarını ondan öğrenmeli idi. Ona uygun düşen bir çözüm önermeliydi. Bu yeniden yorumlama çabası içinde «narodnikler» önerdikleri çözümlerin temeline, Rus toplumunun geleneksel kurumlarından esinlenilmiş olan köy toprağının toplu mülkiyetine dayalı, köy komünlerinin geliştirilmesini koydular. Eylemlerinin başarısızlığı, başka bir deyişle amaçlarına ulaşamaması nedeniyle narodnik akım içinde sürekli yeniden yorumlamalar ortaya çıkıyordu. Rusya'da 1870 - 1890'lar arasındaki hakim devrimci akım, bu nitelikteki «narodnik» hareketlerinin farklı yorumlara dayanan eylemlerinden oluşuyordu.

Rusya'da devrimci Marksist akımın gelişmesi ve yayılması, «narodnik» akımının başarısızlıklarından ve bunların eleştirisinden yararlanarak oldu. Bu eleştirileri 1883'lerde Plekhanov'un, 1894'ler sonrasında Lenin'in çalışmalarında görüyoruz. Marksist eleştiri, narodniklerin kapitalizmi küçümseyici ve «gerici» olduğu konusundaki yorumlarına, toplumların tarihî gelişimi içinde «kahraman»ların rolünü abartmalarına, «sınıfların» ve büyük kitlelerin rolünü yadsımalarına katılmıyordu. Marksistlerin asıl katılmadıkları, narodniklerin emekçi sınıfların devrimci gücünü ve kapasitesini görmemeleri idi. Narodniklere

göre asıl devrimci güç aydınlarca yönetilen köylülerdi. Onlar işçilerin ya da proletaryanın olmadığı bir sosyalizm tasarlıyorlardı.

Lenin'e göre «bu (narodnik) küçük burjuva akımının ayırıcı özelliği burjuva zihniyetine karşı yine burjuva toplumunun araçları ile karşı koymağa çalışmasıdır.» aslında bu akım, kapitalist sistemin temel yapısını değiştirmekten çok onun beğenilmeyen sonuçlarını düzeltmek istiyordu. Bu düzeltme isteği daha çok kapitalist sistemin işleyişi sonucunda ortaya çıkan eşitsizlikleri törpülemek yolundadır. Narodniklere göre kapitalist düzende, küçük üretici sömürülmektedir, bu sömürü önlenmelidir; ama bu önlenirken onun iyi yanı olan işçi olmaması özelliği de korunmalıdır. Narodniklerin düşlediği toplumda hemen hemen her kişi üretim sürecine bir işçi olarak değil, bir iş sahibi ya da ortağı olarak katılacaktır.

Narodnikler, ideolojilerini böylece küçük üreticilerin özlemlerine dayandırırken, aynı zamanda da halen burjuvazinin yeterince güçlü olmadığı dolayısıyla onu kontrol altına almanın tam sırası olduğu kanısındadır. Eğer böyle bir kontrol kurulabilirse, batı ülkelerinin uyguladığı kapitalist gelişme yolu dışında Rusya'ya özgü daha âdil bir kapitalist gelişme yolu bulunabileceğine inanmaktadırlar. Böyle bir inanışın paralelinde giden kanı da, bu ülkedeki siyasal ve hukuksal kurumların ya da devletin, toplumdaki güçlü sosyal sınıfların çıkarlarından, göreli de olsa, bağımsızlığıdır; yani devlet ele geçirilir ve daha mutlu bir toplum yaratmakta bir araç olarak kullanılabilir. Marksistler, bu akımı hem eylemsel hem de kuramsal açıdan eleştirirken, narodnik akımının gerçekte halk aleyhine işlediği ve devrimci işbirliğinin emekçiler ile köylüler arasında toprak sahipleri ve burjuvaziye karşı, siyasal iktidarın ele getirilmesi için yapılması gerektiğini söylüyorlardı. Emekçilerden oluşan sınıfsız bir toplumun yaratılması sömürünün kaldırılabilmesi için tek koşuldu. Yoksa salt küçük üreticilerin oluşturduğu sömürünün olmadığı sınıfsız bir toplum kurulmazdı. Marksistler, bunun tarihin akımına ters düşen bir istek olduğunu söylüyorlardı. Bilindiği gibi sonunda Rusya'daki eyleme bolşevikler hakim olarak 1917 devrimini, savaş koşullarından da yararlanarak başarıya ulaştırdılar.

Türkiye'de «halkçılık» akımı gelişirken, çeşitli dönemlerde, Rusya'daki hem «narodnik» hem de «marksist» akımla dolaylı - dolaysız ilişkileri olmuş ve ondan etkilenmiştir. Narodnik hareketinin Osmanlılardaki etkilerini, İttihat ve Terakki akımı içinde buluyoruz.

III. İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDE HALKÇILIK AKIMI

İttihat ve Teraki hareketinin Rusya'daki «narodnik» akımıyla çeşitli yollardan ilişkisi olmuştur, ondan etkilenmiştir. Bir yandan, Rusya'dan gelen ve İttihat ve Terakki hareketine katılan Türkler narodnik hareketlerden haberdar idiler. Bu hareketin içinde yer almış olanlar vardı. Örneğin İstanbul'daki İttihat ve Terakki örgütleşmesi içinde önemli bir yeri olan kuruculardan Hüseyinzade Ali ([5]), Türkiye'ye gelmeden önce «narodnik» akımına katılmıştır. Diğer yandan ister Avrupa'da gelişen İttihat ve Terakki hareketi olsun, ister, ondan bağımsız olarak Selânik - Makedonya çevresinde gelişen İttihat ve Terakki hareketi olsun, her ikisi de Ermeni ve Bulgar devrimci hareketiyle ilişki ve karşılıklı etkileşim içindeydi ([6]). Gerek narodnikçi, gerek sosyalist akımlar bu kanallarla Makedonya'daki Türk aydınlarına ulaşıyordu. N. Bekres'in ([7]) dediği gibi, «Türk subayları dağlarda çetelerle savaşmaya gönderilmişti. Bu subayların bazıları, bunlarla uğraşırken yavaş yavaş bunların hepsinin eşkıya, hepsinin Bulgar. Rum ya da Sırp ulusçusu olmadığını, davası olan bir gizli örgüt bulunduğunu, savaş usullerinin de kendilerinin kurmaylık eğitiminde öğrenmedikleri gerilla savaşçılığı olduğunu sezmeye başladılar. Daha sonraları bunların, Hıristiyanlık, Bulgarlık ya da Sırplık savaşçıları değil, bütün dinleri ve halkları eşit sayan, ulusçuluk üstü, layik ve halkçı bir ideoloji güden devrimciler olduğunu anladılar.» Çetecilerin önemli bir kesimi, Rus Pan - Slavizmine karşıt, narodnik kökenli bir ideolojiyi savunuyorlardı.

Bu ilişkide «Makedonya İç İhtilâlci Örgütünün» özellikle etkili olduğu söylenebilir. 1893'te kurulan bu hareket, o zamana kadar Makedonya'da görülen ayrılıkçı ve dışa bağımlı Rum - Bulgar - Sırp Ulusçuluk hareketlerinden çok değişik bir içerik taşıyordu. Bulgarca konuşan köylüler arasında demokratik olarak örgütleniyor, Makedonyan'ın bir ülkeye katılmasını değil bağımsızlığını savunuyor, Makedonya halklarının eşitliği ilkesini benimsiyordu. Bunların ötesinde ezilen köylü kesimi için bir toprak programı getiriyordu. Toplumsal, devrimci bir içeriği vardı. Gerçekte 1903 yılındaki Manastır ayaklanması bu örgütün devrimci kanadının karşı koymasına rağmen oldu. İç İhtilalci örgütün devrimci önderleri öldürülerek, Bulgaristan'da örgütlenen «Ma-

---

(5) N. Berkes: **Batıcılık Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler,** Yön Yayınları, 1965.
(6) Y. A. Petrosyan: **Sovyet Gözüyle Jön Türkler,** Bilgi Yayınevi, Nisan 1974.
(7) Niyazi Berkes: **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Bilgi Yayınevi, Aralık 1973 s. 345.

kedonya Dış İhtilâlci Örgütü» tarafından başlatıldı. Ayaklanmanın Osmanlılarca bastırılmasından sonra, Makedonya İç İhtilalci Örgütünün İttihat ve Terakki hareketini desteklediği bilinmektedir. ([8]) O dönemde «Osmanlıcılık» gibi uluslararası eşitlikçi bir ideolojiyi savunan İttihat ve Terakki ile «İç İhtilâlci Örgütün» 1903 başarısızlığından sonra uzlaşması zor olmayacaktır. Bu etkileşmede Bulgar hareketi içinde yayın «halkçılık» ideolojisinin «despotik» yönetime karşı savaşan Türk aydınlarına yumuşak geleceği söylenebilir.

Halkçılık akımının Türkiye'ye ulaşması ya da yayılması için etki kanallarının varlığını göstermek yeterli değildir. Bu etkilerin kabul görmesi ve benimsenmesi için toplumun yapısının da bu etkileri kabule hazır olması gerekir. Türk aydınları arasında «halkçılık» akımı etkili olurken, toplumsal yapı da buna elverişli hale gelmişti. İttihat ve Terakki hareketi, Osmanlı İmparatorluğu içinde, ulusçuluk akımlarının en hızlandığı dönemde gelişmiştir. Bu nedenle, İttihat ve Terakki ideolojisinin cevap aradığı temel sorun, İmparatorluğun bütünlüğünü koruma yolunun ne olduğudur. Bu dönemin, Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Adem-i Merkeziyet ve Merkeziyet İdeolojileri hep bu sorunun yanıtı olarak ileri sürülmüştür. ([9]) Ama unutulmamalıdır ki tüm milliyetçilik akımları, Osmanlı İmparatorluğunda kapitalist gelişmenin başladığı, pazar ekonomisine açılmış olan ve ulusal burjuvazisinin baş gösterebildiği bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bu yörelerde toprak kutuplaşması başlamıştır, bir bürokratik kesim doğmaktadır. Daha önceki bölümde gördüğünüz gibi, bu durum, Rusya'da «narodnik» hareketinin geliştiği dönemdeki, toplumsal oluşumla büyük benzerlikler göstermektedir.

Selânik'teki İttihat ve Terakkicilerin arasında «halkçılık» akımının gelişmesinin ilk izlerini «Genç Kalemler» ve «Yeni Felsefe Mecmuası» çevresinde görüyoruz. 1908'lerin Selanik'i Osmanlı İmparatorluğu'nda çok değişik siyasal ve toplumsal akımların en karmaşık etkileşme yeridir. Bir sosyalist kulübü bile kurulmuş ([10]) olduğu bilinmektedir. Bu

---

(8) Stepen Fisher-Galati: «The Internal Macedonian Revolutionary Organization: Its Significance in Wars of National Liberation» **East European Querterly,** vol. 4. n. 4 s. 454 - 472.

(9) Tarık Zafer Tunaya: **Türk Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri,** İstantanbul, 1960

(10) Joshua Starr «The Socialist Federation of Saloniki» **Jewish Social,** Ekim 1945 v. 7, n. 4, s. 323 - 327.

sosyalist kulüp kurucuları «Hareket Ordusu'na» gönüllü olarak katılmışlardır. İttihatçılar bunların Makedonya'daki halklar arasında bir «Sosyalist Federasyonu» kurmasını engellememişlerdir. ([11]) Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde atılan ilk adımları yalnızca bir dilcilik akımı olarak yorumlamak çok yanıltıcıdır. Bu akımın önemli bir halkçılık içeriği de vardır. Bu çevre, Osmanlı yöneticileri ile halk arasındaki açığın yalnızca bir Anayasa ile ya da Meclis ile kapatılamayacağını görüyordu. Bu açığın kapatılmasında halk dilinin kullanılmasına da önemli roller düşecekti. Halk dilinin edebiyat çevrelerinde kullanılması yalnız bir edebî akım olarak değil, aynı zamanda da halkçılık akımının bir parçası olarak beliriyordu. Bu iki mecmua çevresinde gelişen ve «Yeni Hayat» diye adlandırılan akımın önceleri sosyalist bir içeriği vardı.

1912 Balkan Savaşı yenilgisi, eylemdeki bir başarısızlık olarak, İttihat ve Terakki ideolojisinde önemli değişmelere neden oldu. İttihat Terakki'nin Osmanlıcı, İslâmcı, Adem-i Merkeziyetçi özellikleri ağır basan ideolojisi birden dönüşüm geçirerek, Türkçü, Batıcı ve Merkeziyetçi özellikler kazandı. Halkçılık akımı da bu dönüşümden payını alarak, toplumcu içeriğinden kısmen uzaklaşarak Ziya Gökalp'in sentezciliği içinde Türkçü bir içerik kazandı, hattâ onunla özdeşleşti. Böylece halkçılık, narodnikçi hareketin bir uzantısı olmaktan çok Fransız Sosyolojizminin bir uzantısı olan «dayanışmacılık» niteliğini kazanka dı ([12]).

IV. ZİYA GÖKALP VE İTTİHAT VE TERAKKİ HALKÇILIĞININ EVRİMİ :

Ziya Gökalp'e ([13]) göre Türkçülüğün önemli ilkelerinden biri «halka doğruluktur.» Kendi deyimi ile halka doğru gidecek olanlar, «münev-

---

(11) George S. Harris: **Türkiye'de Komünizm Kaynakları,** Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975.

(12) Birinci Dünya Savaşı Öncesinde «tesanütcülüğün» Üçüncü Cumhuriyet Fransasının resmî ideolojisi oluşu, Leon Bourgeois gibi siyaset adamları ve Alfred Fourilèe, Alexandre Millerand, Charles Seignobos, Ferdinand Buisson, Charles Gide, Gustave Geffroy gibi düşünürlerce geliştirilmesi için bakınız: Zafer Toprak «II. Meşrutiyett'e Solidarist Düşünce: Halkçılık» **Toplum ve Bilim,** Bahar 1977, sayı 1. s. 92 - 123.

(13) Ziya Gökalp'ın fikirleri için bakınız:
Z. Gökalp: **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak,** İnkılâp Kitabevi.

ver» ya da «mütefekkir» olan «güzideler»dir. Gökalp'te aydınlar halka doğru yalnızca onu aydınlatmak için gitmeyeceklerdir, aynı zamanda ondan alacaklarıyla, ülkenin kendine özgü gelişme sentezini başarmak için gideceklerdir. Aydın halktan «hars» alacak ve ona «medeniyet» götürecektir. Ziya Gökalp Osmanlı aydınlarının halkı taşralı, avam diye küçümsemelerine karşı çıkmakta ve halkı topluma özgü nitelikler ile dehanın kaynağı olarak görmektedir. Aydın bu kaynağa Batı medeniyetini ya da tekniğini götürecektir. Böylece ülkenin kendine özgü sentezi ortaya çıkacaktır.

Ziya Gökalp'in aydın ve halk ayırımı bir sınıfsal esasa dayanmamaktadır. Ziya Gökalp'e göre «hukukça birbirine eşit olmayı kabul eden bütün sınıflar halka» girer. Eğer «güzideler» arasında hukuken eşitliği kabul etmeyenler varsa, onlar halk dışındadır. Aslında «güzideler» halka gidince bu ayırım kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Gökalp üzerinde Durkheim'ın «dayanışmacı» sosyolojisinin etkisi çok olduğundan, sınıf olgusu üzerinde durmamaktadır. Ona göre önemli olan toplumsal iş bölümü dolayısıyle doğan toplumsal dayanışmadır, sınıf çatışması değil. Toplumdaki bütün uzmanlık ve meslek «zümreler»i iş bölümü yüzünden doğmaktadır. İş bölümünün sürmesi için toplumsal «dayanışma» gereklidir. Bu dayanışma ise «içtimai mefkure»nin ya da toplumsal ülkünün oluşması ile sağlanacaktır. Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği bunca deneyden ve kayıptan sonra böyle bir «mefkure» oluşmaya başlamıştır. Toplumun «müşterek vicdanında», «Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Garp medeniyetinden olma», «idraki» ya da bilinci uyanmıştır. Artık Osmanlılılık uğruna, Türkler kendi Türklük bilinçlerini bastırmamaktadır. Toplumda Türklük bilinci uyanınca, onun doğal sonucu olarak «milli İktisat mefkuresi» de doğacaktır.

Böylece, Ziya Gökalp'te halkçılıkla, Türkçülük elele vererek «mefkureler âlemine» doğru beraber yürüyeceklerdir. Her Türkçü siyaset sahasında halkçı kalacaktır, her halkçı da hars sahasında Türkçü olacaktır. Artık «siyasette mesleğimiz halkçılık ve harsta mesleğimiz Türkçülüktür.»

İttihat ve Terakki dönemindeki; yeni uyanan Türkçülük akımıyla iç

Z. Gökalp: **Türkçülüğün Esasları,** Varlık Yayınları.

Z. Gökalp: **Yeni Türkiye'nin Hedefleri,** Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

Osman Tolga: **Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri,** İ. Ü. İktisat ve İçtimaiyat Kürsüsü, İstanbul, 1949.

içe gelişen «halkçılık» ideolojisinin yapısını eleştirmeden, eylemdeki başarısını sınamadan önce, Ziya Gökalp'ın böyle bir ideolojiyi formüle etmekteki rolü üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Gökalp, yakın tarihimizde ideolog rolünü açıkça benimseyen ve bu rolde etkin olan belki de tek örnektir. Ziya Gökalp'ın etkin bir ideolog rolü oynamasında, iki özelliği çok yardımcı olmuştur. Birincisi Ziya Gökalp'ın hem bir kuramcı, hem de bir ideolog rolünü birlikte yürütmesidir. Ziya Gökalp, kuram ideoloji bütünleşmesini kendiliğinden başarmaktadır. İşin ilginç yönü ideologluk rolünü, İttihat ve Terakki önderlerinin Ziya Gökalp'e bırakmış olmalarıdır. Buna karşılık Cumhuriyet döneminde bu rolü oynamak isteyenler olmuşsa da, Cumhuriyet döneminin siyasal önderleri, bu rolü kimseye vermemişler, kendi üstlerine almışlardır. Zira Gökalp'ın ikinci önemli özelliği bir kuram adamı olmasına karşın, eylemden kopmamasıdır. İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi üyesi olarak daima eylemin içinde değilse bile yanında olmuştur. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki çevresinde etkin olduğu yıllarda, İmparatorluğun karşılaştığı sorunlar, eylemdeki başarısızlıklar, giderek çok değişik fikir akımları ve yarışan ideolojilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gökalp, ideologluk rolünü böyle girdaplı bir çevrede görmüştür. Böyle bir çevrede, katı, esnek olmayan bir ideoloğun çabucak yıpranması ve elenmesi beklenebilir. Bu ortamda, Gökalp yeni bir ideoloji sunucusundan çok, değişik ideolojik akımların uzlaştırıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Ziya Gökalp kuramdan yola çıkarak, uzlaşımcı sentezler bulmaya çalışmıştır. Yalnız böyle bir sentezcilikle yetinmemiş, eylemlerin sonuçlarından ders alarak her dönemde ideolojik sentezini yeniden yorumlayıp, formüle ederek, siyasal gündemde kalmayı başarmıştır. Balkan Savaşı öncesi ile sonrasındaki ve Birinci Dünya Savaşı öncesi sonrasındaki Ziya Gökalp arasında pek çok fark vardır. Her büyük olay sonunda ideolojisinin önemli değişikliklere uğradığı görülür. İdeolojisinin her an böyle yeniden gözden geçirilmesi, onun iktidara çok yakın olması yüzünden olduğu kadar, iktidara yakınlığını sürdürmesine de neden olmuştur.

Bir anlamda Ziya Gökalp'in ideolojisi İttihat ve Terakkinin uygulamalarına paralel olarak gelişmiştir. Bu dönemin halkçılığı da böyle bir gelişim göstermiştir. Halkçılık anlayışı iki boyutta gelişmiştir. Birincisi daha geniş halk kitlelerinin siyaset alanına katılmasıdır. T. Z. Tunaya'nın sözleri ile «Taba-i Şahâne»nin vatandaşlık mertebesine yükselmesidir. Ziya Gökalp'ın «umumculuk» dediği bu katılımın artışı

ile toplum sorunlarına ya da imparatorluğun çöküşüne çözüm bulmayı kendi sorunu haline getiren, küçük burjuva sınıfının içinden gelen geniş bir grup ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin halkçılığının, ikinci boyutu öngörülen toplum düzeni ile ilişkildir. Ziya Gökalp'te halkçılığın, sınıfsal boyutları kalkmış, Türkçülüğe ve ulusalcılığa indirgenmiştir. Bu indirgenme, Durkheim'in «toplumsal dayanışma» kuramına dayanılarak yapılmıştır. Ulus, çıkarları çelişmeyen bir bütün olarak ele alınınca, ulus içinde kaybeden bir grubun korunması söz konusu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki ekonomik yapısı düşünülürse, böyle bir ideolojiyi anlamak olanağı vardır. İmparatorluk, bir yarı - sömürge düzeni içindedir. Ekonomiyi kontrol eden güçler ya da hâkim sınıflar, yabancılar ve onunla bütünleşen azınlıklardır, kaybeden gruplar ise genellikle Türklerdir. Bir anlamda esas sınıfsal çelişki ile ulusal gruplar arasındaki çelişki üstüste düşmektedir. Bu halde «halkçılığın» sınıfsal içeriğini ulusalcılığa indirgemek olanağı doğmaktadır. Böylece milli ekonomi, milli tüccar, milli burjuva yaratmak, tüm toplumun özlemi haline gelebilmektedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı koşulları İttihatçılara, bu ideolojilerini uygulamak olanağı vermiştir. İttihatçılar savaş koşulları içinde bile Milli Tüccar yaratmak yolunda çok cesaretli uygulamalara girmişlerdir.

Ziya Gökalp gibi, ideolojik yorumlamalarını, sentezlerini, eylemin sonuçlarına göre yeniden gözden geçirme alışkanlığında olan bir kişinin, Milli Tüccar yaratma politikasının toplum katlarında yarattığı huzursuzluklara duyarsız kalması beklenemezdi. Daha savaş sürerken 1917'lerde Yeni Mecmua'da çıkan yazılarında bu soruna eğilmeye başlamış, spekülatif kazançlara karşı çıkarak, toplumsal faaliyetlerden doğan «fazla temettülerin» topluma dönmesi gerektiğini savunmuştur. Nitekim 1924'lere ulaşıldığında Ziya Gökalp'in «halkçılığında» yeni bir boyutun, «eşit'liğin önem kazandığını görüyoruz. Buna paralel olarak Gökalp'in halkçılığı ulusalcı bir içerikten uluslararasıcı bir içeriğe doğru açılım göstermektedir. Gökalp kendi halkçılık ideolojisinin bu yeni formülasyonunu «yeni Türkiye'nin» hedefleri olarak önermektedir. Halkçılığın umdeleri, «ırkların, milletlerin, kadınla erkeğin ve kastlar ile sınıfların» eşitliği olacaktır. Toplumdaki yapma eşitsizlikler kaldırılarak, «tabii» eşitsizliklere kadar indirgenecektir. Artık halkçılığın yalnız ulus içi hedefleri yoktur, uluslararası düzeyde de hedefleri olmalıdır. «Halkçılık mefkuresinin bir umdesi de emperyalizmin ve bun-

dan doğan harbin yeryüzünden kalkması ve milletlerin kardeş gibi biribirleriyle sevişmesi ve yardımlaşması» olacaktır.

Artık sınıflar arası eşitlik hedefine, kendi halkçılık ideolojisi içinde ağırlık veren Ziya Gökalp, Durkheim'in dayanışmacı toplum görüşünü de yeniden yorumlamak durumunda idi. Gökalp bu yeniden yorumlamayı şöyle yapmaktadır: «Daha önce siyasi halkçılık, siyasi tabakaları ortadan kaldırarak, herkesi aristokratlaştırmıştı. Ama cemiyette birtakım iktisadi tabakalar gene kalmıştı. Bunlar, büyük burjuvazi, küçük burjuvazi, ile gündelikçilerdir. Solidarizm (dayanışmacılık), siyasi tabakalar gibi, içtimai sınıfların da kaldırılmasına çalışmaktadır.»

Bu toplumsal sınıflar nasıl ortadan kaldırılacaktır? Bunun milli burjuva yaratarak sağlanmadığını deneyle göstermişti. O halde bu hedefi sağlayacak yeni bir yol bulunmalıdır. Zira Gökalp bu sorunun, yanıtını daha 1923'lerde «iktisadi devletçilik» diye vermektedir. Gökalp'in iktisadi devletçilik kavramı ile ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: «Devletin iktisadi işlerde muvaffak olabilmesi için ilkin kendisi iktisadi devlet olmalıdır.» «Devletimiz bu yola girmekle ahlâki bir hizmet de ifa etmiş olur. Zira vatanımızda spekülatörlerden mürekkep bir sınıfın teşekkülüne de mâni olmuş olur.» «İktisadi devletçilikte herkesin menfaatini temsil edecek olan halk iradesinin sözüne en büyük ehemmiyeti vermek gerekir.» Bu yolla ulaşılacak «halkçılık devri siyasi tekamülde vasıl oldukları en yüksek merhaledir. Bu merhalede içtimaî müsavatsızlıkların izalesi, en esaslı şarttır.»

İdeolojisini, eylem sonuçlarından yararlanarak sürekli olarak gözden geçiren ve kuram ideoloji tutarlığını sağlamak kaygısına sahip olan Ziya Gökalp'te «halkçılık» ideolojisinin geçirdiği evrim, içeriğinin ulaştığı aşamalar çok ilginçtir. Önceleri sınıfsal içeriği olmayan ulusalcılığa indirgenmiş halkçılık anlayışı, sonraları sınıf farklarının törpülendiği, eşitlikçi bir toplumun oluşturulmasına dönüşmüştür ([14]). Bu dönüşüme paralel olarak da halkçılık uluslararası boyutlar, derinlikler kazanmıştır. Ziya Gökalp sınıf farklarını törpülemek için devletçiliği önermektedir. Artık Ziya Gökalp'te devletçilik ve halkçılık birbirini tamamlayan ideolojik bir bütün oluşturmaktadır. Ziya Gökalp'in ulaştığı bu ideolojik çizgi o dönemde Cumhuriyet ideolojisini etkileyememiştir. İlerideki bölümlerde göreceğimiz gibi, her ne kadar 1930'larda Dünya İktisadi Buhranı'nın zorunlulukları içinde Cumhuriyet rejimi, devletçilik ideolojisini benimsemiş ise de, hiç bir zaman devletçiliği,

halkçılıkla bütünleştirememiş; devletçiliğin halkçılığı gerçekleştirmek için bir araç olarak görülmesi, rejimin benimsenen ideolojisi içinde yer almamıştır. Çünkü bu rejimin sınıfsal gerçeklerine uygun düşmüyordu.

İttihat ve Terakki dönemi ile Ziya Gökalp'in sentezlerinde belirlenen halkçılık tartışmalarında bu ideolojinin üç önemli boyutunun ortaya çıktığı söylenebilir. Bu boyutlar siyasal, kültürel ve toplum yapısına ilişik olarak tanımlanabilir. Daha sonra, Cumhuriyet dönemi içinde ortaya çıkan değişik halkçılık yorumları arasındaki farklılık, onların değişik boyutlarından kaynaklanmalarındandır. İleride tartışılacak farklı halkçılık yorumlarını daha açıklıkla kavrayabilmek için, onların kaynaklandıkları üç boyut üzerinde kısaca durmak önemli faydalar sağlayabilir.

Halkçılığın birinci boyutu: halkın siyasal hayata ve yönetime katılmasına ilişkindir. Bunun nasıl sağlanacağı konusundaki değişik görüşler, bu tip halkçılık anlayışının alt boyutları olmaktadır.

- Örneğin yalnızca parlamentoculuk böyle bir katılımı sağlamak için yeterli midir?
- Katılmayı sağlamak için aynı zamanda «yerinden yönetim» de (adem-i merkeziyet) güçlendirilmeli midir? Merkeziyetçilik altında katılma olabilir mi?
- Bürokrasiye karşı olmak, böyle bir halkçılık anlayışının zorunlu bir elemanı mıdır?

Halkçılığın ikinci boyutu: kültürel boyutu olmaktadır. Halkın değerleri ve özlemleri ya da Türk halkına özgü nitelikler, değişen toplum içinde, toplumun gelişmesini engellemeden nasıl korunacaktır? Bu soruya yanıt ararken yapılan tartışmalar şu konular etrafında kümelenmiştir:

- Bir toplumun gelişme süreci sırasında, toplum kendi kültürünü kendiliğinden mi oluşturur? Dolayısıyle kültürün özel çaba ile korunacak her ülkenin kendine özgünlüğünü sağlayan bir kesimi yok mudur?
- Her toplum kültürünün teknolojik gelişmeden etkilenmeyen bir harsı var mıdır?

- Eğer böyle bir hars varsa, bu nasıl korunacak, gelişme içinde yeni sentezlere nasıl gidilecektir?
- Harsı alabilmek senteze ulaşmak için «seçkinler» halka ne yolla gideceklerdir?

Halkçılık tartışmalarının üçüncü boyutu, toplumsal düzen ya da sosyal sistemin yapısal özelliklerinin tartışılması üstünedir.

- Bu konudaki bir halkçılık anlayışı, toplumda iş bölümünün varlığının toplumu organik bir bütün haline getirdiği ve toplumda, «toplumsal dayanışma» modelinin hâkim olduğu hakkındaki görüştür.
- Bu konudaki ikinci halkçılık görüşünde, toplum kendi işleyişine bırakılırsa sınıfsal farklılıklar eşitsizlikler doğacağı ve eşitsizliklerin toplumu giderek sınıfsal çatışmaya götüreceği kabul edilmektedir. Bu ise istenilmemektedir. Sınıf farklarının törpülendiği ya da sınıfların olamadığı bir toplum yaratılmalıdır. Bunun nasıl yaratılacağı hakkında ise üç farklı ele alış ortaya çıkmıştır.

Birincisi; toplumdaki kişilerin yasalar karşısında eşit sayılmasını yeterli görmektedir. İkincisi; üretim araçlarının mülkiyet biçimine eğilen bir ele alıştır. Devletçiliğin, halkçılığı gerçekleştirmek için kullanılmasını önermektedir. Üçüncüsü; ise hedefin «burjuva demokrasisinin» koşulları içinde gerçekleşemeyeceğini, mutlaka hakim güçlere karşı bir «devrim» yapılması gerektiğini savunmakta, devrimcilik ile halkçılığı bütünleştirmektedir. Kurtuluş savaşı içinde ve sonrasındaki «halkçılık» ideolojisinin formüle ediliş biçimleri, dönemin koşullarına göre sürekli olarak yorum değiştirmesine karşın, yine de bu genel çerçeve içinde kalmıştır, denilebilir.

V. KURTULUŞ SAVAŞI SIRASINDA HALKÇILIK

Halkçılık tartışmalarının, siyasal gündemde en canlı kaldığı dönem Kurtuluş Savaşı yılları olmuştur. Bilindiği gibi Kurtuluş Savaşı sırasında, Ankara'da canlı bir siyasal hava gözlenmekte, iktidar için birbirleri ile yarışan çok sayıda grubun varlığı dikkatleri çekmektedir. Bu grupların hepsinin, siyasal amaçlarını bir halkçılık yorumu içinde

belirledikleri ve böylece geniş kapsamlı ideolojiler olarak birbirlerinden farklı halkçılık yorumunun ortaya atıldığını ileri sürmek olanaklıdır. İktidar için yarışan grupların yorumlama farklılıkları bir yana, bu dönemde genel olarak halkçılıktan beklenen işlevler kaba hatları ile şöyle özetlenebilir:

- Halkçılık ideolojisi, bir yandan farklı sosyal sınıfların temsilcilerinden oluşan Büyük Millet Meclisi'ndeki, eşref, bürokrat, din adamları ile savaşa katılan halk yığınlarını, köylüleri Kurtuluş Savaşı etrafında bütünleştirme işlevini yükümlenecekti.
- Diğer yandan Kurtuluş Savaşı'na destek sağlayan, Sovyetler Birliği ile yakınlaşmayı kolaylaştıracaktı. Gerçi hem Üçüncü Enternasyonalde, hem de Birinci Doğu Halkları ([15]) Kurultayında bir ulusal kurtuluş savaşı olan Anadolu Hareketinin desteklenmesi kararlaştırılmıştı ama, yine de savaş sonrasında ortaya çıkacak rejimin ilerici karakterde olması Sovyet yöneticilerini yakından ilgilendiriyordu.
- Kaldıki Kurtuluş Savaşı'nın önderliğini ele geçirmeğe çalışan grup sayısı tek değildi. Hem içteki, hem de dıştaki desteği sağlamakta yarışan iki grup vardı. Türkiye içindeki ve dışındaki sol akımlarla sıkı bir ilişki kuran eski ittihatçılar, Mustafa Kemal'in çevresinde Kurtuluş Savaşı'nın önderliğini alma çabasındaydılar. «Halkçılık» ideolojisini benimsemenin bu yarışmada önemli araçsal işlevleri vardı.
- Kurtuluş Savaşı boyunca gerek içte iktidar çatışmasının hızlandığı dönemlerde, gerek Sovyetler'den yardım alma gereksinmesinin arttığı dönemlerde halkçılık, siyasal gündemde ön plana geçmiş, daha çok taktiksel nitelikte yeni yorumlar kazanmıştır.

Görüldüğü gibi ortaya atılan halkçılık yorumlarının çok geniş bir alanı kapsadığı ve bütünsel bir işleve sahip olduğu ileri sürülebilir. Halkçılık yorumunda, Ankara'daki iktidar grubunun en gerilerde kaldığı görülmektedir. Gerçi Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'na girişmesinden beri kongreler toplayarak hareketini halka dayandırmak ve yetkisini oradan almak istemiştir. Ama, solcu kesimle işbirliği yapan es-

(14) Zafer Toprak: **A.g.m.,** s. 102.

(15) **Birinci Doğu Halkları Kurultayı Baku 1920,** Koral Yayınları, Şubat, 1975.

ki ittihatçıların Halk Şûralar Fırkası, Halk Zümresi gibi gruplar kurarak «halkçı» programlar getirmesine ve T.B.M.M.'de «dahiliye vekili» seçimini kazanmalarına kadar bir «halkçılık» programı ileri sürmemiştir. 13 Eylül 1920'de Mustafa Kemal çevresinin Meclis'e sunduğu ve «Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası» olarak kabul edilen halkçılık programı, böyle bir taktik nedenle, karşıdaki ittifak cephesini dağıtmak için ileri sürülmüş sayılabilir.

Gerek Türkiye dışına çıkmak zorunda kalan ittihatçıların önderleri, gerekse de onlarla işbirliği içinde olan Anadolu'daki eski ittihatçılar Kurtuluş Savaşı sırasında «Mesai», «Halk Şûralar Fırkası Programı», «Halk Zümresi Siyasi Programı» olmak üzere üç program hazırlamışlardır ([16]). Bu programları hazırlarken sol ile uzlaşmaya ve özellikle Sovyetler Birliği'nin desteğini sağlamaya özen göstermişlerdir. Aynı Grup tarafından benzer gayelerle hazırlanan bu üç siyasi programın da benzer «halkçılık» anlayışlarına sahip olduğu söylenebilir. Bu programlardaki halkçılık anlayışı şöyle özetlenebilir:

a) Türkiye'de sınıfsal yapı Batı'daki gibi oluşmamıştır. Esas farklılaşma «millet» zararına büyüyen «memurin sınıfı» ile halk arasındadır. Bunlar halkı sürekli olarak yönetimden uzak tutmuşlardır. Ülkeyi bugüne kadar olduğu gibi «memur memleketi« olmaktan kurtarıp halk memleketi şekline sokmak gerekir. Bu nedenle Türkiye koşullarında, bolşeviklerin gittiği yoldan gitmeye ne olanak vardır, ne de gerek. Çünkü halen Türkiye'de «sermaye temerküz ederek, tahripkâr» bir şekil almamıştır. İktidarın halkın eline geçmesi için bir sınıf çatışmasından geçmesi gerekmez. Eğer «memurine» dayanmayan «iktisadi menfaatleri dolayısiyle birleşen halkın derin tabakalarına istinat eden» bir hükümet kurulursa bu kendiliğinden başarılır.

b) «Fakir halk tabakalarına istinat ederek idare-i hükümette münhasıran çalışan ve işleyen kolların idare ve ihtiyacını hâkim kılmak», üzere bir şuralar sistemi önerilmektedir. Bu şuralar sisteminin en üst kademesinde, üyeleri halk tarafından seçilen «Şura-yı Millet» vardır. Siyasi ve yönetimsel en yüksek «makam-ı kuvvet ve iktidar»dır. Bu hem «mesleki temsil», hem

---

(16) Mete Tuncay: **Mesaî Halk Şûrâlar Fıkrasının Programı 1920,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1972 ve
Mete Tuncay: **Türkiye'de Sol Akımlar,** Bilgi Yayınevi, Eylül, 1967.

de «tek dereceli» seçim yollarını birleştiren bir usulle seçilecektir. Bundan ayrıca bir «Din Şûrası» önerilmekte, padişahlık ve halifelik korunmaktadır. Yönetime halkın yalnız en üst kademedeki kurumun seçiminde oy verme yoluyla katılımı yeterli bulunmamakta, halkın yönetime katılımı her yönetim kademesi için getirilmektedir. «Liva», «kaza» ve «nahiyeler»den oluşan yönetim kademelerinin her birisinde «şûralar» ya da «meclisler»den bulunacaktır. Sınırlı sayıdaki özel görevler dışında bütün memurlar şûralar tarafından seçilecektir. Ancak tüm adalet, merkezden atanan memurlarla sağlanmamalı, her türlü takdir hakkına sahip «halk mahkemelerince» yerine getirilmelidir. Bu programlarda, toprak kutuplaşmasını dolayısiyle sınıfsal farklılaşmayı önleyici, planlı bir sanayileşmeyi öngören, çok çeşitli sosyal hizmetlerin sağlanmasına dönük öneriler de yer almaktadır.

İttihatçıların bu programlarındaki halkçılık anlayışları, dönemin siyasal güçler dengesinde rol oynayan birçok grubu birden hoşnut etmeğe dönüktür. Bu programda «halkçılık» çok kuvvetli bir anti-bürokratik içerik kazanmaktadır, böylece hem Anadolu eşrafı, hem de geniş «halk» yığınları hoşnut edilmeğe çalışılmaktadır. Bolşeviklerin yolunun yadsınması ile hem eşraf, hem de din çevrelerinde ödün verilirken, bu yadsıma bir rejim seçmesi gibi konulmayarak, daha çok ülkenin sınıfsal gerçeğine ters düşmesiyle temellendirilmekte böylece Sovyerler güçlendirilmemeğe çalışılmaktadır.

Diğer taraftan Sovyet deneylerinden esinlenilmekte; «şûralar» sistemi ve halk mahkemeleri ile Sovyetlerin dış desteği sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu şuraların seçiminde «mesleki temsil» esasına yer verilerek, ittihatçıların Ziya Gökalp'in ideolojik sentezlerinde ifadesini bulan, «dayanışmacı» halkçılık anlayışının kalıntıları sürdürülmekte, ayrıca önerilen şûralar sisteminin mahalli eşrafın çıkarları ile çelişmeyen bir yapı kazanması amaçlanmaktadır.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin «halkçılık» çizgisinin de yukarıda özetlenen görüşe uygun düştüğü görülmektedir. Nitekim Mustafa Kemal çevresinin Meclis'e sunduğu ve üzerinde önemli tartışmalar olan «Halkçılık Programı» birçok bakımdan benzer özelliklere sahiptir. Yalnız bu program içinde «Mesleki temsil» esasına yer verilmemektedir. Programın halkçılık görüşü şöyle özetlenebilir: «Türkiye hal-

kı emperyalizmin ve kapitalizmin tahakkümü ve zulmü altındadır. Büyük Millet Meclisi'nin tek ve kutsal emeli, Türk halkını emperyalist ve kapitalist tahakkümünden kurtararak kendi irade ve hakimiyetinin sahibi kılmaktır. Halkın ötedenberi içinde bulunduğu sefaletin nedenlerini kaldırarak, yerine refah ve saadet getirmek Meclis'in başlıca hedefidir. Toprak, eğitim, adâlet, maliye, ekonomi ve evkaf işleriyle diğer bütün kurumlar halkın ihtiyaçlarına göre yenilenecektir. Bunun için gerekli politik ve sosyal prensipler, milletin ruhundan alınacaktır.»

Bu halkçılık anlayışındaki anti-emperyalist ve anti-kapitalist içeriğin taktik özelliğini sezmeyen bazı milletvekilleri rahatsız olmuşlar ve emperyalizm ve kapitalizmin zulmünden ne anlaşıldığının açıklanmasını istemişlerdir. Bu soruyu komisyon sözcüsü şöyle karşılamaktadır: «Biz, genel olarak emperyalist değiliz ve emperyalistlerin âleti de olamayız. Kapitalizm meselesine gelince; kapitalizm zulmü nerede câri olursa olsun aleyhindeyiz» ([17]). Bu yanıtın ilginç yanı Programa göre bir sapma taşımasıdır. Bu yanıtta Programdakinden değişik olarak, emperyalizme ve kapitalizme karşı tutum farklılaştırılmıştır. T.B.M.M.'nin sınıfsal yapısına uygun düşecek şekilde anti-emperyalist tutuma ağırlık vermekte, anti-kapitalist tutumu yumuşatmakta ve hattâ anti-kapitalist tutumu anti-emperyalist tutuma indirgemeye çalışmaktadır.

Halkçılık Programının T.B.M.M.'ndeki tartışmaları çok ilginç aşamalardan geçmiştir. Hükümet tarafından sunulan program Meclis tarafından hemen benimsenmemiş; «Teşkilâtı Esasiye Encümeni Mahsusu»na havale edilmiştir. Program, Encümen'de o dönemde Ankara'daki İttihatçı çevrelerinde etkili olan (kör) Ali İhsan ve çevresinin «mesleki temsil» önerisi yönünde değiştirilmiştir. Nihai oylamada «mesleki temsil» önerisi reddedilerek genel rey ilkesi benimsenmiş olmasına rağmen, bu önerinin geniş destek bulmuş olması, bu dönemde TBMM'ne egemen olan anti-bürokratik, anti-siyasal parti tutumları göstermesi bakımından önemlidir.

Ali İhsan Bey kendi Mesleki Temsil Programında korporatif bir devlet önermektedir ([18]). Ali İhsan Bey'in bu önerisinde Birinci Dünya

---

(17) Sabahattin Selek: **Anadolu İhtilâli, Yeni Türk Devletinin Kuruluşu,** İstanbul, 1965.

(18) (Kör) Ali İhsan'ın materyalist kökenli Meslekî Temsil Programı ile Ziya Gökalp'ın idealist kökenli Meslekî Temsil anlayışları arasnıdaki fark için bakınız: İlhan Tekeli ve Selim İlkin **(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey** ve Temsilî Meslekî Programı (teksir) 1977.

Savaşı içinde esnaf derneklerini örgütleyerek geçirdiği aktif siyasal yaşamın etkisi vardır. Bu Programda daha çok esnafların özlemleri açısından bir dünyaya bakış açısı getirilmektedir; kapitalistleşme sürecinde kaybeden küçük girişimcilerin tepkilerini dile getiren korporatif bir «halkçılık» anlayışı söz konusudur. Bu görüşe göre Batı'ya açılma esnaf örgütlerini yıkmıştır. Mesleki temsil esası kabul edilince meslek cemiyetleri tekrar kurulacaktır. Karar organı olarak, bürokrasi değil, bu cemiyetlerin üyeleri yetkili olunca, kendi faaliyetlerini koruyucu kararlar alacaklar ve ülkede sanayi de gelişebilecektir. Böyle bir sistem kurulunca Balkan Savaşı ve Dünya Savaşı'ndaki felâketlerin nedeni olarak görülen ve toplumda bölünmeler yaratan «siyasal Fırka»lara da gerek kalmayacaktır. Halen fırkalar kurulmamışken bu fırsattan yararlanarak, mesleki temsil sistemi kurulmalıdır. Meslekler arasında bir çatışma olmayıp bir uyum olduğu için «siyasal fırkaların» kusurlarını taşımayan bir temsili sistem kurulabilecektir. Böylece topluma hem hürriyet gelecek, hem de çatışmalar önlenecektir.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin yapısı da bu tür anti-bürokratik ve anti-siyasal parti eğilimleri için uygun bir ortam oluşturuyordu. Halife ve padişah ile **«halk idaresi»** arasındaki çelişkinin uzlaştırılması, daha sonra çıkan bucak ve köy kanunundaki bucak müdürünün seçimle gelmesi tartışmaları, her yerde halk mahkemeleri kurulmamakla beraber her bucakta tek hâkimli mahkemeler kurularak adaletin halkın ayağına götürülmesi için yapılan girişimler ([19]), Birinci Meclis'teki bu tür «halkçılık» ideolojisinin yalnız bir grubun görüşü olmadığını; aksine çok etkin ve yaygın bir görüş olduğunu ortaya koymaktadır.

Sakarya Savaşı Ankara ile Sovyetler arasındaki ilişkiler açısından bir dönüm noktası olmuş; Sakarya zaferi ile beraber artan bir yakınlaşma ortaya çıkmıştır. Bu yakınlaşmada, bir yandan «büyük taarruz» için Ankara'nın dış yardıma ihtiyacı olması, diğer yandan, Enver Paşa alternatifinin Sovyetler için ortadan kalkmış olması etken olmuştur. Yakınlaşmanın Frunze'nin Ankara'yı ziyareti dolayısıyle, tepe noktasına ulaştığı 1921 yılı Aralığında, Kurtuluş Savaşı halkçılığının taktik nedenlerle de olsa yeni boyutlar kazandığı görülmektedir. Bu ziyaret sırasında Mahmut Esat Bozkurt; Hâkimiyeti Milliye'de yayınlanan yazılarında Türkiye'nin «halk emeği» ([20]) (Sa-î Halk) devleti olduğunu ileri

---

(19) Mahmut Goloğlu: **Cumhriyete Doğru 1921 - 1922,** Ankara, 1971.

(20) Muammer Aksoy: **Atatürk Günlerinde Sosyal Demokrasi,** (Seri makale) Cumhuriyet, Kasım, 1973.

sürmektedir. Nitekim Frunze'nin başkanlık ettiği heyete söylediği «nutuk»ta Mustafa Kemal de benzer şeyleri söylemektedir ([21]). Bu söylevde Mustafa Kemal, «Milletimizin bugünkü idaresi, hakiki mahiyeti ile bir halk idaresidir. Türkiye'deki tebeddül, şekilde değil, milletimizin zihniyetinde görülmektedir. Bu devre kadar ifade olunmayan akîdeler, mâna-yı şâmili ile tebarüz eylemiştir. Sahib-i say (emek sahibi) olmayanlar insandan addolunmamak, hakkı, emeğe dayandırmak aslî akidesi nazar-ı itibare alındı. Türkiye'nin bu mahiyetini takdir ve tasdik etmek, Türkiye halkının mevcudiyetini, istiklâl ve saadetini ciddi olarak arzu eylemektir. Bu samimî arzuyu ilk defa Ruslar göstermiştir.» demektedir. Söylevde halkın tanımında ilginç bir aşamaya ulaşılmıştır. Halk artık ne Ziya Gökalp'teki gibi seçkinler (güzide) dışında olandır, ne de 1920'lerin T.B.M. Meclisi'nde olduğu gibi bürokrasinin dışında kalan, amorf kütlelerdir. Halk, emekçi kavramına dayanılarak sınıfsal esasa göre tanımlanmaktadır. Yalnız unutulmaması gerekir ki bu sözlerin söylenmesinde siyasal taktik zorunluluklar ağır basmış olup döneminin hakim «halkçılık» anlayışını temsil etmekten uzaktır. Dönemin «halkçılık» ideolojisinden anladığı daha çok «halkçılık programında» söylenilenlere yakındır.

VI. KURTULUŞ SAVAŞI SONRASINDA HALKÇILIĞIN YENİDEN YORUMLANMASI

Yukarıda değinildiği gibi, taktik nedenlerle de olsa 1921 yılı sonunda çok ileri boyutlu bir halkçılık yorumu ortaya çıkmıştır. Ancak bu kalıcı olmamış, Kurtuluş Savaşı sonunda Ankara yönetiminin dayanmak istediği ya da koalisyon oluşturmak istediği iç ve dış güçler dengesi değişik bir görünüm ortaya koymuştur. Doğal olarak bu değişim halkçılık ideolojisinden beklenen işlevleri de değiştirmiştir. Artık egemen halkçılık anlayışı, Cumhuriyet rejiminin oluşumuna paralel olarak yeni koşullara göre yeniden yorumlanacak, içerik değiştirecektir.

Ordular daha İzmir'e ulaşmadan, Mustafa Kemal 7 Eylül 1922'de yayınladığı bir beyannamede, zaferden sonra ülkenin imarı ve kalkınması için uzun süreli bir program çerçevesinde çalışmanın gerektiği-

---

(21) M. Baydar: **Atatürk ve Devrimlerimiz,** İş Bankası Yayınları, 1973, s. 88 - 89.

ni ve bu programın «azim bir kitlei vatanperveranın ıslahat emellerini ihtiva» edeceğini bildiriyor ve bunu başarabilmek için «halkçılık esası üzerine müstenit Halk Fırkasını» kuracağını ekliyordu ([22]). Buna ek olarak 1923 yılı başında yeni rejimin ideolojik tutumunu belirtecek birçok girişimin arka arkaya geldiği görülmektedir. 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi ([23]) toplanmıştır. Kongreye, dönemin «dayanışmacı» toplum görüşünün etkisi altında «meslekî temsil» esasına göre çağrılmış çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri katılmıştır. Kongreden çıkan iktisadi politika önerileri, milli burjuva yaratmaya dönük liberalist bir politikadır. Bu kongreye katılan temsilcilerin çıkarlarının böyle bir politika içinde uzlaşabileceği kanısı uyanmıştır. Oysa Kongre'ye katılan işçi temsilcilerinin sermaye kesimi tarafından seçilmiş olmasına rağmen işçilere verilecek haklar konusunda önemli anlaşmazlıklar olduğu Kongre zabıtlarından açıkça görülmektedir.

Kurulan Halk Fırkasının benimsediği iktisadi politika bazı küçük değişikliklerle bu Kongrede ortaya çıkan politika olmuştur. Mustafa Kemal 14 Ocak 1923'te bir yurt gezisine çıkarak «Halk Fırkası» hakkında, yeni seçimlere giderken halkı aydınlatmak ve halkın tepkisini almak isteyecektir. İstanbul basını (halk) sözünden tedirgin olmaktadır. Bu tedirginlik, «yoksa Mustafa Kemal sınıf esasına dayalı bir fırka kurarak bolşevikliği mi getirecektir?» sorusu ile ortaya konulmaktadır. Oysa böyle bir telâşa gerek yoktur, Mustafa Kemal'in bu dönemdeki halkçılığı Frunze'nin ziyaretindeki halkçılık değildir. Mustafa Kemal'in, artık ne geniş halk yığınlarının desteğine ne de Sovyetler Birliği'nin yardımına ihtiyacı vardır. İktidarını meşrulaştırmış ve kararlı hale getirmiştir. Buna paralel olarak halkçılık anlayışı da dönüşüm göstermiş ve ittihat ve Terakki döneminin halkçılığının sınırlarına çekilmiştir. Mustafa Kemal'in savaş sonrasındaki yurt gezileri sırasında Balıkesir'de ve Konya'da yaptığı iki konuşma, yeni dönemin halkçılığının boyutlarını ve kendisine hedef seçtiği sorunları göstermesi bakımından ilginçtir.

Balıkesir konuşmasının en ilginç yanı Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışını Türk toplumunda sınıf farklarının bulunmaması varsayımına

---

(22) Fahir Giritlioğlu: **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,** Ankara, 1965.

(23) Gündüz Ökçün: **Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1968.

dayandırmasıdır. Ortaya atılan halkçılık anlayışı, belli belirsiz anti-emperyalist içerikli bir demokratik devrim mesajı getiriyor sayılabilir; ancak ileride görüleceği gibi böyle bir yere yönelme olanağı kısa zamanda yadsınmıştır. Atatürk, Balıkesir konuşmasında Türkiye'nin emperyalizmin kontrolünde kalması nedeni ile sanayini kuramadığını, sömürülen, ezilen bir ülke olduğunu vurgulamıştır. Buna göre ezilen Türk halkı, ülke üzerinde sömürgeci kontrol kalkınca, bağımsızlık içinde kalkınacak ve iş bölümünün yarattığı toplumsal kesimler birbirleri ile dayanışma içinde bulunacaktır. Balıkesir söylevinde (8 Şubat 1923) Mustafa Kemal şunları söylemektedir:

«Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıf varmış gibi teessüs eden siyasi fıkralar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bir defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyet-i azamisi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri varidi hatır olur. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye mâlik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticare eden tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane vesaire gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi taali eylemek için çok fabrikalara muhtacız. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farkı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icabeder. Bundan sonra münevveran ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek irşat ve ilâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesaliki muhtelife erbabının menafii yek diğerlerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı

yoktur ve heyeti umumiyesi halktan, ibarettir.»

Bu halk tanımının mantıksal sonuçlarını irdelemekte, daha da ötede yorumlamakta yarar vardır. Mustafa Kemal «halkçılık» politikasını ampirik bir gerçeğe dayandırmak, temellendirmek istemektedir. Halen toplumda sınıfsal bir çelişki yoktur yargısına varıldıktan sonra, uygulanacak «halkçılığın» özellikleri kendiliğinden ortaya çıkmakta, ulusalcılık ile özdeşleşmektedir; aynen İttihat ve Terakki'nin ilk dönemdeki «halkçılık» anlayışı gibi. Burada şöyle bir soru sorulabilir. İzmir İktisat Kongresi'nde seçilen, milli burjuva yaratmaya dönük iktisadi politika da uygulandıktan sonra sınıf farklılaşması doğmayacak mıdır? Bu farklılaşmanın doğmasını engellemek halkçılık politikasının bir parçası mıdır?

Bu soruya salt mantıksal açıdan üç türlü tutarlı yanıt bulunabilir. Birincisi, sınıf farklılıklarını ya da önemini tümden yadsımaktır, bunun için dayanak olarak kullanılabilecek kuram Durkheim - Gökalp'çi dayanışma sosyolojisidir. İkincisi ise ileride sınıfsal farklılıkların doğabileceğini kabul etmektir, bu halde Mustafa Kemal halkçılığı geçici bir dönem için savunulan bir ideolojidir, ileride değişeceği üstü kapalı olarak varsayılmaktadır. Üçüncüsü ise, yine ileride sınıfsal farklılıkların doğacağını kabul etmek, fakat iktidarın elde olduğu süre içinde, alınacak önlemlerle birlikte, sınıf farklılaşmasının doğmasının engellenebileceğini varsaymaktır. Daha sonraki yıllarda halkçılık yeniden yorumlamalara uğradığında bu yola gidildiği görülecektir. Eğer böyle bir yorum yapılırsa ortaya başka bir soru çıkmaktadır. Toplumsal güçler, iktidarın bu yönde önlemler getirmesine olanak verecek midir? Kuşkusuz bu cevabı çok açık bir sorudur ve toplumun somut gelişme çizgisi sözü edilen yorumun sadece bir ütopya olduğunu ortaya koymuştur.

Bu dönem halkçılığının, Kurtuluş Savaşı dönemi halkçılığından en ilginç farklarından biri de anti-bürokratik niteliğini yitirmiş olmasıdır. Artık bürokratik kesim, siyasi iktidar üzerinde önemli bir kontrol payı elde etmiş ve bu kontrole dayanarak toplumsal ayrıcalıklarını en çoğa çıkarmak yoluna girmiştir. Bundan sonra siyasi iktidar için geniş çevrelerin desteğine duyduğu gereksinme iyice azalmış olduğundan antibürokratik davranış ödünleri vermesine gerek yoktur.

Mustafa Kemal Balıkesir konuşmasından hemen sonra 20 Mart

1923'te Konya Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmada halkçılığına kültür hayatı üzerinde durmuştur ([25]):

«İslâm dünyasındaki topluluklar iki ayrı sınıftan meydana gelmiş. tir. Biri çoğunluğu teşkil eden halk, ötekisi azınlıktaki aydınlar. Bozuk anlayışlı milletlerde büyük çoğunluk başka hedefe, aydınlar sınıfı başka görüşe sahiptir. Bu iki sınıf arasında tam karşıtlık ve anlayışsızlık vardır. Aydınlar, asıl toplumu kendi hedefine yöneltmek ister halk ise aydınlara uymak istemez, başka bir yön arar. Aydın sınıf anlatıp inandırma, aydınlatıp öğretme ile halkı kendi amacına yönetmeği başaramayınca, başka araçlara başvurur. Baskıya, zorbalığa başlar, halka zulmetmeye kalkar. Fakat bu yollarda halkı kendi hedefine götüremez. Neden? Başarı için aydın sınıfla halkın anlayış ve hedefi arasında bir uygunluk olmak gerekir. Yani aydın sınıfın halkı inandırmaya çalışacağı düşünceler halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalıdır.»

Mustafa Kemal'in Balıkesir ve Konya konuşmalarında ortaya attığı görüşler savaş sonrası halkçılık anlayışının bütüncül yapısını vermektedir ve bunun üzerinde durup tartışmak gerekir. Bu tartışma aynı zamanda Kemalist ideolojinin yapısını da belirlemesi bakımından ilginç olacaktır.

İlk bakışta Konya ve Balıkesir konuşmaları arasında bir çelişkinin varlığı göze çarpmaktadır. Balıkesir konuşmasında halk, kesimleri arasında çıkar çelişkisi olmayan bir ulus olarak kabul edilirken; Konya söylevinde ulusal toplum, aydın ve halk diye ikiye ayrılmaktadır. Ancak aydın - halk ayrımı ekonomik olarak temellendirilmediği için önemini yitirmekte; bu ayrım, toplumdaki bütün grupların çıkarlarının çelişmediği yolundaki Kemalist varsayımı değiştirmemektedir. Aydın-halk ayrımı esas olarak eğitim değişkenlerine bağlı olarak yapılmakta ve aydınlık ölçüsü olarak Batı dünyasından haberdar olma esas tutulmaktadır.

Aydın - halk ayrımının yapılmasının temel nedeni, Kemalistlerce aydına toplumda belli bir işlev ve buna paralel olarak belli ayrıcalıklar tanımak olarak nitelenebilir. Aydınlar, bu çerçeve içinde, sahip oldukları Batı uygarlığını halka götürmek işlevi ile yükümlü sayılmaktadırlar. Ancak bu işlevi yerine getirebilmeleri, büyük ölçüde iktidar

(25) Mahmut Goloğlu: **Türkiye Cumhuriyeti 1923**, Ankara, 1971.

olabilmelerine bağlıdır. O halde aydınların nasıl iktidara gelebilecekleri çok önemli bir sorun olmaktadır. Bununla beraber bu önemli sorunun, Kurtuluş Savaşı önderleri için gündemdeki bir konu olmadığı söylenebilir. Onlar iktidar olabilmiş aydınlardır ve doğal olarak bu işlevi iktidar olabilmiş aydınların yürüteceğini düşünmektedirler. Başka bir deyişle bu grup için sorun, iktidar olmaktan çok iktidarı koruyabilmektir. İktidarın korunması için ise Batı uygarlığını topluma götürürken «halkın ruh ve vicdanından» alınmış özlemlere duyarlı olmak gerektiğini ileri sürmektedirler. Böylece iktidar olan aydınlar Batı uygarlığını halka götürürken hem toplumdan kopmamış olacaklarını, hem de toplumdan önde bulunarak onu ileri çekeceklerini temel savları olarak ortaya atabilmektedirler.

Bu yaklaşıma göre iktidarı elinde bulunduran aydınlar, halka götürecekleri şeyler konusunda bir seçme yetkisine sahip olacaklardır. Ancak bu seçmeyi yapabilmek için de halkın dışında bir kaynağa, desteğe dayanılacaktır. Kemalist ideolojide bu kaynak Batı uygarlığıdır. Kemalizm Batı uygarlığına «çağdaş uygarlık» diyerek kavramın evrensel tanımı üzerinde durmakta ve iktidardaki aydınların bu kavramı yeterli bir biçimde tanımlayabileceklerini varsaymaktadır. Oysa böyle bir varsayımın geçerli olabilmesi için çağdaş uygarlığın ne olduğu hakkında toplumdaki aydınların hemfikir olması gerekir. Eğer aydın olmayı belirleyen temel ölçüt belirli bir eğitimden geçme ise ve aydınlar arasında çağdaş uygarlığın ne olduğu konusunda bir fikir birliği yoksa, belli bir almaşığın iktidardaki aydınlar tarafından çağdaş uygarlığın tek yolu olarak seçilmesi olgusunun temelinde çıkar çelişkilerinin yattığı söylenebilir. Nitekim bu dönemde sosyalist deney başarısını kesin olarak kanıtlamış olmasa da, çağdaş uygarlık yolunda önemli bir almaşık oluşturmuş durumdadır. Bu almaşığın değil de Batı dünyası örnek olarak seçilirken Batı toplumları içinde sınıf çelişkilerinin egemen olduğu bilinmektedir. Sınıflı Batı toplumlarında siyasal iktidarlar, kaçınılmaz bir biçimde hâkim sınıfların çıkarları doğrultusunda hareket etmektedirler. Batı toplumunu örnek olarak seçen iktidardaki aydın grubu, kendisi farkında görünmese de, belirli bir sınıfsal toplum yapısını ve bu yapıya hakim bulunan sınıfın özlemlerini seçmiş olmaktadır. Bu seçim sonuçlarını hemen, anında göstermez; zaman içindeki birikimler seçimin niteliğini açık hale getirir. Nitekim zaman Durkheim'in dayanışmacılık kuramından kaynaklanan sınıfsız toplum ve aydın öncülüğü düşünü geçersiz kılmıştır.

Birinci TBMM 1 Nisan 1923'de yeni seçimlere gitme kararını vermiş; seçimden önce 1931 yılına kadar Halk Fırkası Programı olarak kabul edilen «Dokuz Umde» bir bildiri biçiminde yayınlanmıştır. Bu bildiride seçimden sonra Anadolu - Rumeli Müdafai Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşeceği ileri sürülmekte, saltanatın kaldırılarak egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, halkın kendi kendini yönetmesinin esas olduğu belirtilmektedir. Bildiride yer alan diğer «umdeler» de İzmir İktisat Kongresinde alınan temel politika kararlarını özetlemektedir.

Seçimlerden sonra ortaya çıkan İkinci TBMM'nin toplumsal bileşiminin farklı olduğu görülmektedir. Meclis üyeleri arasında özellikle din adamları kesimi azalırken, asker - sivil bürokratların sayısı büyük bir artma göstermiştir. Artık Mustafa Kemal'in karşısında olan İkinci Grup ortadan kalkmış; Birinci Meclisin kemalistleri ya da başka bir deyişle Birinci Grup tam anlamı ile TBMM'ne egemen olmuştur. Bilindiği gibi bu Meclisten yeni Anayasa'nın kabulü, Hilafetin kaldırılması, Medeni Kanunun kabulü vb. devrimler Takrir-i Sükün yasasının sağladığı çok sıkı kontrollü ortamda kolayca geçmiştir. Bütün bu yenilikler içinde halkçılık ilkesinin uygulanması bakımından en önemli olanı, hilâfet ve saltanatın kaldırılarak «egemenliğin ulusa dayandırılması» ilkesinin konulmasıdır. Birinci Meclis döneminde taktik nedenlerle, saltanatın ve hilâfetin korunması halkçılık ilkesi ile açıkça çelişkili bir durum yaratmaktaydı. Şimdi ise halkçılık ulusçuluğa indirgenmiş ve böylece bir çelişkinin ortadan kalkmasına gayret gösterilmiştir. Bununla beraber, egemenliğin ulusa verilmesi de içinde olmak üzere yapılan tüm değişiklikler halkçılık ilkesinin üst yapı kurumlarına uygulanması olarak nitelenebilmektedir. Bu dönem içinde halkçılığın alt yapıya ilişkin belki de tek uygulaması aşarın kaldırılması olmuştur.

Daha 1924'lerde iken sosyalist görüşün sözcüsü Şefik Hüsnü «yıkıcı halkçılıktan, yapıcı halkçılığa geçmenin» zamanı geldiğini söylüyordu. Şefik Hüsnü «halkçılıktan doğma, işlemeğe başlamış hiç bir cihaza rastlayamadık» diye uygulamayı eleştirdikten sonra şöyle diyordu: «Saltanat ve Hilafetin kaldırılması, hanedanın sona ermesi girişiminin kendisinden emin bir halkçılık ilkesinden esinlendiği açıktır. Fakat bu yıkıcı bir halkçılıktır; arkasından hemen olumlu, yaratıcı eylemler birbirini izlemezse, çoğunluğun bakışları hasretle arkaya, geçmişe çevrilir... Cumhuriyet ve halkçılık demek halkın serbestçe toplanabildiği kayıtsız ve şartsız örgütlenebildiği bir hükümet biçimi

demektir... Olumlu bir sonuca varmak isteniliyorsa herşeyden önce, halkın esaslı ve çağdaş bir tarzda örgütlenmesini mümkün kılmalıdır. Örneğin sendikalar kanunu çıkarılmalıdır. Halkçılık bu yapıcı adımı atmazsa kendi hayatına suikast etmiş olur» ([26]). Buna karşılık gelişme, Şefik Hüsnü'nün istediğinin tamamen tersi yönde olacaktı. Halkın örgütlenmesi siyasal sürece ağırlığını koyması gerçekleşmeyecek, burjuva devrimi doğrultusunda bürokrasinin merkeziyetçi kontrolunun kurulması yönünde gelişmeler birbirini izleyecekti.

Bu dönemin halkçılık ideolojisi, liberal ekonomik politikaları «meşrû»laştırmaya dönük bir yapı kazanınca, alt yapı devrimlerine eğilinemeyecek, alt yapı konularında evrimci bir tavır takınılacaktır. Kuramsal olarak aydının getireceği yeniliklerde halkın özlemlerinin dile getirileceği söylenmekte olmasına karşın, gerçekte halkın eğilimlerini önemsemeyen üst yapı devrimleri yapılıyordu. Yalnız üst yapı devrimlerinin yapılması, tek başına devrimlerin sınıfsal içeriği olmadığını göstermez. Bu devrimler üst yapıda, kontrolü elinde tutan grupların çıkarlarıyla bağdaşmayan kurumların kaldırılması olarak da yorumlanabilir. Başka bir deyişle üst yapı devrimleri toplumun güçsüz sınıflarının çıkarlarına ters düşen bir seçmedir. Hem ekonomik politika daki tutum, hem de üst yapı devrimlerini getirmedeki tutum, bir araya gelince toplumsal sistem içinde önemli gerilimlerin doğmasına neden oluyordu. Toplumdaki ekonomik dönüşmeler milli burjuva yaratmak eğilimleri ve pazar ekonomisine açılmasının devamı, kazanan gruplar kadar, kaybeden grupları da ortaya çıkarıyordu. Ekonomik olarak kaybeden bu gruplarla, üst yapı devrimleri dolayısıyle kaybeden dinci vb. çevrelerle ittifaklar kuruyor, toplum içinde iktidara karşı koyma isteklerinin birikmesine, güçlenmesine sebep oluyordu.

Yeni rejim Doğu isyanlarının ortaya çıktığı ve Takriri Sükun Kanunu ile kontrol altına alınmış bir ortamda bu karşı güçlerin örgütlenmesine olanak vermiyordu. Bir yandan giderek, halkın özlemlerini aksettirme ve özgür eleştiri yolları sınırlanıyor, diğer yönden Birinci Meclis döneminin çok korkulan, memur - yönetici, «otokrasisi» güç kazanıyordu.

Cumhuriyet rejimi, bu birikimin sonuçları ile 1930'ların dünya iktisat bunalımı ortamında girişilen Serbest Fırka deneyiminde karşı

---

(26) Şefik Hüsnü: **«Yıkıcı Halkçılıktan Yapıcı Halkçılığa»,** Aydınlık, 24 Ağustos 1924.

karşıya geldi. Serbest Fırkanın çok kısa bir süre içinde yapılıp destek bulması böyle bir birikimin kanıtıydı. Bu eylemsel sonuç Cumhuriyet rejiminin ideolojisinin yeniden gözden geçirilmesini gerektiriyordu. Serbest Fırkanın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal 90 günlük bir yurtiçi gezisine çıktı, Recep Peker'e yeni bir program hazırlattı. Rejimin yeni ideolojik çerçevesi 1931 yılında kabul edilen Halk Partisi programı ile yeniden çiziliyor, ünlü «altı ok» kabul ediliyordu. Cumhuriyet ideolojisi böylece yeni bir aşamaya ulaşıyordu.

VII. TEK PARTİ DÖNEMİNİN HALKÇILIĞI

İkibuçuk ay süren Serbest Fırka deneyi iktidarı elinde tutan Cumhuriyet Halk Fırkası'nı korkutmuş ve rejim tek partili Cumhuriyete dönüşmüştür. İktidarda bulunanlar, devrimlerin yapıldığı bir ülkede çok partili ya da iki partili bir rejim uygulamasının kolaylıkla devrimlerden vazgeçmeye yol açacağını ileri sürmüşler, tek parti yönetimini böylece devrimcilik açısından gerekçelendirmeğe çalışmışlardır. Cumhuriyet Halk Partisi, tek partili düzende, çok partili bir düzende tüm partilerin gördükleri işlevleri üzerine almış; başka bir deyişle toplumdaki farklı sınıfların çıkarları CHP içinde ifade bulmaya çağrılmıştır. Böylece Parti, tüm ulusun katıldığı bir parti olarak toplumu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak yönünde örgütlemekle görevlendirilmiştir. CHP, böylesine bir işlevsellik kazanınca toplumda başka partiye gerek kalmayacağı varsayılmıştır.

«Türkiye Cumhuriyeti düzeninin halkını ayrı ayrı sınıflardan meydana gelmiş değil ve fakat kişisel ve sosyal hayat için iş bölümü bakımından türlü iş kollarına bölünmüş bir topluluk saymak temel ilkesi» başka bir deyişle Durkheim'ci dayanışma sosyolojisi ile temellendirilmiş halkçılık anlayışı bu durumda tek parti rejiminin dayanağı haline getiriliyordu. Eğer toplumda ayrı ayrı sınıflar olsa idi, onların çıkarlarını korumak için ayrı partiler kurulması gerekirdi, ama egemen düşünceye göre Türkiye'de ayrı ayrı sınıflar olmadığı için ayrı partilere de gerek yoktu. Böylece tek parti düzeninde parti ile devlet özdeşleşmektedir, bu dönemin CHP genel sekreteri Recep Peker'in söylediği gibi, «Türkiye Cumhuriyeti bir tek parti devletidir. Parti ile devlet beraber çalışıyordu» ([27]).

(27) F. Giritlioğlu: **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,** 1/116.

Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi, kesinkes tek partili siyasal rejim kararı verince, Partinin yeni koşullara göre yeniden örgütlenmesi gerekliliği ortaya çıktı. Bu yöndeki gelişmeler Halk Partisi'nin 1931 ve 1935 yıllarında toplanan Kurultaylarında yapılan Parti Programı değişiklikleri ile sağlandı. 1931 Kurultayı ile Cumhuriyet Halk Partisi ilk kez bir Programa kavuşuyordu. Çeşitli yönleri o zamana kadar değişik fırsatlarla ortaya konmuş olan bu Programla iki yeni ideolojik öğe resmi olarak ortaya atılmış bulunuyordu: devrimcilik ve devletçilik. Bu iki yeni ideolojik ilkenin halkçılıkla ilişkilendirilmesi ilginç bir tartışma alanı oluşturmaktadır.

Kurultay'da, Programın ikinci kısmında yer alan ideolojik ilkelerle ilgili maddeler hemen hemen hiç tartışılmadan kabul edilmiş, bu nedenle içerikleri oldukça belirsiz kalmıştır. Kuşkusuz, sınıfsal bağlantıları ve yapısı gözönüne alındığında CHP'nin devletçilik ve devrimcilik ilkelerini çok açık hale getirmesi beklenmezdi. Örneğin, «inkilâpçılıkla» ilgili açıklama «milletimizin birçok fedakârlıklarında doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar» şeklinde idi. Bu açıklamanın ilginç yanı, «inkilapçılığı» değiştirici olarak değil savunucu olarak tanımlamasıdır. Kurultay'daki diğer tartışmalar da bundan farklı olmamıştır. Bu arada özellikle üzerinde durulan konu «devrimleri halka mal etmek için, eski geleneklerin yaratacağı menfi ifadenin tesirinden vatandaşları koruma» çareleri olarak belirlenmiştir. Kurultay'da bu konu üzerinde parti üyelerinin aydınlatılması istenmiş ve «halk idaresi prensibi» ile davranıldığında devrimlerin ciddi olarak zarar göreceğini ileri süren öneriler ortaya atılmıştır ([28]). Bu görüşlerin en ateşli savunucularından Recep Peker parti ideoloğluğunu da üstlenmiştir; ideolojiyi tanımlayan «İnkılap Dersleri» ([29]) kitabında, «devrimlerin ancak baskı ve zor altında yapılabileceğini ve ne derece zor kullanılacağını devrimleri sayı ve çeşidine bağlı olacağını» ileri sürüyor ve ünlü «halka rağmen halk için» sloganını ortaya atıyordu.

Böylece yepyeni bir halkçılık yorumu ortaya çıkıyor, devrimcilikle halkçılık içiçe geçiyordu. Ancak bu devrimcilik, Kurtuluş Savaşı sırasındaki özünü tamamen değiştirmiş oluyor; iktidar sahibi seçkinlerin toplumda öngördükleri değişiklikleri yapmaları anlamını taşımaya baş-

---

(28) F. Giritlioğlu: A.g.e.

(29) Recep Peker: **İnkılâp Notları,** Ülkü Yayınları, Ankara, 1936.

lıyordu. Görüldüğü gibi Atatürk'ün Konya söylevindeki halkçılık anlayışından çok uzaklaşılmış, iktidardaki aydınların kendi seçimlerini halka zorla kabul ettirmesi haklı ve doğru sayılmaya başlamıştır. Bu yorum, küçük burjuva radikalizminin doğrudan doğruya iktidar taleplerı baş gösteren burjuvaziye karşı ilk tepkisi olarak değerlendirilebilir. İktidarı ele geçiren küçük burjuvazi toplumdan gelen tepkileri açık olarak görünce radikal bir tavrın içine girmiştir. Ancak ileride de değinileceği gibi burjuvazinin tam anlamı ile kendi kontrolü altında bir iktidar talebi son bulmamış ve 1945'lerden sonra bu çabuk bir biçimde gerçekleşmiştir.

Şimdi sorun yeni halkçılık anlayışının bu zamana kadar savunulan ideolojik yapıyla nasıl tutarlı hale getirileceği idi. Bu tutarlılık şöyle sağlanıyordu: toplumda sınıf çıkarları arasında bir çatışma olmadığı kabul edilince, dünya koşullarından haberdar olan «seçkinlerin» öncülük etmesi doğaldır. Onlar toplumu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak için öncülük edeceklerdir. Toplumda bir çıkar çatışması olmadığı da kabul edilirse, seçkinlerin çabaları tüm toplumun yararına dönük olabilecektir. Direnme ise «cehaletten» kaynaklanacak, bazıları toplumun ve kendi çıkarlarının ne olduğunu göremeyeceklerdir. Bu nedenle seçkinler, halkın çıkarı için halkın direncini kırmalıdırlar. Böylece artık halkçılığın yanısıra devrimcilik anlayışı da değişmiş; devrimin halk yığınlarına dayanarak yapılamayacağı, yukarıdan geleceği ve zor kullanacağı öngörülmüştür. Halktan gelecek olan ancak karşı-devrim'dir. O halde yönetim ya da bir başka deyişle seçkinler iktidarı halka karşı dikkatli ve önlemli davranmalı, karşı devrim girişimlerine karşı uyanık bulunmalıdır. Bu ideolojik çerçeveden kaynaklanan merkezci ve baskıcı bir yönetim aygıtı, sonuç olarak giderek ağırlığını artırmaya başlamıştır.

Böyle bir devrimcilik ve halkçılık anlayışlarının bütünleşmesinin mantıksal uzantısı halkçılığın kültürel boyutunu belirlemiştir. Artık İttihat ve Terakki döneminde olduğu gibi Batı uygarlığını getirmede uzlaşmacı çözümlere gereksinme duyulmamaktadır. Bu nedenle dönemin halkevlerinde çeşitli folklor araştırmaları yapılmakla beraber, bunlar toplumun harsını saptayıp kültürel bir senteze ulaşma arayışı olarak yorumlanabilir. Bu dönemin halkçılığında artık kültürel boyut ön planda değildir, çok gerilere itilmiştir.

1931 Programına giren bir başka yeni ideolojik öğe «devletçilik-

tir.» Devrimcilik ilkesi ile halkçılık yukarıda görülen şekilde birleşip, bütünleşmesine rağmen CHP'de ve hükümette devletçilik ile halkçılık ilkelerinin özenle ayrı tutulmasına çalışılmış, bunlar arasında bütünleşme kurulmamıştır. Böyle bir bütünleşmeyi ön gören «kadroculârın» kurmaya çalıştıkları ideolojik çerçeve ilerdeki bölümlerde tartışılmaya çalışılacaktır.

Mustafa Kemal'in yakın çevresinde devletçilikten ne anlaşılması gerektiği konusunda farklı yorumlar vardır. Hükümetin başı olan İsmet İnönü çevresi devletçiliği iki nedene dayandırmaktadır. Birincisi özel kesimin sanayileşmede yeterli olmadığı ve bu nedenle kalkınmayı başlatmada devletin öncülük rolünü yükümlendiğidir. İkincisi ise, bazı stratejik üretim kesimlerinde üretimin özel girişimin kâr güdüsüne bırakılamayacağı, devlet güvenliği vb. nedenlerle bu alanların devletin elinde bulunmasının zorunluluğu idi. Devletçiliğin dayandırıldığı ikinci gerekçe, onu geçici değil sürekli bir ilke haline getiriyordu. Buna karşılık devrin ünlü İktisat Bakanı Celâl Bayar ve çevresinin «özel kesimin yapamadığını devlet yapar» şeklinde özetlenebilen devletçilik anlayışında devlet, her konuda yaptığı girişimi özel sektör yetişince ona devredecektir. Bu devletçilik anlayışı, İnönü'nün çevresinden farklı olarak kavramsal düzeyde de olsa geçici nitelik taşımaktadır. Her iki devletçilik anlayışının iktidar çekişmeleri Cumhuriyet tarihinde oldukça abartılmasına rağmen, temelde büyük bir benzerlik taşımaktadır. Her ikisi de özel sektörün varlığını veri almakta, bu kesimin varlığının sınıf çelişkileri doğurabileceği sorunu üzerinde durmamaktadır. Bir başka deyişle sınıflar ve çelişki olgusunu yadsıma egemendir. Böyle olunca sınıf farklarının doğmaması için «devletçiliğin» kullanılması ya da halkçılığı gerçekleştirmekte devletçiliğin bir araç olması anlayışına ulaşılamamaktadır. Devletçilik ve halkçılık birbirinden kopuk iki ilke olarak kalmaktadır. Halbuki halkçılığın, gerçekten geniş yığınlar yararına politikalar izlemesi biçimindeki yorumu bu ilke ile devletçilik arasında tutarlı ilişkiler kurulmasını zorunlu kılıyordu. Buna karşılık sistemdeki güncel sorun, büyük dünya buhranı karşısında kapitalist yapı ve gelişmenin önemli yaralar almadan devamının sağlanmasıydı. Bunun yolu ise karşıt görüşlere yer vermeyen, otoriter bir devlet düzeninin kurulması olarak belirleniyor; toplumda her türlü kıpırdanış karşı devrim olarak varsayılıp buna şiddetli bir tepki gösterilmesi isteniyordu.

1931 Kurultay'ı toplanırken parti örgütlenmesinde önemli değiş-

melerin olduğu, Türk ocaklarının kapanıp onların yerine Halkevlerinin kurulduğu görülmektedir. İleri sürüldüğüne göre halkevleri, tek parti halkçılığının en önemli aracı, Batı'dan alıp getirilecek uygarlığın yayılma odakları olacaktı. Partinin ideologları halkevlerinin, parti örgütüne paralel olarak köy düzeyine kadar inmesini istiyor, halka cumhuriyet devrimlerini benimsetmek işlevini yükümlenmesini öneriyorlardı. Halkevleri, halktan başlayan ve onun özlemlerini yönetime taşımayı amaçlayan bir kurum almaktan çok rejimin amaçlarını halka götüren bir işleve sahip olarak kuruluyordu. Halkevleri, tek yanlı bir akımı gerçekleştirecek ya da başka bir deyimle «halka rağmen halk için» ilkesi ışığında çalışacaktı. Aşağıdan yukarı etkileşim söz konusu değildi. 1935 kurultayında ise parti genel sekreterinin aynı zamanda İçişleri Bakanı olması kararlaştırıldı, illerde ise valiler parti örgütünün başı oluyordu; bölge müfettişleri artık hem partiyi, hem de hükümetin işlerini kontrol etmekle görevlendirildiler ve en sonunda bütün millet Halk Partisi'nin üyesi sayıldı ([30]). Böylece parti - devlet - ulus bütünleşmesi mantıksal sınırlarının en uç noktalarına kadar uzatılıyordu. Ama gerçekte böyle bir bütünleşme ne kadar başarılabilmişti sorusunun cevabı, yeni ideolojinin başarısızlığını ortaya koyuyordu. Geniş halk yığınlarının devlete ve devleti yönetenlere karşı giderek artan öl-
çüde yabancılaşmasını daha sonraki gelişmecilik ilkelerinin özenle birbirlerinden ayrı tutulmasının doğal sonucu saymak gerekir.

Bu dönemde devletçilik ile halkçılığı bütünleştiren yeni bir ideolojik yorumun ortaya çıktığı görülmektedir. Gerçekten ilk kez devletçilikle halkçılık ilişkileri üzerinde durulacak; geniş halk yığınlarının yararına hizmet edici bir ideoloji oluşturulmaya çalışılacaktır. Bu bakımdan Cumhuriyet tarihinde Kadrocular adıyla anılan bu hareketi kısaca gözden geçirmek ve önermelerini tartışmak ilginç olabilir.

Dünya iktisat bunalımının, Türkiye'yi yeni bir rejim aramasına ittiği bir dönemde, Kadro mecmuası etrafında toplanan, daha çok eski marksistlerin oluşturduğu bir küçük grubun, Türk devrimi için ideolojik bir çerçeve kurmaya dönük çabaları çok ilginçtir. Kadrocular, kuram ile ideoloji bağlantısını kurarak Cumhuriyetin ideoloğu olma rolünü benimseyen ilk gruptur. Cumhuriyet döneminin önderleri genellikle kuram ile ideoloji arasında sıkı bir bağ kurmaktan kaçınmışlar, böyle bir bağın kurulmasını faydacı olmanın karşıtı olarak görmüşler-

(30) K. Karpat: **Türk Demokrasi Tarihi,** İstanbul, 1967.

dir. Sıkı bir kuram - ideoloji bağının kurulmamasını savunmak, Cumhuriyetin temel rejim seçmelerinden biri olmuştur. Bu nedenle böyle bir bağı kurmak isteyen kadrocuların çabaları önem kazanmaktadır.

Kadrocuların oldukça sistemli ideolojik çerçevesi aşağıdaki önermelerle özetlenebilir ([31]):

- Dünya derin bir iktisat buhranı içindedir. Bu klasik bir devrevi bunalım değildir, dünyada bir yapı değişikliğinin işaretidir.
- Bu durum, en karakteristik örneğini Türkiye'de bulan «Millî Kurtuluş» hareketlerinin yalnız siyasal değil ekonomik bağımsızlığını sağlaması için önemli bir fırsattır. Millî Kurtuluş hareketi bir «otarşi» hareketidir. Her millet kendi sanayi ve ziraatini kendine yeterli olarak organize etmelidir.
- Türkiye'nin geliştireceği yol «Milli Kurtuluş Savaşı Ülkeleri» için yeni bir yol olacaktır. Türkiye'ye bu yolda ideolojik önderlik rolü düşmektedir.
- Bu yolda Marksist analizler başarılı olmamaktadır. Çünkü «Milli Kurtuluş cidallerini lâyık olduğu ehemmiyetleriyle hesaba katmayarak, daha ziyade mütekasif bir sınıf cidali esası üstünde yürüten Marksizm'in, şimdi Avrupa'nınkinden gayri bir inkişaf seyri takip edecek gibi görünen bir milli kurtuluş hareketlerinin seyri bahse mevzu olunca, bir takım izah müşkülleri ile karşılaştığı aşikârdır.»
- «Sanayinin inkişaf ettiği her yerde ve sanayinin inkişafına muvazi olarak sınıf cidalini doğuran ondokuzuncu asırvari sanayileşme sistemine mukabil, esasen mahrum olduğu büyük istihsal vasıtalarını milletin umumî gücü ile meydana getirecek olan bizim gibi yeni memleketlerin tezatsız ve sınıfsız inkişafı, bu memleketlerde sınıf cidalini tabiatiyle dumura uğratacaktır.»
- Burada devlete önemli rol düşmektedir. «Bunun için bizde devletin ilk vasfı, ne bir sınıf ne de dar bir menfaat zümresi namına olmayarak gerek milli, gerek beynelmilel şartların icap ettirdiği gibi ve bu icapların hududunca Milli İktisat hayatının seyrine müdahaleci olmasıdır. Bizde devlet, millet hem mümessili, hem organizatörü, yani millet içinden doğan fakat milli hayatı fiilen sevk ve idare ederek, büyük iktisat terakümlerini

(31) Şevket Süreyya: **İnkılâp ve Kadro,** Ankara, 1932.

millet namına yaratan ve millet namına benimseyen bir teşkilât olacaktır.»

- «Devletçilik (Etatizim) inhisarcılık demek olmadığı gibi, bazı garp memleketlerinde yapılan şekilde, devletin muayyen bir takım iş ve sermaye sahipleri hesabına muayyen bazı işleri kendi işletmesi altına almak demek de değildir. Böyle bir devlet müdahalesinin iktisat hayatına ancak teknik bir müdahalesi olur. Bu müdahalenin sosyal bir mahiyeti yoktur.»
- «Devlet milli kurtuluş hareketinin objektif seyri içinde kendisine teveccüh eden bu geniş organizatörlük rolünü, bittabi ancak bu yeni devlet tipinin icap ettirdiği geniş ve mütahassis bir iş kuvvetinin, bir fikir ve fen teknisyenleri ordusunun disiplin altına alınmış heyecan ve ihtisasiyle başarabilir. Bu geniş iş kuvveti bu fen ve fikir teknisyenleri ordusu milletin sinesinden, milli inkılabın bütün prensiplerini kendine ahlâk edinmiş bir inkılap kadrosunun şuurlu ve feragatlı rehberliği altında süratle doğacaktır.»

Kadrocuların yapmak istedikleri bir anlamda iktidarı ele geçirmiş olan grubun ideolojisini tutarlı bir kurama bağlamaktır. Mevcut Kemalist ideoloji pragmatisttir, ama yine de tutarlı bir kuram ortaya atmak hem olanaklı, hem de gereklidir. Kadroculara göre ortada iktidarı ele geçirmiş bir grup vardır ve bu grup başarılı bir Kurtuluş Savaşı'na önderlik etmiştir. Şimdi hem halkçılık kabul edilmekte, sınıf zıtlıklarının olmadığı ve olmaması gerektiği savunulmakta, hem de bu durumu işlevsel hale getirecek kuramsal temel ortada gözükmemektedir. Kadroculara göre çözüm devletçiliktir. Devletçilik, hem kendi halinde liberal ekonomik politika ve ekonomik bağımsızlığını sağlayacak, hem de sınıf çatışmalarının doğmasını önleyecektir. Kadrocular böylece Türkiye ve benzeri ülkeler için, bir üçüncü yol kuramı oluşturduklarına inanmaktadırlar. Devletçilik halkçılığın geliştirme aracı olacak, bu araçla devleti yöneten ve gücünü Kurtuluş Savaşı'na önderlik etmekten alan grup, toplumda burjuvazinin ortaya çıkmasını önleyecektir. Oysa uygulamada, Cumhuriyet önderleri hem halkçılığı, hem devletçiliği benimsemelerine rağmen bunları birbirlerinden ayrı tutmakta, devletçiliğe halkçılığı gerçekleştirecek bir araç olarak bakmaktan dikkatle kaçınmaktadırlar. Bu durum kadroculara göre, çok tutarsız ve tehlikeli gelişmelere yol açabilecektir.

İçinde bulunduğu çağın önde gelen siyasal hareketlerinden etkilenen kadroculuğun tipik bir küçük - burjuva radikalizmi olarak tanımlanması gerekir. Kapitalizme karşı olan kadrocular, kendilerine göre re yeni bir sistem teklif ederken dayandıkları temel kuramsal öncül, tıpkı CHP ideolojisinde olduğu gibi iktidardaki seçkinlerin özgürce seçim yapabileceği varsayımı idi. Bu öncülden hareketle kolaylıkla faşizme de ulaşmak mümkündü ve Kadro hareketinde İtalyan faşizminin önemli ölçüde etkin olduğu görülüyordu. Sosyalizmi savunmamakla beraber hızla gelişen kapitalizme karşıt bir ideoloji olarak Kadrocular sert tepki ile karşılaşmıştı. Hareketin sözcülüğünü yapan Kadro Dergisi dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün bir başyazısı ile çıkmasına ve derginin sahipliğinin Atatürk'ün yakın çevresinden ünlü romancı Yakup Kadri tarafından üstlenmesine rağmen çok uzun ömürlü olamamıştır. Özellikle iş çevrelerinden gelen tepkiler üzerine dergi üzerinde bir siyasi baskı oluşmuş ve bir süre sonunda Kadro dergisi kapanırken Yakup Kadri de «zoraki diplomat» olmak zorunda kalmıştır. Böylece devletçiliğin halkçılık için bir araç olarak kullanılması yolundaki ideolojik yorumlar gündemden elenmiştir. Bunun dışında CHP iktidarının devletçilik uygulaması giderek devlet kapitalizminin gelişimi ile sonuçlanmış; başka bir deyişle devletçilik, burjuvazinin güçlenişini artıran araçlardan biri olmak işlevini görmüştür.

VIII. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI YA DA DP HALKÇILIĞI

Cumhuriyet tarihi üzerinde çalışan herkesin üzerinde fikir birliği ettiği nokta, 1950'lerin bir dönüm noktası olduğu ve bu tarihten sonra Türkiye'de çok önemli değişmelerin ortaya çıktığıdır. Artık topluma yol gösterme iddiasında bulunan tek parti seçkinlerinin iktidarı son bulmuş; burjuvazi, siyasi iktidarı başka bir siyasi örgüt ile doğrudan kontrolü altına alma yolunda büyük bir mesafe katetmiştir. Bu büyük dönüşüm 1946 - 1950 dönemi içinde belirgin hale gelmiş; kısaca ifade edilecek olursa bu 4 yıl içinde o zamana kadar tartışılmaz doğru olarak kabul edilen birçok şey yadsınmaya başlamıştır. Doğal olarak bu değişme ideolojik yapıda da kendini göstermiştir. Bu koşullar altında tek parti döneminin halkçılık anlayışı da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden yorumlanmaya başlamıştır. Bunun ilk belirtilerini, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 20 Mayıs 1946'da yapılan olağanüstü kurultayında görmek mümkündür. Cumhurbaşkanı İnönü Kurultay'ın açış konuş-

masında: «Partimizin programı, sınıf esası üzerine cemiyet kurulmasını menetmiştir. Bu maddenin kaldırılmasını tetkik edeceksiniz. Biz kendi programımızda sınıf mücadelesini istemeyen ve sınıf menfaatleri arasında ahenk arayan esasta kalacağız. Vatandaşlardan sınıf menfaatleri arasında ahenk arayan esasta kalacağız. Vatandaşlardan sınıf menfaatleri üzerine cemiyet ve parti kurmak isteyenlere kanun yolu ile mani olmayacağız. Bizim kanun yolu ile men etmeğe çalışacağımız cemiyet ve partiler, kökü dışarıda yani yabancı âleti olan cemiyet ve partiler ve onlardan mülhem olanlardır. Bunun gibi dini siyasete âlet eden cemiyet ve partiler de kanun yoluyla da karşı koymakta devam etmektedir. ([32]). Artık CHP'nin, devlet ve parti özdeşliğine dayandırdığı ideolojik çevresi tam olarak değişiyor; bir anlamda sınıfların yok varsayılması kalkıyordu. Her ne kadar CHP bir sınıf partisi olmak istemiyorsa da sınıfların varlığını kabul ediyor ve onu esas alan partilerin kurulmasına izin veriliyordu. Ama bu iznin iki sınırı vardır: sola açılmamak ve layiklik ilkesine aykırı düşmemek. Başka bir deyişle, Cumhuriyetin «büyük yasakları» aşılmayacaktı.

Türkiye'de ve dünyada ne değişmişti de böyle bir dönüşüm oluyor, çok partili rejim için yeşil ışık yakılıyordu? Türkiye dünya savaşı sonrasında artık savaş öncesinin yansız dış politikasını sürdüremiyor, Batı sistemi içinde yer alıyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasının antifaşist, anti-diktatoriyal havası içinde Batı dünyasında yer almanın bazı ön koşulları vardır; Türkiye de onları yerine getirecekti. Savaş sonrasında yalnız dış güçler dengesi değil aynı zamanda da iç güçler dengesi de değişmişti ve dış politikadaki değişim bunun sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin savaş öncesindeki sınıflar arası koalisyonu çözülüyor, yeni bir koalisyon kuruluyordu. CHP savaş döneminde köy enstitülerini kurarak, toprak reformu çıkararak, vb. yollarla büyük toprak sahipleirni ürkütmüştü. Ancak halktan yana olabilecek bu politikasına köylünün desteğini sağlayamamıştı. Halka dayanmayan bir tek parti anlayışı ve buna uygun bir siyasal örgütlenme, bu girişimlerinin halka inmesine ve onun desteğinin sağlanmasına olanak vermiyordu. «Halka rağmen halk için anlayışı» içinde böyle bir destek de çok fazla aranmamıştı. Bu politikalar Cumhuriyet'in yönetimindeki bürokratlar ile büyük toprak sahiplerinin 1930'lardaki ittifaklarının çözülmesine neden olmuştur. Diğer yandan 1946'ların tarımsal ürünle-

(32) İ. Hüsrev: **İnönü'nün Şahsiyet ve Ülküsü.**

rindeki iyi dış piyasa fiyatları, dış ticareti kontrol eden ticaret burjuvazisinin büyük toprak sahipleri arasında dünya iktisat bunalımı koşullarında çözülen ittifakını tekrar kuruyor ve güçlendiriyordu. Bu yeni ittifak kendi siyasal gücü için örgütlenmekte gecikmeyecekti.

Bu ortam içinde Demokrat Parti, toprak reformundan ürken büyük toprak sahiplerine dayanarak kuruldu. DP'nin kuruluşunda hareketin önderliğini yapanlar Cumhuriyet'in küskün bürokratları, büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinden oluşuyordu. Demokrat Parti'nin etkin yöneticilerinden olan Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin doğuş ve yükseliş nedenlerini şöyle anlatıyordu: «Demokrat Parti hareketinin kuruluşu bir halk hareketidir... Demokrat Parti hareketinin bir halk hareketi olduğunu söylerken objektif kalmak gerekir... Demokrat Parti kuruluşuna bir halk hareketi niteliğini veren müsbet hareketler, arzular, idealler olduğu menfileri de vardır... Her çeşit taassup baskısını yıkmak heyecanı gibi müsbet rüzgârlar yanında, batılaşma yolunda girişilmiş inkılapların baskısından kurtulma gayreti gibi bulutlu havalar da var... Böylece Demokrat Parti bir yandan yüzyıllar boyu ilk halk hareketi manzarası gösteriyor, aynı zamanda da memleketimizde yönetici kadro ile halkın yine ilk defa çok geniş ölçüde elele vermesi oluyordu... Diyoruz ki, Demokrat Parti'yi kuran yönetici kadro ve bürokrasi, kurduran halktır» ([33]).

Gerçekten 1950 - 1960 döneminde yapılan genel seçim sonuçlarına bakarak büyük halk yığınlarının DP'yi desteklediğini ileri sürmek olanaklıdır. DP'nin kuruluş süreci ve uyguladığı politikalar büyük emekçi kitlesi yararına olmamakla beraber seçim sonuçları, DP hareketine bir halk hareketi içeriği verebilecek biçimde yorumlanabilmektedir. Burada incelenen sorun açısından ilk üzerinde durulması gereken nokta DP'nin yeni bir halkçılık yorumu getirip getirmediğidir. Gerçekten DP'nin siyasal başarısı bir ölçüde halkçılık anlayışına getirdiği bir takım boyutlardan kaynaklanmaktadır ve bunların üzerinde durmak gerekir.

İlk bakışta DP'nin halkçılık anlayışının, CHP'nin dayanışmacı halkçılık anlayışından farklı olmadığı kolaylıkla ileri sürülebilir. Örneğin Demokrat Parti programının 6'ncı maddesinde; «çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi yurtdaşların teşkil et-

(33) Samet Ağaoğlu: **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru,** İstanbul, 1972.

tekleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerinin umumî menfaat çerçevesi içinde ve içtimaî adalet ve insanî tesanüt prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkânına inanıyoruz» denilmektedir. Bununla beraber DP, halkçılığın siyasal boyutunu değişik yorumlamaktadır. Aslında DP'nin büyük halk kitlelerine açılmasını sağlayan, programının ilk maddesinde yer alan, «umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet etmek» ilkesidir. Gerçekten Demokrat Parti köylere kadar uzanan parti örgütlenmesi ile halkın siyasete katılmasını sağlamış; İttihat ve Terakki döneminden sonra ilk defa ama çok daha yaygın bir ölçekte halk tabakaları siyasete katılmıştır. CHP'nin uzun yıllar süren tek parti yönetiminin «halka rağmen halk için» tutumunun, halktan kopuk bürokrasinin halk katlarında yarattığı karşıt birikimi DP değerlendirmiş; bunu kendisine geniş halk katlarından destek sağlamakta kullanabilmiştir. DP programının 16'ncı maddesindeki, «hükümet ve idare, halktan, halkla beraber ve halk için olmalıdır» şeklindeki ilke, halktaki anti-bürokratik birimin DP tarafından kullanılmasına olanak veriyordu. Halk Partisi uzun yılların halka kapalı siyasetinin pahasını 1950 seçimlerinde ödemiş ve halkın CHP'ye karşı tepkisi sürekli olarak seçim sonuçlarında ortaya çıkmıştır.

DP'nin seçim başarıları esas olarak anti-bürokratik tutum ve propagandalara dayanmakla beraber yeni DP iktidarının devlet ve yönetim anlayışının CHP'den çok farklı olmadığı görülmektedir. Başka bir deyişle bütün halk egemenliği ve demokrasi sloganlarına karşın DP merkezci yönetimi daha da katılaştırarak sürdürmüştür. Bu konuda en ilginç örneklerden biri iktidarın belediye yönetimlerine karşı tutumu olmuş; muhalefet döneminde daha demokratik ve halkçı bir yönetim için belediyelerin yetkilerinin artırılmasını savunan, bunu programlarına alan DP yöneticileri, tamamen ters bir uygulama içinde bulunmuşlardır. Buna ek olarak bir kısım eski bürokratların DP içinde yer aldığı görülmüş; ancak bütün bunlara karşın CHP'nin topluma yabancılaşması çok yüksek düzeye erişmiş olduğundan DP, oldukça kolay seçim kampanyaları yürütebilmiştir. DP'nin başarılı sayılacağı tüm seçim kampanyalarında, uygulama ile ters düşmesine karşın sürekli olarak anti-bürokratik halk egemenliği konusunu yoğun bir biçimde kullanmıştır.

Yukarıda ayrıntılı bir biçimde tartışıldığı gibi CHP'nin halkçılık anlayışı toplumda büyük yığınların yararına işlememiş ve belki bu ko-

nuda tek istisna aşarın kaldırılması olmuştur. Bunun dışında Kurtuluş Savaşı sonrası ve Dünya Buhranı koşulları altında yaşamı giderek zorlaşan büyük yığınlar, anlamını tam olarak kavrayamadıkları layiklik girişimine karşı tepkilerle dolmuşlardır. DP hareketi içinde yer alan ve özellikle kırsal yığınlarla yakın, organik ilişkileri olan kasaba eşrafları, toprak ağaları bu dinsel tepkiyi ustalıkla kullanmışlar; layikliğe karşı oluşan dinsel tepki ile halk egemenliği kavramlarını kolaylıkla özdeş kılabilmişlerdir. Başta kırsal kesimde yaşayan köylüler olmak üzere büyük yığınların, içinde bulundukları yaşam koşullarına karşı tepkilerini dinsel olarak ifade etmeleri ve durumdan sorumlu olarak CHP'nin layikleşme hareketi ile devrimleri sorumlu tutmaları kapitalizmin gelişimini rahatlatmış ve karşı konulmaz bir ideoloji olarak belirlenmesine yol açmıştır. Böylece DP'nin halkçılığı, halk egemenliği, liberal kapitalizm ve dinsel hoşgörü ilkelerinin bütünleşmesinden oluşmuş sayılabilir. 1950'lerde büyük yığınlara, içinde bulundukları koşulların neden kötü olduğunu anlatan sosyalist içerikli görüşlerin ortaya çıkmaması ya da çok kolaylıkla ezilebilmesi doğal olarak DP'nin büyük yığınların tepkilerini dinsel bir içerikle CHP'ye karşı yöneltmesini kolaylaştırmıştır. Bununla beraber unutulmaması gereken nokta, sözü edilen sosyalist görüşlerin hiç etkinlik gösterememesinde CHP'nin her türlü sol hareketin gelişimini engelleyici baskılarının rolünün çok büyük olduğudur. Başka bir deyişle CHP bir anlamda kendi kazdığı kuyuya düşmüştür.

DP'nin kurulduğu yıl olan 1946'da CHP'nin altı oku Anayasa'da yer alıyordu ve bu bakımdan DP bu ilkeleri kendi ideolojik ilkeleri açısından yorumlamak durumundaydı. Daha önce de değinildiği gibi, özellikle devletçilik ve devrimcilik ilkelerinin yorumlanması halkçılık açısından büyük önem taşıyordu. DP'nin devletçilik anlayışı açıktı ve kendi ekonomi politikası açısından tutarlıydı. DP, özel girişimi ön plana alıyor ve devletçiliğin sadece özel girişimi güçlendirmek için kullanılacağını kesinlikle ortaya koyuyordu. Devrimcilik ilkesi ile ilgili olarak da sadece «Cumhuriyet'in büyük yasaklarına» uyacağını belirtiyor; ancak CHP'nin çok önem verdiği üst yapı devrimleri konusunda oldukça eleştirici bir tavır alıyordu. DP'ye göre Cumhuriyet devrimleri halk tarafından benimsenen ve benimsenmeyenler olmak üzere iki gruba aylırabilirdi; benimsenmeyenler üzerinde kararlı bir biçimde durmanın anlamı yoktu ve kuşkusuz böyle bir tavır halk egemenliğine karşıt olacaktı. Özetle DP, devrimcilik ilkesi hakkında evrimci bir tutum be-

nimsemekte, halkın benimsediği konularda ısrar etme hakkını kendinde görmediğini ileri sürmekteydi. Demokrat Parti'nin bu tutumunu halkçılığın kültürel boyutları açısından değerlendirmek gerekirse, geniş halk kitlelerinin isteklerine ödün verici olma açısından tek parti dönemi tutumlarından çok farklı olmakla birlikte, İttihat ve Terakki döneminin hars kavramı etrafında sentezci bir kültür oluşturmak çabasından da uzaktır. DP de temelde Batı uygarlığını kabul etmekte, ama bunun daha çok zaman içinde oluşmasını beklemeyi yeğlemekteydi. Siyasi destek sağlamak için de bu konuda her zaman ödün vermeye hazır olduğu görülüyordu.

Bilindiği gibi CHP, çok partili rejim denemesine Anayasa'da bir değişiklik yapmadan girmişti ve 1924 Anayasasının yapısı gereği ile seçim yasasının niteliği, TBMM'de çoğunluğu ele geçiren partinin aşırı güce sahip olması sonucunu doğuruyordu. Bunun sonucu olarak 1950 seçimleri ile DP, aldığı oydan çok yüksek bir oranda Meclis kontrolü olanağına sahip olmuştu. Buna 1924 Anayasasının Meclis üstünlüğünü belirleyen olanakları da katılınca DP iktidarı çok güçlü bir biçimde ortaya çıktı.

DP liberal, dışa açık ve özel sektörcü bir ekonomik politika izliyordu. İşte bu politika siyasal demokrasinin ayrılmaz bir parçası olarak sunuldu; siyasal demokrasinin yüksek prestiji de kullanılarak liberal bir ekonomi politikası tartışılmaz bir olgu olarak kabul edildi, ettirilmeye gayret gösterildi. Hem büyük toprak sahiplerinin, hem de köylü yığınlarının isteklerine uygun düşen, köy yolları alt yapı yatırımları ve tarımsal ürün fiyat politikaları, Demokrat Parti'nin izlediği temel ekonomik seçmenleri köylü ve işçi sınıflarının temel çıkarları doğrultusunda olmasa da, oy tabanını korumasına ve iktidarını sürdürmesine olanak veriyordu. DP'nin ekonomik politikasının, özellikle 1955'lerden sonra getirdiği ekonomik dar boğazlar DP'ye karşı muhalefetin güçlenmesini sağlıyordu; bu ise DP yöneticilerini, Meclis'teki çoğunluklarına ve güçlü yetkilere dayanarak hızla anti-demokratik politikalara kaydırdı; DP karşısında CHP muhalefetinin rejim sorunlarına ağırlık vermesine neden oldu. Muhalefet ve iktidar çatışması soyut bir anayasa tartışması haline geldi. Bu tartışmalarından hiç bir sınıfsal içeriği yoktu. Celal Bayar, bu çatışmayı **Arkadaşım Adnan Menderes** kitabında şöyle özetlemektedir: «Üstünde çalışılan ve fakat bir türlü ifade edilmeyen fikir şudur: Türkiye'de demokrasi hâkimiyet, kayıtsız şartsız milletindir ve bunu millet bizzat kullanır ilkesinden hareket edi-

lerek mi uygulanacak, yoksa Batı'da örnekleri olduğu gibi muhtar kuruluşları ve kurallara dayanan yumuşak bir halk hakimiyeti esasına bağlı olarak mı yürütülecektir? Demokrat Parti iktidarı birinci fikre, İnönü muhalefeti ise ikinci fikre sahip çıkmıştır.» Aslında Bayar'ın değindiği nokta geçici bir dönem için de olsa belli bir toplumsal çatışmanın simgesi haline gelmiştir. Bu çatışma, kısaca toplumda ayrıcalıklı konumunu hızla yitiren bürokrasinin yeni iktidara direnmesi olarak tanımlanabilir. İktidarı kaybeden bürokrasi ve partisi yeni iktidara karşı direnici, çoklukla oy mekanizmasına ve oya dayanan gücün sınırlandırılmasına ilişkin olarak ortaya koymuş; böylece 1950 - 1960 dönemine egemen olan soyut demokrasi ve rejim tartışmaları siyasal mücadelede ön plana çıkmıştır. Bir bakıma on yıl süren bu tartışma görüşlerden birincisinin ya da ikincisinin üstünlüğüyle sonuçlansa da pek bir şeyin değişmeyeceği ileri sürülebilir. Örneğin DP'nin görüşü egemenliği altında burjuvazi, küçük burjuvaziyi hiç önemsemeden gelişirken CHP görüşünün benimsenmesi halinde bu gelişme bazı küçük burjuva özlemlerini dikkate alarak yürüyecektir. Ancak CHP'nin mücadelesi toplumda ezilen kesimleri de zaman zaman arkasına aldığından toplumda azınlık görüşlere de söz hakkı veren çoğulcu bir sistem talebi giderek güçlenmiş; bu talep ve özlemler 1960 hareketine önemli ölçüde ağırlıklarını koymuştur.

Halk egemenliğinin yorumu hakkında farklı görüşlere rağmen 1950 - 1960 demokrasi deneyinin önemi ve ilerici niteliği küçümsenmemelidir. Kitlelerin siyasal hayata katılmasını, egemen kesimler halk kitlelerinin yeterince bilinçlenmemesinden yararlanarak kendi çıkarları yönünde kullanabilmiş olsalar da yine de ona ödün vermek, onunla pazarlığa girmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle olumlu bir gelişme söz konusudur; halkın bilinçlenmesi yolunda başlangıç adımları da olsa, ileriye doğru atılmış adımlardır. 1950 - 1960 döneminde bilinçlenme yolunda atılan adım yalnızca soyut demokrasi tartışmalarına bağlamak yetersizdir. Unutulmamalıdır ki bu dönemde Türkiye'de kapitalistleşme süreci hızlanmıştır. Kapitalistleşme sürecinin gelişmesi aynı zamanda sınıf farklarının artması, çelişkilerinin derinleşmesi demektir. Kapitalizm, kırsal kesimde bir mülksüzleşme, şehirde yarı işli yarı işsiz büyük yığınların toplanması demektir. DP politikalarından kaybedenler, sadece bunlar değildir, aynı zamanda da toplumun eskiden etkin güçleri olan sivil - asker bürokratlar da önemli kayıplara uğramışlardır. DP'nin anti - bürokratik tutumu, sonunda kendi-

sini iktidardan uzaklaştıracak gücün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Biriken rejim eleştirileri, ekonomik bunalım ve kaybeden sivil ve özellikle asker bürokratlar, bilindiği gibi sonunda 27 Mayıs devrimini getirmişlerdir ([34]).

Yeni Anayasa demokratik-hukuk devleti anlayışı getirmiş ve bu demokrasi anlayışı genel, eşit oy öncülü üzerine oturmuştur. Buna göre vatandaşların arasında hiç bir ayrım olmayacağını öneren eşitlik Anayasa'ya girmiş; «hiç bir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz» tanınmayacağı belirtilmiştir. Aslında böyle bir eşitlik anlayışı, bu boyutlar içinde 1924 sisteminde de tanınmış; 1961 sisteminde «herkes dil, ırk, cinsiyet siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin kanun önünde eşit olacaktır hükmü getirilerek eşitliğin siyasal boyutu özellikle vurgulanmıştı. Bununla beraber 1961 Anayasasında eşitlikle ilgili olarak getirilen yeni bir anlayış, halkçılık yorumlarında büyük değişikliklere yol açabilecek önem taşır görülmektedir. Bu, yeni sistemde eşitliğin ekonomik boyutunun Anayasa ilkesi haline gelmesidir. Artık Anayasa'da klasik haklar yanında toplumsal adalet ve fırsat eşitliğini sağlamaya yönelik sosyal haklar da yer almaktadır.

1961 Anayasası'nda, halkçılık bir ilke olarak yer almıyordu. Ancak Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan «sosyal devlet» anlayışı bu açıdan büyük bir önem taşıyor sayılabilir. Kısaca belirtmek gerekirse bu, Cumhuriyet döneminin halkçılık anlayışında bir ilerleme ve önemli bir değişmedir. «Sosyal devlet» genellikle, «vatandaşların sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşama düzeyi sağlamayı ödev bilen devlettir. Artık toplumdaki kişilerin gelirleri için alt sınır koyan «refah devleti» anlayışı gelmektedir. 1961 Anayasası ile ve yine onun kurumlarından olan Devlet Planlama ile birlikte «sosyal adalet» kavramı ve onun yanında «hızlı kalkınma» kavramı toplumda temel iki seçme haline gelmiştir. Anayasa bu iki ilkenin nasıl uzlaştırılacağı konusunda bir siyasal seçme yapmamıştır. Bu seçmeyi siyasal sürece bırakmıştır. Kapitalist sistem içinde hem hızlı kalkınma, hem de toplumsal adalet ilkesini çözme olanağının olmadığı bütün dünya deneyinde görülmektedir. Bir siyasal seçme halinde iki hedef-

---

(34) K. Karpat: **Türk Demokrasi Tarihi,** İstanbul, 1967.
Cem Eroğul: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1970.

ten biri ikincil duruma düşecektir. İkisini gerçekleştirmek olanağı ancak kapitalist olmayan yolla mümkündür. Ama böyle iki hedefin iç tutarlılığı açısından kapitalist olmayan yolun gerekli olduğu söylenerek, Anayasa'nın böyle bir yol önerdiğini ileri sürmek zordur. Anayasa eğer böyle temel bir seçme yapsaydı açıkça belirtirdi. Kapitalist bir sistemin yürürlükte olduğu bir ülkede, söylenebilecek belki de tek şey, kapitalist olmayan yola Anayasa'nın kapalı olmadığıdır. Bu ilkeler kapitalist sistem içinde kalarak değerlendirildiğinde, «sosyal adaletin» gerçekte ikincil bir hedef haline gelme durumu ortaya çıkar. Bu ise bizi yeni Anayasa'nın halkçılığa kattığı «ekonomik» boyutun uygulamada pek bir şey değiştirmeyeceği sonucuna götürmektedir.

Halkçılık ideolojisinin yorumu bakımından 27 Mayıs'ın ilginç yönü 1961 Anayasasını getirmesidir. 1960 koşullarına göre Türkiye'deki gerçek güç dengesinin ötesinde bir bileşimi gösteren Kurucu Meclis tarafından hazırlanan Anayasa daha ilk günden itibaren tutucu güçler tarafından yeniden yorumlama yolu ile saptırılmaya çalışılmış, bu güçlerin iktidarları sürekli olarak Anayasa'dan şikâyetçi olmuşlardır. En sonunda 12 Mart 1971 darbesi sonunda Anayasa, «lüks olduğu» gerekçesi ile esaslı bir biçimde törpülenmiştir.

1961 Anayasası, esas olarak Celal Bayar'ın yakındığı «yumuşak halk hâkimiyetini» ya da dengeli demokrasi kavramını getirmişti. 1961 Anayasası da tıpkı 1924 Anayasası'nda olduğu gibi ulusun egemenliği ilkesini temel alıyordu. Ancak bu egemenlik, 1924 Anayasası'nda olduğu gibi genel oya dayanan tek organca (TBMM) değil, Anayasa'nın koyduğu esaslara göre yetkili organlarca kullanılacaktı. Başka bir deyişle genel oya dayanan TBMM'nin egemenliği kullanışına sınırlamalar ve kontroller getiriliyordu. 1961 Anayasası'nın bu temel öncülü, büyük bir olasılıkla 1950 - 1960 döneminin ışığı altında, siyasal partilere güvensizlikten kaynaklansa da sonuç olarak çoğulcu sistemin ya da azınlık görüşlerini koruma kavgasının toplumsal yaşamda ilk kez «demokratik - hukuk devleti» anlayışının ortaya çıkıp kökleşmesine neden oluyordu. Kısaca özetlemek gerekirse 1961 Anayasası ile siyasal yaşam, 1920'den sonra büyük ağırlık kazanmış, «Jacobin» görüşten uzaklaşarak devlet ve siyasal rejim anlayışı açısından giderek İngiliz - Amerikan kökenli görüşlere kaymaya başlanmıştır ([35]). Bu de-

(35) Mümtaz Soysal: **Dinamik Anayasa Anlayışı,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1969, s. 15.

ğişmenin toplumsal yapı üzerindeki anlamı, artık kapitalist dönüşümün tamamlanması ve kurumsallaşması olarak nitelenebilecektir.

Gerçekten de ilk bakışta 1961 Anayasası'nın ve onu oluşturan sürecin Türkiye'deki siyasal iktidarın sınıfsal temellerinde bir değişikliğin sonucu olmadığı açıktır. 1961 Anayasası öncesi ve sonrası dönemde aynı sınıfın iktidarı kontrol ettiği açıkça görülmektedir. Bununla beraber yukarıda değinilen 1961 Anayasası özelliklerinin, kapitalist gelişme ve bu gelişmenin yarattığı karışıklıklardan kaynaklandığı ileri sürülebilir. Anayasa, üstü kapalı olarak da olsa toplumda ezilen yığınların varlığını kabul etmekte ve bu yığınların yaşamlarını daha iyi hale getirmek için bir takım olanakların sağlanması gerektiğini norm halinde önermektedir. Bundan da ötede Anayasa büyük yığınların sorununa başka açılardan bakan ve toplumda yeni tür düzenlemeleri ya da örgütlenmeleri savunan görüşlerin ortaya atılmasına da olanak tanımaktadır.

Gelişen kapitalizmin yarattığı karşıtlıklar ve toplumsal gerilimler çok kısa zamanda, o zamana kadar yasaklanmış görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuş; Türkiye'nin siyasal yaşamı yepyeni ve canlı bir aşamaya girmiştir. Sözü edilen görüşlerin, doğal olarak halkçılık ideolojisini büyük ölçüde etkilemesi, yepyeni yorumların ortaya çıkması beklenmektedir ve bu olmuştur. Bu bakımdan 1961 sonrası ortaya çıkan yeni halkçılık yorumlarını ayrı bir başlık altında incelemek yararlı olacaktır.

IX. 1961 SONRASI HALKÇILIK ANLAYIŞLARI

1961 sonrası dönemde ortaya çıkan yeni halkçılık yorumlarını üç grupta ele almak olanaklı görülmektedir. Bunlar Yön Dergisi'nde toplanan çevrenin, Türkiye İşçi Partisi'nin ve yeni CHP ya da demokratik solun halkçılık yorumları olarak nitelenebilir.

A. Yöncülerde Halkçılık Anlayışı: 1960 devrimi ve 1961 Anayasası, Cumhuriyet'in büyük yasaklarından birine önemli sayılabilecek bir esneklik getiriyordu. Türkiye, uzun yıllar sonra tekrar sol düşünceye açılma yoluna giriyordu. Bu yolda ilk adımları atmak Yön'cülere düşmüştü. 1961 Aralık ayında çıkmaya başlayan «Yön» dergisi ilk sayısında yayınladığı bildiri ile «Yeni Devletçilik» adını verdiği bir

kalkınma yolunu gösteriyordu. Yön'cüler 27 Mayıs sonrasında, siyasal gündemin en öndeki sorunu haline gelen kalkınma sorununa şöyle yaklaşmaktadır: ([36]).

- Türkiye «Ulusal kurtuluş devrimi» aşamasını daha tamamlayamamıştır. Çağdaş uygarlık ve tam bağımsızlık, Atatürk'ün baş hedefleridir. Ne var ki, Mustafa Kemal'in başlattığı ulusal kurtuluş devrimi yarı yolda bıraktırılmış ve yolundan saptırılmıştır. «Mustafa Kemal sınıfsız toplum anlamına kullandığı halkçılık ilkesiyle, batıcı, ama anti-kapitalist, hiç olmazsa kapitalist olmayan bir gelişme, kalkınma yönü tutturmuştur.» Ama daha sonraki yıllarda o yönde gidilememiştir.
- Bu sapmanın en önemli nedeni, Kemalizmin uygulanmasında, bir «sınıf körlüğüne» düşmektir. Bu nedenle «burjuvazinin kâr hedefiyle hareket eden kolu çok gelişmiştir. Kendi çıkarları milli çıkarla çatışan bu zümre kalkınma hamlelerini önleyen bir unsur haline gelmiştir.» Şimdi yapılacak olan şey yine Kemalizme ve onun tasarladığına uygun halkçılık ve devletçiliğe dönmek olmalıdır.
- «Kemalizmin halkçılığı, halktan yana halka dayanan bir devlet anlamını taşımalıdır.» Halka dayanan devlet, sınıfları inkâr etmemeli, tersine sınıf çelişmelerini kaldırmaya çalışmalıdır.»
- Bu da «Yeni Devletçilik» ile olacaktır. Bugün Türkiye'de «toplu bir kalkınma görüşünden mahrum, özel çıkarlar için kullanılan anarşik bir devletçilik vardır.» «Kemalist devletçilik gelişen büyük burjuvazinin elinde dejenere olmuştur. ...devlet teşebbüsleri ... siyasal iktidarın nimet dağıtma vasıtaları haline gelmiştir. Oysa halktan yana, Türkiye'nin kalkınması için gerekli reformları gerçekleştirebilecek bir devletçilik sistemine ihtiyaç vardır.»
- Şimdiye kadar sadece bir iktisadi devlet işletmeciliği olarak kalan devletçilik Anayasa'nın sosyal devlet ilkesine dayanmalı ve Türkiye'nin siyasal ekonomik ve toplumsal yaşamı (A)'dan (Z)'ye kadar devlet tarafından tanzim edilmelidir. Yeni Devletçile-

(36) Bakınız:
Yıldız Sertel: **Türkiye'de İlerici Akımlar,** Ant Yayınları, İstanbul, 1969.
Doğan Avcıoğlu: **Türkiye'nin Düzeni, Dün Bugün Yarın,** Bilgi Yayınevi.
Doğan Avcıoğlu: **Devrim Üzerine,** Bilgi Yayınevi, Şubat, 1971.

re göre «devlet, ekonominin bütün kilit noktalarını elinde tutmalı, bankalar, sigortacılık, dış ticaret devletleştirilmelidir. İç ticaret sömürücü kuvvetlerin elinden kurtulmalıdır. Temel sanayi devlet elinde olmalı ve sanayi, sermaye birikimini hızlandıracak şekilde çalıştırılmalıdır. Dış ticaretin ve mali kurumların devletleştirilmesi de sanayiin gerektirdiği yatırımlar için munzam fonlar sağlayacaktır.»

- Bu devletçilik anlayışı azami kâr değil, toplumsal fayda ve sosyal adalet ilkeleri ile hareket edecektir. Kalkınma büyük fedakârlıklara dayanır. Milli gelir âdil bir şekilde dağıtılmadıkça, halk yığınları fedakârlığa razı edilemez. «Kalkınma ancak fedakârlık ve nimetlerde eşitliğin gerçekleştirilmesiyle mümkündür.» Ekonomi bu esasa göre bir merkezden planlanmalı hangi sanayinin devletleştirileceği, hangisinin serbest bırakılacağı, hangi tip üretime önem verileceği (toplumsal fayda) esasına göre kararlaştırılmalıdır.
- Halkçılığı ve tam bağımsızlığı, Yön'cüler, yalnızca arzulanan bir toplum düzeni olarak görmemektedir, aynı zamanda da hızlı kalkınma için gerekli ön koşul olarak görmektedirler. Çünkü burjuvazi artık kalkınmaya engel hale gelmiştir. Türkiye'de milli gelirin 1/3'ü nüfusun % 2'sine gitmektedir. Bunu alan egemen sınıflar, pek az bir kısmını yatırıma yöneltmekte, büyük kısmını ise yurt içinde ve yurt dışında lüks tüketim için harcamaktadırlar. Yatırımlarda genellikle lüks mesken inşaatına ve tüketim sanayiine gitmektedir.
- Ayrıca bu özel kesim dışa bağımlıdır, işbirlikçidir. Böyle dışa bağımlı bir burjuva ile kalkınma yapılamaz. Bu burjuvazi içte ve dışta oldukça önemli bir «tutucular koalisyonu» oluşturmaktadır. Türkiye'nin kalkınması, bu «tutucular koalisyonu»nu kıran bir devrimin yapılması ile olanaklı sayılmaktadır.
- Devrim, işçi sınıfı, topraksız köylü gibi «halk güçlerine» dayanacaktır. Ne var ki bu güçler henüz örgütsüzdür. Devrimci rejim, tutucu güçler koalisyonunu etkisiz kılabilmek için bu «halk güçlerini inşa etmek, örgütlemek ve bilinçlendirmek durumundadır. Bu inşa işi tabiatiyle zaman alacak ve devrimciler, tutucu güçler karşısında belli bir süre yeterli güce sahip olamayacaklardır.» Bu arada «ne istediğini ve nereye gittiğini» iyi bilen tam dayanışma içinde devrimci bir kadroya gereksinme vardır.

- Öncülüğü «zinde güçler» yapacaktır. Bunlar küçük burjuvazinin aydın kesiminden gelecektir. Esas güçte «Devrimci Ordu Gücü» olacaktır. Zaten «Atatürk ne yaptıysa devrimci ordu gücüne dayanarak» yapmıştır. Fakat bundan sonra eşrafın ve bürokrasinin partisi haline gelen CHP üstüne düşeni yapamamış, devrimci parti haline gelememiştir.
- Şimdi eskisinden farklı olarak yapılacak böyle bir devrimci partinin örgütlenmesidir. «Devrimi başlatan güçler işçi, köylü ve küçük üreticiyle devrimci parti içinde kaynaştıkları ve kenetlendikleri ölçüde devrimi sağlam bir temele oturtabileceklerdir.»
- Bürokrasiye yaslanarak hiç bir zaman devrim yapılamaz. Devrim, devrimci partinin aktif desteğiyle, halk kitlesini inandırıcı sürükleyici, bürokrasiyi de yönetici ve denetleyici eylemiyle başarıya ulaştırılabilir. Halk güçlerinin devrimci partisi devrimin anahtarıdır.»

İlk bakışta Yön'cülerin Kemalist ideolojiyi yorumlayarak, sosyalizme benzer yeni bir kalkınma ve toplum düzeni önerdikleri söylenebilir. Anti-kapitalist eğilimleri ve küçük burjuva aydınlarına öncülük vermeleri de bir bakıma Kadroculara benzerliklerinin göstergesi sayılabilir. Ancak Yön'cüler sınıf gerçeğini yadsımamakta, sınıflararası ilişkilere sosyal adalet ilkesi ışığında bakmaya çalışmaktadırlar. Kadrocularla önemli bir benzerlikleri de, devletçiliği halkçılığı gerçekleştirme aracı olarak kabul etmeleri sayılabilir. Devletçilik, devrimcilik ve halkçılık ilkeleri Yöncülerde tam anlamı ile bütünleşmiştir. Bunların dışında Yöncülerle kadrocular arasındaki bir benzerlik toplumda öncülük yapacak gücün subjektif ölçütlere göre belirlenmesidir. Kısaca belirlemek gerekirse iki yorumda da öncü güç yurtsever aydınlar olarak tanımlanabilir. Küçük burjuva radikalizmi içinde böyle bir yaklaşımı çok doğal saymak gerekir.

Bununla beraber Kadroculları ve Yöncüleri birbirlerinin eşdeğeri saymak doğru olmayacaktır. İki grup Türkiye'nin farklı gelişme aşamalarında ortaya çıkmıştır. Yöncülerin ortaya çıktığı dönemde burjuvazi, Kadroculların çıktığı döneme göre çok güçlenmiştir. Bu nedenle burjuvazinin gücünün kırılması, iktidarın ele geçirilmesi ve korunması sorunları Yöncülerde çok daha ağırlık kazanmıştır. Kadrocular için iktidarın ele geçirilmesi, önemli bir sorun olmamıştı; çünkü Kadrocular iktidarda olan ve uzun süre iktidarı elde tutacağı umulan bir grup için ideoloji geliştiriyorlardı. Yine Yöncülerin ortaya çıktığı dönem

Türkiye'nin dışarı ile bütünleşmesi bakımından 1930'lara göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Bu nedenle Yöncülerde çok güçlü bir anti-emperyalist eğilim göze çarpıyordu ve anti-emperyalizm halkçılık programının da temelini oluşturuyordu. Önemli olan ve başarılması gereken temel uğraş emperyalizmle bütünleşmiş, gayri-milli hale gelmiş burjuvazinin iktidardan uzaklaşmasıydı. Bundan sonra aydınların öncülüğünde, milli-burjuvazi ile emekçi kesimler arasında adaletli, dengeli ilişkiler oluşturacak devletçilik uygulamasına girişilecekti.

Böylece 1961'den sonraki sola açılış ilk kez küçük-burjuva radikalizminin yeni bir ifadesi olan Yöncülerle ortaya çıkmıştı. Ancak bu dönemde, ülkenin ulaştığı gelişme aşamasında küçük-burjuva radikalizminin solun temsilcisi olması beklenemezdi ve nitekim Yöncülerle beraber sosyalist hareket de kendini göstermeye başladı.

B. Türkiye İşçi Partisi'nde Halkçılık. Türkiye'de ilk kez olarak 1960 sonrasının getirdiği anayasal olanaklar içinde kurulup gelişen, T.B.M.M'de bir grup kurarak temsil edilme olanağı bulan, TİP, 12 Mart sonrasında kapatılıncaya kadar, işçi sınıfı partisi olarak şimdiye kadar gördüğümüz sınıf çatışmasını biçimsel olarak yadsıyan partilerden değişik bir çizgideki halkçılık görüşünü savunmuş; bu alanda ilk kez oldukça farklı boyutları içeren bir yaklaşımın kökenlerini ortaya koymuştur.

TİP, kurulduğu andan itibaren 1961 Anayasasını esas aldığını ileri sürmüş, Anayasa ile sosyalizm arasında ilişkiler kurma çabasını hep devam ettirmiştir. Anayasa'ya yeni bir yorum getiren Parti, Anayasa'da amaçlanan toplumsal düzenin ancak sosyalizmle gerçekleşebileceğini kabul etmiş ve siyasal eylemlerini bu amaca yöneltmişti. TİP'e göre Anayasa'nın «sosyal devlet» amacı liberal kapitalizmle ve kitle partilerinin iktidarı ile sağlanamazdı; burjuvazi bu amacı gerçekleştirme olanağından yoksundu. Anayasa'nın amaçladığı düzen ancak emekçi sınıfı temsil eden TİP iktidarı ile sağlanabilecekti. TİP'in Programı genel hatları ile aşağıdaki şekilde özetlenebilir ([37]):

---

(37) Bakınız:
Türkiye İşçi Partisi Programı, İstanbul, 1964.
Behice Boran: **Türkiye ve Sosyalizmin Sorunları,** Gün Yayınları, İstanbul, 1968.
Behice Boran: **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası,** Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.
Çetin Yetkin: **Türkiye'de Soldaki Bölünmeler,** Toplum Yayınevi, Ankara, 1970.

- TİP'in İzmir'deki Birinci Büyük Kongresinde kabul edilen Programına göre «Anayasamızın gerçekten uygulanması Türkiye İşçi Partisi'nin varlığını zorunlu kılar. Çünkü Anayasa'da yazılı temel haklar, sosyal ve ekonomik haklar, ancak böyle bir partinin etkin varlığında canlı, uygulanan kurallar biçimini alır. Sosyal sınıflar arasında bir denge rejimi demek olan demokrasi ancak bu takdirde boş bir söz olmaktan çıkar.»
- İşçi Partisi, halkı bilinçlendirip, bu bilinçlendirilmiş halkın oyları ile iktidara gelmek istemektedir. «Halk anlamıyor, gidiyor kendi düşmanlarıyla birlik oluyor diye, umutsuzluğa düşmek en kötüsüdür, döğüşü yitirmektir.» «Halkla hal - hamur olmadan, onun güvenini önceden kazanmadan onu bilinçlendirip politik bir güç halinde örgütlemeden iktidara geçenler meselelere doğru çözüm yolu bulamazlar ve bulduklarını da zorla halka kabul ettiremezler.»
- Bu nedenle TİP «kurtuluş yolunu, yurt işlerinde karar sahibi olmuş emekçi halkın kendi eliyle çizeceğine inanmaktadır.» TİP bu emekçi halkın «kanun yoluyla iktidara yürüyen siyasi teşkilatı» olacaktır. Bu oluşumun öncülüğü işçi sınıfınca yapılacaktır, bu işleri görecek başka bir toplumsal güç yoktur.
- TİP programı, Türkiye'nin kurtuluş umudunu «kapitalist olmayan kalkınma yolu»nda görmektedir. Bu yol «emekten yana, emekçilerin yürütümüne ve denetimine katıldığı planlı bir devletçilik olarak tanımlanmaktadır.» Bu düzende «kamu sektörü esastır ve ekonomiye hâkim olacak kadar geniştir. Özel sektör plan çerçevesi içinde kamu sektörünün yardımcısı olarak çalışacaktır.» Böylece politik demokrasiye ekonomik ve sosyal bir öz kazandırarak daha ileri bir toplum düzenine demokratik yoldan geçiş şartları hazırlanacaktır. TİP programı iki evreli bir devrim modeli sunmaktadır. Programa göre «ilk mücadele hedefleri», gelişmemiş kapitalizmin ekonomik ve sosyal yapı üzerindeki kontrolü kaldırılarak başarılacaktır. Böylece ikinci evrede daha ileri bir düzene demokratik yoldan geçiş koşulları ortaya çıkacaktır.

Bu program çerçevesinde TİP halkçılığı esas olarak siyasal boyutu ile değerlendirmekte; halkçılık ile demokrasiyi özdeş kılmaktadır. Buna göre, «Türkiye İşçi Partisi'nin halkçılık anlayışında demokrasi sa-

dece politik hayata ve düzene özgü bir rejim değildir. Sosyal yaşamın ve kurumların tümü demokrasi kavramının kapsamına girmektedir. Demokrasi toplumun bütününü kapsadığı zaman biçimde kalan bir rejim olmaktan çıkar, ekonomik ve sosyal bir öz kazanarak tam anlamında gerçekleşir. Devletin emekten yana olması yapılan işlemlerin reformların gerçekten halk yararına olabilmesi için halk kitlelerinin toplum hayatının her kesiminde bütün kademelerde söz ve karar sahibi olması gerekir. Devletin ve toplum işlerini yürüten her türlü merkezi teşkilâtın halktan kopmuş, katılaşmış, kırtasiyeciliğe boğulmuş bir hal almaması için halkın her kesiminde, her kademede aktif iştiraki kaçınılmaz bir zorunluktur. Türkiye İşçi Partisi, demokratik düzende halka çeşitli ortak amaçlar için halkın her kesiminde örgütlenme olanağı tanır; halkın toplum işleri ile ilgilenmesi için gerekli ortamı yaratır. Her işte halkın şevkli ve istekli çabasını sağlamayı şart sayar. Halk toplum hayatının her alanında yönetim ve denetime etkili bir şekilde katılacaktır. Üst kademeler ile alt kademeler, merkezi teşkilât ile mahalli teşkilât kademeleri arasında karşılıklı münasebetler ve etkiler sistemi kurulacak ve bu bağların kopmamasına, karşılıklı alış-veriş kanallarının tıkanmamasına özellikle dikkat edilecektir.» Özetlemek gerekirse TİP, halkçılığı demokrasiyi halkın yaşamına getirmek ve katılımını artırmak olarak nitelemektedir.

TİP'in halkçılığının diğer belirgin niteliği, bu ideolojik ögenin cumhuriyetçilik, devrimcilik, devletçilik, milliyetçilik ile ilişkileri kurulan iç tutarlılığı yüksek bir ideolojik yapının parçası olmasıdır. Partinin Programında bu ilişkiler şöyle kurulmaktadır: «İnsan ve insan emeği en yüce değer olarak tanınmaktadır... bu nedenle de bütün zenginliklerin, bütün değerlerin biricik yaratıcısı olan emekçi halkın politik iktidarın da kaynağı ve gerçek sahibi olması anlamında halkçılık ve halkçılığın devlet ve hükümet şekli olan cumhuriyetçilik ilkelerine» bağlılık açıkça ifade edilmektedir. Halkçılık ilkesinin zorunlu kıldığı devrimcilikse, toplumu ilerletmek için köklü reformlar yapmak, gerici ve tutucu ekonomik, sosyal ve politik ilişkilerle savaşmayı içerecek biçimde TİP'in temel ilkeleri arasında yer almaktadır. Halkçılığın uygulanıp, demokrasinin kişinin günlük yaşamına indirilebilmesi ise ancak emekçi halkın yürütümüne doğrudan doğruya katılıp, denetlediği, emekten yana bir planlı devletçilik ile olacaktır. Programda halkçılığın, cumhuriyetçilik, devletçilik ve devrimcilik ile ilişkisi kurulduktan sonra da milliyetçilik üzerinde durulmakta; milliyetçilik ile halkçılık

özdeştirilmektedir. Bu özdeşleştirmenin yolu, Cumhuriyetin başlangıcında ve Tek Parti döneminde olduğu gibi halkçılığın milliyetçiliğe indirgenmesi ile değil; anti-emperyalist bir içerikle milliyetçiliği halkçılığa indirgemek olarak tanımlanabilir.

TİP Programı bir anlamda Cumhuriyet'in altı okla simgelenen ideolojik ögelerini yeniden yorumlayarak onlara sosyalizm ile uzlaşabilen bir içerik kazandırmayı öngörmektedir. Kuşkusuz böyle bir çabanın, sosyalist bir program için gerekli olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Bununla beraber böyle bir tartışmada hiç unutulmaması gereken bir nokta, çok uzun yıllar süren baskı ve yasaklar döneminden sonra yeniden kurulma olanağı bulan bir sosyalist partinin yasallaşmasında önemli engellerle karşılaşacağıdır. Bu nedenle TİP Programına giren altı ok ile ilgili önerilerin bu tür kaygılardan doğduğu ve Parti'nin yasallaşma mücadelesi için bir araç meydana getirdikleri düşünülebilir.

TİP Programı içinde halkçılığın ekonomik boyutu kadar siyasal boyutu ağır bastığı için iktidara geliş sorunu önemli ve duyarlı tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Daha önceki bölümde incelenen Yöncülerin ele alışı ile TİP'in Programı arasındaki en önemli fark, iktidara nasıl gelineceği halkkında seçilecek yol üzerinde çıkmaktadır. Yöncülerin halkçılığı bir çeşit iktidar sonrası halkçılık iken, TİP'nin halkçılığı iktidar öncesinden başlayan bir halkçılık olarak adlandırılabilir. Türkiye İşçi Partisi, önce halkı bilinçlendirmek ve böylece iktidara gelmeyi savunurken, Yöncüler, toplumun öncü güçlerine (asker - sivil aydın yurtseverler) dayanarak önce iktidara gelmeyi ve sonra etkin bir parti örgütü kurarak halkı bilinçlendirme yolunu savunmaktadırlar. Bu tartışmalar, bir bakıma giriş bölümünde tartışılan yalnış bilinçlendirme sorununa devrimci pratikte çözüm arama olarak değerlendirilebilir. Bilindiği gibi bu tartışmalar 1970 öncesi döneminin en önemli kuram - ideoloji sorununu oluşturmuştur ve bu sorunun cevabı, aşağıdaki deney ya da eylem sonucu ortaya çıkmış; başka bir deyişle bir çözümleme, eyleme bağlı olarak belirlenmiştir.

Seçim yolu ile iktidara gelinemeyeceğini ya da böyle bir demokratik ortam içinde yeterli ölçüde halk yığınlarının bilinçlendirilemeyeceğini savunan Yöncüler şöyle demektedirler: «Halka gider doğruları söyleriz halk aydınlanır... 1969'da da iktidara gelir» gibi türden populist edebiyat, gücünü bilimden aldığını söyleyen sosyalist düşünce

Için bilim dışı, kötü bir romantizmdir. Sosyalist düşünce seçmeni soyut bir varlık olarak değil, ekonomik ve ideolojik bağımlılığı içinde düşünür. Yüzyıllardır hâkim sınıfların ideolojisiyle yoğrulmuş bir kitlenin, doğrular anlatılınca hemen aydınlanması bir hayaldir. Yön'de yayınlanan sosyolojik bir araştırma, doğuda ağaların köylüyü nasıl bir çember içine aldığını göstermekteydi: Köylü ağanın kahvesine çıkar, şehirde ağanın oteline gider, ağa ailesinin bakkal dükkânından alış-veriş eder ve işlerini ağa ailesinden avukat yürütür. Bu çember kırılmadan köylüye sadece güzel vaadelerle ulaşmak kolay değildir. Ülkenin batısındaki köylerde bile birkaç «kilit adam» topluluğa hâkim olmaktadır. «İmtiyazlı» kilit adamı, imtiyazlara karşı görüşlerin kazanması elbette güç iştir. Hattâ şehirlerde dahi, geliri köylüye nazaran birkaç kat yüksek olan işçi bile kendini imtiyazlı sayarak, muhafazakârlığı benimsemektedir. Bu ekonomik ve ideolojik bağımlılığın kaçınılmaz sonuçlarından sıyrılmak en az zaman isteyecek ve çetin mücadelelere ihtiyaç gösterecektir. Sosyalist düşüncenin bu temel kanununun yanı sıra, Türkiye'ye ait özellikleri de göz önünde tutmak gerekmektedir.»

Sençer Divitçioğlu ([38])'da seçim kazanma olanaksızlığına başka bir açıdan bakmaktadır. «Burjuva toplumunda işçi sınıfı, tâbi sınıf olduğundan burjuva kültür ve ideolojisinin üstünde kültür ve ideolojiye sahip olamaz. Bu durum Türk toplumunda daha karmaşık bir biçimde ortaya çıkar. Zira halkın zihninde hâkim olmaya başlayan kapitalist ideoloji, serbest teşebbüs, kâr gayesi, demokratik haklar ile kapitalizmin tortu olarak ya da faşizmin din ve devlet kertelerinde tezahür eden biçimi olarak sistemleştirilmiş müslüman - Türk ideolojisi karışmış bulunuyor. Bu bakımdan, bir yandan emekçi halk, geçici olsa bile, nimetlerinden yararlandığı kapitalist ideolojiyi benimserken, öte yandan kendi öz kültürüne yabancı olan burjuva ideolojisini reddetmektedir. Halkın bu ideolojik ikilemi emekçi hareketini sosyalist yönlü yapmaktan çok onları burjuva sınıfının bir uydusu haline getirmekte, fakat kendi kültürünü savunmak ihtiyacı türlü gericilik hareketlerine ve bunların dini (Nurculuk, Süleymancılık) ve siyasi (Mukaddesatçılık, Erbakancılık) örgütlerinin kurulmasına yol açmaktadır. Böyle olunca, halktan kopuk aydın, küçük burjuva ve burjuvalaşmış sendikacılar tarafından kurulan her sosyalist siyasi parti ve yarı-siyasi sosyalist öğrenci kuruluşları ve örgütler, küçük burjuvazinin sosyalist örgütü olmaya ve

(38) Çetin Yetkin: **a.g.e.**

kalmaya mahkûmdur. Kapitalist olma olmama ikilemi içinde kalan küçük burjuvazinin ise benimsediği her eylem ideolojisi, sürekli olarak burjuvaziden ve Batı kültüründen ayrılamaz. İşte bu tutumdur ki, sosyalist denilen partiyi halkın karşısına ters düşürmektedir.»

TİP için bu yaklaşımlar küçük-burjuva radikalizminden başka bir şey değildir. Parti sözcülerine göre bu yaklaşımlar iktidarla ilgili en temel soruyu, ülkede bir devrim ortamının olup olmadığını tutarlı bir biçimde cevaplandırmaktan kaçınmaktadırlar. Eğer ülkede devrim koşullarının varlığı ya da yakın bir gelecekte ortaya çıkabileceği sorusuna olumlu cevap verilmeden sosyalizm için demokratik mücadeleyi küçümsemek, karşı çıkmak bilim dışı bir tavır olmaktadır. TİP'e göre de küçük burjuva radikalizminin temel özelliği bilim dışı olmasıdır. Kapitalizmin hızla geliştiği ve egemen olduğu bir toplumda sosyalizmin küçük-burjuva aydınlarınca kurulabileceğini önermek, büyük ölçüde bilim dışına düşmek olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın baş tarafında değinildiği gibi, halkçılık esas olarak kapitalist gelişmenin yoketme tehdidinde bulunduğu küçük üretim ve küçük mülkiyet kesiminin ideolojisi olmaktadır. İdeolojinin temel önermeleri kapitalizme karşıt bir düzeni değil kapitalizm içinde küçük ya da orta boy mülkiyeti sürdürebilmektedir. Bu bakımdan sosyalist parti için halkçılık ideolojisini yorumlamak, zorlu bir uğraş içeriğini ortaya koymaktadır. Özellikle Türkiye gibi gerek kırda, gerek şehirde küçük ve orta mülkiyetin çok yaygın olduğu ülkelerde sorun büyük bir duyarlılık kazanmaktadır. Halkçılık emekçi haline gelmeyi, proleterleşmeyi şiddetle yadsımakta; buna karşı sosyalizm ise üretim malları üzerinde kamu mülkiyetini ve büyük ölçekli üretimi temel amaçlar arasında saymaktadır. TİP, sosyalist bir parti olarak halkçılığı siyasal bir boyutla yorumlamakla tutarlı bir seçme yapmış sayılabilir. Bu anlamda halkçılık, emekçi katmanların küçük ve orta boy mülkiyeti de yanına çekerek burjuvazinin, emperyalizmin siyasal gücünü kıracak, toplumda gerçek demokratikleşmeyi sağlayabilecek bir ideoloji olarak değerlendirilmektedir.

Bununla beraber TİP'in yaklaşımında, küçük ve orta mülkiyetin özlemleri doğrultusunda bazı önerilerin de yer aldığı görülmektedir. Örneğin, orta boy mülkiyeti korumak için kırsal kesimde «toprak mülkiyeti için konulan sınır, işletmenin kendisi olarak kabul olunacaktır» önerisi getirilerek orta çiftçilere güvence verilmeye çalışılmaktadır.

Şehir kesiminde de esnaf ve zanaatkârla ilgili koruyucu önlemlerden söz edilmekte; bunlara varlıklarını sürdürebilmeleri için türlü olanakların sağlanacağı belirtilmektedir.

Bu önermelerin, büyük ölçekli ve kamu mülkiyetine dayanan sosyalist üretim öncülüne ters düşen, halkçı (popülist) içerikli olduğu düşünülebilir. Ortaya çıkan bu sorun iki farklı olgudan kaynaklanabilir. Birincisi, sosyalizmi savunan parti işçi ve küçük-burjuvazinin koalisyonuna dayanmaktadır ve bu durumda halkçılık ideolojide önemli bir yer tutar. İkinci olguda ise işçi sınıfının partisi, belirli koşullar altında ittifaklar için ya da başka deyişle taktik nedenlerle halkçı öneriler ortaya atabilir. Kısaca TİP programındaki halkçı eğilimin birinciye daha yakın olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

C. Yeni CHP ya da Demokratik Solun Halkçılığı. CHP'de 1965'lerde ortaya çıkan akım (ortanın solu) halkçılık yorumu açısından yeni bir dönemi başlatıyordu. Bu döneme gelinceye kadar CHP'de halkçılık üç aşamadan geçmişti: Kurtuluş Savaşı sonrası halkçılığı, tek parti dönemi halkçılığı, savaş sonra DP halkçılığına yaklaşan yumuşatılmış halkçılık dönemi. CHP'nin 1950 - 1960 döneminde savunduğu, toplumsal içeriğini kaybetmiş DP tipi halkçılık anlayışı artık partiye oy sağlamıyordu. Başka bir deyişle halkçılık yorumunun üçüncü aşaması eylem sınavını başarı ile geçememişti. CHP'nin varlığını sürdürebilmesi için artık yeni bir yorum ve dönüşüm gerekiyordu. Diğer yandan, CHP'nin sahip çıkması gereken Kemalizmin altı ilkesine, aydın kesimde önemli etkinlik kazanan sol akımlar sahip çıkmış, Türkiye'nin dış ilişkileri ve sınıfsal yapısının bu dönemdeki koşullarına göre yeni ve hiç olmazsa kendi içinde tutarlı olan yorumlar getirmişti. CHP altı ilkesine tekrar sahip çıkmak ve yeni gelişen akımlarla yarışabilmek için, yeni yorumlamalara gitmek ve bir atılım yapmak durumunda idi.

Ortanın solu sloganı işte böyle bir dönemle, 1965 seçimlerine girerken İnön tarafından içeriği belirlenmemiş bir kalıp olarak ortaya atıldı. Parti içinde, Ecevit'in çevresinde oluşan hareket zaman içinde bu kalıba içerik vererek demokratik sol halkçılığını oluşturdu. CHP halkçılığının bu yeni yorumu genel olarak şöyle özetlenebilir ([39]): or-

(39) Bülent Ecevit: **Ortanın Solu,** Kim Yayınları, 1966.
Bülent Ecevit: **Atatürk ve Devrimcilik,** Tekin Yayınevi, Kasım, 1969.
«Başbakan Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Forumunda Yaptığı Konuşma , C.H.P. 1973 Seçim Bildirgesi **Ak Günlere.**

tanın solu temele insanı koymaktadır ve ortanın solunun amaçladığı insan özgür insandır. Ortanın solu ideolojisinde özgür insanın bir amaç olarak konulması, araçsal bir niteliği içinde bulundurmuş olmasındadır. Bu düşünme gücüdür; insanın en büyük gücünü, «İnsanı insan yapan gücü, düşünme gücünü baskı altında tutmak, insanlığa karşı en büyük günah ve ihanettir ve insan kişiliğinin gelişmesine, insanlığın ilerleyip yücelmesine en büyük engeldir.»

Ortanın solu ülküsü kimsenin kimseyi ezmeyeceği, sömürmeyeceği, insan kişiliğinin her türlü toplumsal engelden kurtulmuş olarak özgürce gelişebileceği, dinamik, yaratıcı ve hakça bir düzen kurmak olarak tanımlanmaktadır. Bunun için de halkçı bir düzenin kurulması, ortanın solunun halkçılarının geniş halk topluluklarının yararını dar kesimlerin çıkarlarına üstün tutmaları gerekmektedir. Ortanın solu kuramcıları, halkın köklü sınıf duvarları ile bölünmesini insanlık onuruna ve toplum esenliğine aykırı saymakta; ancak bunun için bir sınıfın başka sınıfları ortadan kaldırmasını değil, gelir dağılımında denge ve adaletin sağlanmasını esas yol kabul etmektedirler. Böylece akıllı ve evrimci politikalarla, insanlığa ve topluma yararlı bütün işlere saygınlık kazandırılacak, bütün sömürü kapıları kapanacak, sınıflar arasında kaynaşma sağlanacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, ütopik önermeleri bir yana, ortanın solcuları esas olarak sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçi bir dünya görüşünün savunucularıdır.

Ortanın solu halkçılığı da diğer ideolojik ögelerle ilişki kurmaya çalışmaktadır. Devrimcilik ilkesi ile ilişkili olarak tek parti döneminin, halka rağmen halk için ilkesinden çok uzaklaşılmış; zora ve baskıya dayanmayan bir devrimcilik anlayışı benimsenmiştir. Çözümlemeler hiç bir zaman halka anlatılmayacak, halkla anlaşılarak bulunacaktır, çünkü, onlara göre, topluma yön vermek isteyenlerin, ülkeyi yönetmek isteyenlerin en büyük bilgi kaynağı halktır. Çünkü bu kişiler halkın sorunlarını çözümlemekle yükümlüdürler. Bütün eylem ve politikalarını halk fetişizmi diye adlandırabilecek bir düzeyde halkla temellendiren ortanın solcuları, bu ideolojilerini CHP'nin tarihsel geçmişi ile uzlaştırmakta bazı sorunlarla karşıkarşıya bulunmaktadırlar. Bu bakımdan belki de en duyarlı nokta Kemalist devrimlerin yorumlanmasıdır. Ortanın solcularına göre Cumhuriyet devrimlerini savunanların yaygın kanıları aksine halkın özlemleri tutucu değildir. Türk Halkının, kendi yararına devrimleri anlayamadığı desteklemediği sanısı, varsayımı, yanlıştır yersizdir. Genellikle şimdiye kadar yapılan devrimler alt ya-

pı devrimi değildir. Hepsi yararlı olmakla, gerekli olmakla birlikte, belirli bir aşamada daha ileri devrimlerin hazırlayıcısı olmakla birlikte, bu devrimler, sınırlı bazı istisnalar bir yana bırakılırsa, üretim ilişkilerini halk yararına değiştirecek, ekonomik güce el değiştirecek, öylelikle halkın ekonomik, sosyal durumunu dişe dokunur ölçüde düzeltecek, siyasal gücünü bir ölçünün üstünde artıracak nitelikte devrimler değildir.

CHP'nin yeni halkçılık ideolojisi, görüldüğü gibi çeşitli yönlerden eski halkçılık anlayışından farklılıklar göstermektedir. Önemli bir yenilik, artık belirgin bir biçimde bireyden yola çıkmasıdır. Halkçılık, birey düzeyinde bir takım amaçları gerçekleştirecek bir araç olarak alınmakta; böyle olunca özgürlükçülük ağırlık kazanmaktadır. Her şeyin yol göstericisi olarak halkın ele alınması ve özgürlükçülük temele konmaktadır. CHP için oldukça yeni sayılan bir bakış açısı da bireyin özgürlüğünü sağlamak için ekonomik düzende değişmeler yapmak gereğinden söz edilmesidir. Başka deyişle özgürlüğün en önemli boyutunun ekonomik olduğu kabul edilmiştir. Ancak ekonomi ile düzen değişikliği ya da ünlü «Halk Sektörü» önerisi kapitalizm içinde özel mülkiyeti yaygınlaştırarak bireyi özgürleştirmeyi öngörmektedir.

CHP halkçılığını halk sektörü aracılığı ile gerçekleştirecektir. Burada önemli nokta, halk sektörü ile halkın özlemleri arasında kurulan ilişkidir. Halk sektörü hem var olan kapitalist sistemin eleştirisine, hem de alternatif olarak görülen sosyalist rejimlerdeki bürokratik devletçiliğin yine kapitalist sistemde yaşayan kişiler açısından eleştirisine dayandırılmaktadır. Burada TİP'in halkçılık anlayışını incelerken Divitçioğlu'ndan yaptığımız alıntıyı hatırlamakta yarar vardır. Kapitalist sistem içinde ezilenlerde de başka bir deyişle halkta da yaygın özlemler kapitalist ideolojinin, burjuva ideolojisinin özlemleridir. Öyle ise var olan düzeni de bu açıdan eleştireceklerdir. Yeni Halk Partisi var olan düzeni böyle bir ideolojik açıdan eleştirir ve yeni önerisini bu bakış açısına uygun olarak getirirse, geniş bir halk desteği bulacak ve bu yolla da iktidara gelecektir. Halk sektörü görüşünün özü de böyle ele alınabilir. Buna göre piyasa mekanizması içinde sermaye belirli ellerde toplanmakta; kapital ve emeğin farklılaşması sonucu tüm karar verme işlevi kapital sahibinin kontrolüne geçmektedir. Bunun sonucu ise bilinen ünlü öykü olmakta, emek sahibi emeğinin kullanılışında karar verme yetkisini kaybetmekte, işçi yaptığı işe yabancılaşmaktadır.

Ortanın solu ideolojisinin halk sektörü önerisi, bu ideolojinin halkçılık anlayışı ile devletçilik arasındaki ilişkiyi kurması bakımından ilginç bir tartışma alanı oluşturmaktadır. CHP, tarihsel gelişimi içinde altı oku arasında bulunan devletçilik ilkesini hiç bir zaman halkçılık ilkesinin gerçekleştirici bir aracı olarak görmemiştir. Halk sektörü anlayışı, CHP içindeki bu belirgin tarihsel eğilimin Türkiye'nin geçirdiği DP deneyinden sonra daha da güçlenmiş bir biçimde ortaya çıkışıdır. Halkçılığı gerçekleştirmek için devlet sektörü bir araç olarak kullanılmayıp, onun ötesinde yeni bir araç yaratılmaya çalışılmaktadır. Örneğin, «ortanın solundaki devletçilik, iktisadi faaliyetin ve üretim araçlarının tümü ile devletleştirilmesini, teşebbüs özgürlüğünün yok edilmesini isteyen bir devletçilik değildir» denmekte; devletçiliğin sınırları ve içeriği belirlenmektedir. Buna göre devletçilik, «iktisadi hayatın devletçe toplum yararına düzenlenmesini ve sosyal adalet ilkelerine göre yürütülmesini, üretim araçlarının toplum yararına kullanılmasını, tasarrufun ve yatırım kaynaklarının devlet yoluyla veya devlet işletmeciliği yolları ile artırılmasını öngörme» biçiminde belirlenmektedir. Başka bir deyişle devletçilik, toplumun ekonomik örgütlenmesinde temel bir yapı değişikliğini değil, bazı faziletli ilkelerin uygulanmasını sağlamak rolünü yükümlenmektedir. Girişim özgürlüğü, üzeri vurgulanarak güvence altına alındığına göre sınırların belirsizliği devletçiliğin özel girişime göre ikinci plana düştüğü yolundaki değerlendirmeler tutarlılık kazanabilecektir. CHP'nin yeni devletçilik anlayışı içinde bir demokratikleşme söz konusu olmakta, devlet işletmelerinde çalışanların etkin bir biçimde yönetime katılmalarının ve kârdan pay almalarının gerekli olduğu ileri sürülmektedir.

Görüldüğü gibi CHP halkçılığının özünü, kapitalizme müdahale ederek yabancılaşmayı önleyici önlemler almak ve özgür insanlar toplumu yaratmak olarak belirlemek olanaklıdır. CHP için bu amacı gerçekleştirecek temel süreç mülkiyetin yaygınlaştırılması olmaktadır. CHP, bunun dışında yabancılaşmayı ortadan kaldıran, emekçi ile karar verici bütünleşmesini sağlayan başka bir yol olmadığını ileri sürmektedir. Ortanın solunun ideolojik sisteminde kapitalist düzen verilmiş olarak alınmakta, reform ve değişimlerin bu sistem içinde yapılması gerekliliği varsayılmaktadır. CHP buna düzen değişikliği demekte ancak bu düzen değişikliğini ya da başka bir deyişle halk sektörünün gelişme biçimini modellememektedir. Bu durum, geleneksel CHP ideolojisinin esneklik ve belirsizlik ögelerinin yeni yorumda da

yer aldığını ortaya koymaktadır. Çok kısa ifade etmek gerekirse, Halk Partisi'nin yeni ideolojik yorumu, kendi oluşumunu eyleme bırakmış görünmektedir.

X. GENEL DEĞERLENDİRME

Buraya kadar yapılan tartışmalarla, Türkiye'de halkçılık ideolojisinin zaman içinde farklılaşması genel hatları ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Tüm Cumhuriyet döneminin en etkin ideolojik ilkesi olan halkçılığın 70 yıllık süre içinde gelişimi ile ilgili gözlemlere dayanarak bazı genellemelere varmak olanaklı sayılabilir. Bu çalışmada varılan genellemeler kısaca şöyle ifade edilebilmektedir:

1. Halkçılık ideolojisinin içerdiği zaman içinde çeşitlenmiş, zenginleşmiştir. Bu çeşitlenme, zaman içinde ideolojiye yeni boyutlar kazandırmış, bu boyutların her biri giderek ayrı bir ideolojik ilke haline gelmiştir. Böylece halkçılık bu yeni ilkelere göre üst düzeyde, genel bir ilke özelliğini kazanmıştır.

2. Kademelenmiş ilkelerin oluşturduğu bir ideolojik yapı, eylemde başarısızlıkla karşılaşıp yeniden yorumlanmaya gidildiğinde yorumlamayı kolaylaştırıcı bir yapı görevini yerine getirmektedir.

3. Halkçılık ideolojisi her eylem başarısızlığından sonra yadsınmamakta ancak yeni koşullara göre yeniden yorumlanmaktadır. Bu yeniden yorumlama alt ilkelerdeki seçmelerin değiştirilmesi yoluyla olmaktadır.

4. Bu alt ilkelerdeki seçmelerde yapılan değişikliklelre, sağlanan esneklik sanılabileceğinden çok yüksektir. Bu esneklik halkçılık kavramı altında faşizm benzeri içeriklerden, proletarya diktatörlüğüne kadar uzanan geniş bir ideolojik ölçeği kapsamağa olanak vermektedir.

5. Bu büyük esnekliğe rağmen Türkiye'deki «halkçılık» ideolojisi üstündeki tartışmalar daha çok küçük burjuvazinin özlemlerine dönük yorumlar etrafında yoğunlaşmıştır denilebilir.

Bu bölümdeki analizde genellikle halkçılık ideolojisinin zaman içindeki değişmesi üzerinde durulmuştur. Ama ideolojinin gruplara ya da sınıflara göre farklılaşması üzerinde durulmamıştır. Bu iki nedenle böyle olmuştur. Birincisi bu yazıda tipleştirmeyi hem zamana, hem de

gruplara göre yapmak, zaten oldukça uzun hale gelen böyle bir bölümün çerçevesini aşacaktı. İkincisi ise halkçılık bir siyasal ideoloji halinde gelişmiş olduğundan, ancak toplumda siyasal iktidar olmak isteyen gruplarca açıkça formüle edilmiştir. Diğer grupların böyle açıkça formüle edilmiş halkçılık ideolojileri yoktur. Bu nedenle toplumun bütün kesimlerini kapsayan her grup için halkçılık ideolojisini nasıl değiştiği incelenmemiştir. Bütün bu zorluklara rağmen yine de bazı şeyler yapılabilir. Toplumun çeşitli siyasal partilerinin eşzamanlı halkçılık ideolojileri incelenir ve bu partilerin ideolojileri ile bunların sözcülüğünü yaptığı grupların ideolojileri arasında özdeşlik kurulur. Örneğin bugün toplumun bütün siyasal partilerini CHP, AP, MSP, MHP, DP, CGP, TİP, TBP, TSİP, TEP'in halkçılık ideolojileri karşılaştırılabilir bu ilginç bir çalışma konusu olabilir. Bu çalışmada yine de bazı eşzamanlı «halkçılık» anlayışları bulunmaktadır. 1960 - 1970 dönemi için Yöncülerin, TİP'in, Ortanın Solunun ideolojileri eşzamanlıdır, hattâ AP'nin halkçılığı DP anlayışının bir uzantısı kabul edilirse, eşzamanlı ideolojilerin sayısı dörde çıkmaktadır. Bu dört ayrı «halkçılık» ideolojisinin karşılaştırılması, «halkçılık» ideolojisinin farklı yorumlarını yalnızca zaman içinde değil, sınıflara göre de nasıl farklılaştığını ortaya koyacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından ZAHÎRE HAZİNESİ VE 1795 (1210) TARİHLİ NİZAMNÂMESİ

Yavuz CEZAR

I. GİRİŞ :

Zahîre Hazinesi Sultan III. Selim (1789 - 1807) zamanında (1) kurulmuş ve devlet merkez maliye örgütünün bir kurumu olarak varlığını şu veya bu biçimde Tanzimat'a kadar (1839) sürdürmüştür.

Bu hazine İstanbul'un iaşe (un ve ekmek) sorununa bir çözüm getirebilmek amacıyla kurulmuştu. Kuruluş öncesi yıllarda, çeşitli nedenlerle kentin iaşesi ile ilgili konularda bazı aksamalar olmakta ve zaman zaman kıtlıklar ortaya çıkmaktaydı. Bu kıtlıkların önünü almak için, üretimden tüketim aşamasına kadar, iaşe zinciri üzerindeki çeşitli konular yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmak gerekmiştir. İşte, burada tam metnini aynen yayımladığımız hicrî 1210 (1795) tarihli nizamnâme, bu düzenlemeleri içeren ve iaşe konu ve sorununun çeşitli yönlerini gözler önüne seren birincil ve en temel belge olma durumundadır.

Hemen işaret etmek gerekir ki, bir «hazine» olması itibariyle Zahîre Hazinesi de diğer hazineler gibi (2), Osmanlı'nın malî ve ekonomik

(1) Üçüncü Selim dönemi hakkında başta E. Z. Karal'ın çalışmaları olmak üzere çeşitli yapıtlar anılabilir. Fakat bu alanda yapılan en son çalışma Stanford J. Shaw'a aittir: **Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789 - 1807** (Harvard University Press, 1971). Zahîre Hazinesi için bkz.: s. 176.

(2) 12 Ocak 1805 (10 Şevval 1219) de padişah «Defterdârlara Evvel ve Sâni ve Sâlis ve Râbi' i'tibâriyle unvân virdim. Aklâma kayd olınub, fi mabʿd her birine bu unvân ile hitâb olınsun» diyordu (Bşb. Arş., KK 2380, s. 4; MAD 8591, s. 26). Dört defterdar, dört ayrı hazine demekti. Bu hazineler sırasıyle Hazine-i Âmire, İrâd-ı Cedid Hazinesi, Tersâne Hazinesi ve Zahîre Hazinesi idi. Zahîre Hazinesi'nin başında olan defterdarın resmî ünvanı «Şıkk-ı Râbi' Defterdârı ve Zahîre Nâzırı» biçiminde idi.

XIX. yy'ın birinci yarısında, Osmanlı merkez maliye örgütünde «hazine» adı altında karşılaşılan kurumların sadece bunlardan ibaret olma-

tarihinde çok yönlü ilişkilerin düğümlendiği bir odak noktasıdır. Bu düğümün çözülmesi ciddî ve yorucu bilimsel araştırmaları gerektirir. Diğer bir deyişle, Zahîre Hazinesi'ni «merkez» kabul ederek yürütülecek bir çalışma, araştırıcıyı eninde sonunda, değişik boyutları olan ve ilk elde hiç de hesaba katılmayan çeşitli konuların (ya da sorunların) kavranıp aydınlatılması gereği ile karşı karşıya getirecek demektir. Açıkçası, Zahîre Hazinesi'ni çok spesifik bir tarzda, dar kalıplar içinde ele almaya pek olanak yoktur. Sonuçta konu, malî usullerin girift yönleri ve de bir bakıma kent ekonomisinin analizi ile bütünleşir ki, bu kent imparatorluk ekonomisinin Kâbe'si olan başkent İstanbul'dur.

Bu çok yönlülüğünden ötürü, Zahîre Hazinesi'nin iktisat tarihi çalışmalarında çeşitli biçimlerde ele alınabileceği anlaşılmaktadır. Fakat kanımızca onun kurumsal ve işlevsel özellikleri göz önüne alınarak, ilk elde iki değişik yaklaşımla araştırmaya tâbi tutulması uygun olur: 1) Osmanlı İmparatorluğu'nda tahıl üretim ve ticareti ve kent iaşesinin temel kural ve ilkeleri ([3]) ve Zahîre Hazinesi'nin bu mekanizma içinde-

---

dığını hatırlatmak yerinde olur. Bu arada değinilmesi gereken bir diğer nokta da, Zahîre Nâzırlarının her zaman Şıkk-ı Râbi' derecesinde olmadıklarıdır. Nitekim kuruluş sırasında Zahîre Nâzırları Şıkk-ı Sâlis Defterdârı idiler (Nizamnâme'ye bkz.). 1219'da araya Tersâne Hazinesi'nin girmesi üzerine (MAD 8886, s. 319), Zahîre Nâzırları Şıkk-ı Râbi' derecesine düşmüşlerdir. Örneğin 1221 ve 1222 yıllarında Şıkk-ı Rabi' idiler (Bkz. Bşb. Arş., HH no: 13 159 ve 14 711). Bir ara, 1212 yılında, Zahîre Nezâreti Şıkk-ı Sâni'ye tevcih olunmuştu (Bşb. Arş., HH no: 15 944).

(3) Doğrudan doğruya bizi ilgilendiren dönemler ve özellikle Zahîre Hazinesi ile ilgili olarak özel bir araştırmadan söz etmek olanağı yoksa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda tahıl üretim ve ticareti, kent iaşesi, kıtlık olayları, beledî hizmetler ve narh uygulamaları hakkında şu çalışmaların, konumuzu çeşitli yönlerden aydınlatıcı ve tamamlayıcı olma özellikleri açısından, burada özellikle belirtilmesi gerekir:

— Osman Nuri (Ergin), **Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,** Dersaâdet 1335 (Beş cilt).

— Sabri F. Ülgener, **Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi,** İstanbul 1951 (İktisat Fak. yay.).

— Lütfi Güçer, **XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler,** İstanbul 1964. (İktisat Fak. yay.).

— Lütfî Güçer, Onsekizinci Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi, **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c. 11.

— Lütfî Güçer, Onaltıncı Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Da-

ki yeri, işlevi... 2) Malî bir kurum olarak Zahîre Hazinesi, bunun Osmanlı merkez maliye örgütündeki yeri, işlevi, diğer malî kurumlarla ilişkileri...([4]).

Ne var ki, bu yazıda hazine, ne birinci, ne de ikinci açıdan ele alınıp işlenecek değildir. Makalenin temel amacı, öncelikle hazinenin kuruluş nizamnâmesini tam metin halinde okurlara sunmaktır. Hattâ, bu önemli belgenin şimdilik gün ışığına çıkarılması ile yetinilmiş, içindekilerin analiz ve değerlendirilmesi yoluna bile gidilmemiştir. Ancak, nizamnâmesini yayımlarken, Hazine'nin kuruluş olayı ve gelişmesi üzerine Başbakanlık Arşivi'nden derlemiş olduğumuz orijinal bazı tarihsel bilgilerin de, bu vesile ile okuyucuya aktarılması yararlı bulunmuştur.

Nizamnâme, gerek kurumun yerini saptamada ve gerekse kentin iaşe sorununun çeşitli yönlerini kavramada ilk başvurulacak kaynaktır.

O halde, söylenebilecek şimdilik kısaca şudur: Zahîre Hazinesi konu olarak, Osmanlı ekonomik hayatının bir çok önemli noktalarına nüfuz etmeyi sağlayacak elverişli bir başlangıç noktası olabilme özelliğine sahip görünmektedir. Bazı ön malzemenin yayımı ile dikkatler bu noktaya çekilebilirse, ileride anlamlı sonuçlar veren yeni çalışmalar

---

hilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar, **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c. 13.

— Lütfi Güçer, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehirlerin İaşesi ve İhracat Yasakları, **«Üniversite Haftası»** içinde, İstanbul Ün. yay., no: 777, İstanbul 1958.

— Alexandrescu - Dersca, M. M., Contribution à l'Etude de l'Approvisionnement en Blé de Constantinople au 18 e Siècle, **Studia et Acta Orientalia** (1957).

— T. Stoianovich, Le maïs dans les Balkans, **Annales Ec. Soc. Civ.,** 21 ème année, no 5 (1966).

— T. Stoianovich, Le maïs arrive dans les Balkans, **Annales Ec. Soc. Civ.,** 17 ème année, no 3 (1962).

Osmanlı'yla ilgili olmasa bile, bir kentin iaşesi konusunun iktisat tarihi bakımından incelenmesinde yararlanılabilecek bazı noktalar ihtiva etmesi bakımından, şu çalışmanın da burada anılması yerinde olur: Dante Zanetti, L'Approvisionnement de Pavie au XVI e siècle, **Annales Ec. Soc. Civ.,** 18 e année, no: 1 (1963).

(4) Ancak bu dönemleri kapsamına alan genel bir Osmanlı Maliye Tarihi yazıldığında, konunun bu yönlerinin yerli yerine oturabileceği kanısındayız. Yoksa, halihazır bilgiler Zahîre Nezâret ve Hazinesi ile Şıkk-ı Râbi' veya Sâlis Defterdarlığı arasındaki ilişkiyi bile saptamış olmaktan uzaktır. Örneğin bkz.: Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilâtı,** s. 333 (Ankara 1948).

yapılabileceğini ve bunlardan da Türk iktisat tarihinin yorumunda büyük yararlar sağlanabileceğini ummak boşuna değildir.

II. HAZİNENİN KURULUŞU VE BAZI GELİŞMELER ÜZERİNE

Zahîre Hazinesi'nin kuruluş olayına sözü getirmeden önce, hazinenin kuruluş nedenleri üzerinde biraz durmak gerekir.

Zahîre Hazinesi kurulana kadar İstanbul'da bir türlü çözümlenemeyen bir ekmek sorunu vardı. Kente bir süreden beri yeterli miktarda tahıl gelmiyordu. Gelen tahıl ise, ekmek yapımı için halka yetmemenin dışında üstelik kötü kalitede idi. Tüketiciyi korumaya yönelik narh uygulamaları üreticiyi ve tüccarı gocunduruyor, serbest fiyatlar ise halkı homurdatıyordu. Zahîre Hazinesi'nin kuruluş amacı bu sorunların çözümüne yönelikti.

O halde, şu soruyu sorarak konuya yaklaşmak gerekmektedir: Karşılaşılan tahıl darlığının sebebi ne idi? Kentin iaşesi ile ilgili mekanizmada neden ve ne gibi aksamalar olmaktaydı?

Bu sorunun cevabını bir çırpıda verebilmek kolay değildir. Hatta, konunun aslında yapısal olduğu ve imparatorluğun o yıllardaki diğer sorunlarından soyutlanamayacağı ileri sürülebilir. Doğrudur; fakat, son zamanlarda (Abdülhamid I ile Selim III devrini kastediyoruz) içinde bulunulan durumun daha ilk elde görülebilen ve devrin devlet adamı ve düşünen insanlarınca da pekiyi bilinen ve çözümü aranan bazı açık nedenleri de vardı. Bunların başlıcalarını şöyle sıralamak mümkündür ([5]):

---

(5) Gerçekten genel olarak tahıl ve özellikle İstanbul'un iaşesi sorunu Osmanlı devlet adamları ve düşünürlerinin zihinlerini oldukça meşgûl etmiştir. Zahîre Hazinesi'nin kuruluş öncesine rastlayan yıllarda da dikkatler bu konu üzerinde yoğunlaşmıştı. Nitekim o yıllarda padişaha sunulan raporlarda (Örneğin Tatarcık Abdullah Molla'nın lâyıhasında tahıl konusu için bkz. **T.O.E.M.**, cüz 43, s. 27 - 32;Mehmed Şerif Efendi lâyıhasında ise bkz. Aynı Dergi, cüz 38, s. 82) ya da o yılları hikâye eden tarih - yazarların yapıtlarında **(Vâsıf Tarihi, Nuri Bey Tarihi...** gibi) konuya genişçe yer verilmiştir. Tarihçi Cevdet Paşa'nın ise, bunlardan da yararlanarak, konuyu bugün bile okunabilecek ve beğenilecek bir yaklaşımla ele alıp işlemiş olduğunu burada özellikle belirtmek gerekir.

Yukarıda «nedenler» olarak sıralanan noktalar geniş ölçüde Cevdet

I) Ülke Rusya ve Avusturya ile savaş halindeydi (1787 - 1792 savaşları). Bu savaşlar sonucu kaybedilen bazı topraklar bir yana, Rumeli'deki birçok verimli alanlarda tarım yapma olanakları ya çok güçleşmiş veya kalmamıştı. Sağlanan tahılın da öncelikle ordunun iaşesi için cepheye gönderilmesi gerekiyordu. Öte yandan savaş yüzünden, gerek karadan ve gerekse denizden ulaşım olanakları zorlaşmış, dolayısıyla tahıl taşımacılığı rizikolu bir iş haline gelmişti.

II) Özellikle köyden kente göç olayları yüzünden İstanbul'un nüfusu son zamanlarda iyice artış göstermişti (6).

Paşa'nın verdiği bilgilerden özümlenmiştir. Bkz.: **Tarih-i Cevdet** (tertib-i cedid, İstanbul 1303), c. 4, s. 109, 124 - 28, c. 5, s. 211, 225, c. 6, s. 75-80. Fakat bu noktaların, tarafımızdan diğer belgelerle de pekiştirilmesine çaba gösterilmiştir.

Burada yayımlanan nizamnâme'nin de, hangi sorunlara çare niteliği taşıdığı göz önünde tutularak, tahıl darlığına etken olan bazı nedenleri açığa çıkarmada yararlı olabileceğini uzun boylu izaha gerek yok.

(6) İstanbul'a göç olayının hangi tarihlerde başladığını tam olarak saptamak güçtür. Ama, daha 16. yy'ın ortalarında bunun bir sorun haline geldiğini açıkça ortaya seren belgeler vardır (Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler,** s. 17). Onsekizinci yüzyılda da durum farklı değildir: 1133 (1720 - 21) yılında İstanbul, vergilerden kaçıp çoluk - çocuğuyla kente dolanlardan kurtarılmak için «reâyanın hicreti» yasaklanmış ve gelenlerin bir kısmı memleketlerine gönderilmişti **(Tarih-i Raşid,** c. 5, s. 315 - 6, İst. 1282). Taşradan İstanbul'a gelenler genellikle gezici esnaflık (küfecilik) yapmaktaydı. 1731 yılında bu amaçla başkente gelenlerin sayısı yedi - sekiz bin idi. Diğer şikâyetler yanında, bunların kentte tahıl kıtlığına neden oldukları da söylenmekteydi (İ. Sivrikaya, XVII. yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 13, s. 69 - 70). Bu göç olayları yüzünden tarımsal üretimin sekteye uğradığı ileri sürülmekteydi: «... ziraat ve hırasetini terk ve kadimi yerlerinden ve yurtlarından kalkıb, İstanbul'a gelip tavattun eylemeleriyle, havas, evkaf ve timar mahsulâtına zarar ve noksan terettüb eylediğinden..» (Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** c. 4, ks. 1, s. 317). Keza, 1740 yılında da, Anadolu halkı tarafından adetâ işgâl edilen başkenti, bunlardan kurtarmak için özel bir ferman yayınlanmıştı. Bu ferman gereğince kentin yerli nüfusu saptanacak ve yeni gelenler yerlerine gönderilecekti (M. Sertoğlu, **Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi,** c. 5. s. 2519). İstanbul'a ev göçünü yasaklayan emirlere 1190 (1776 - 7) yılında da rastlanmaktadır (Bşb. Arş., Cevdet Dahiliye, no: 4652, 4668). Sultan III. Selim zamanında da durum farklı olmamalı ki padişah «... çift çubukları terkedüb halkın İstanbul'a gelmeğe âdet ettikleri...»nden şikâyet ederek, buna bir çare bulunması-

III) Tüketim fazlası tahılın uzun süre saklanmasına olanak sağlayacak olan depoların («zahîre anbarları») sayısı yeterli değildi. Üstelik mevcut olanların da yapısal nitelikleri düşük olup, buralarda saklanan tahıl kısa zamanda çürümekteydi (7). Bu yüz-

---

nı istiyordu. (E. Z. Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları,** Ankara 1946, s. 96). Karal, «Selim III devrinde, tarihçilerin tahminine göre, İstanbul'un nüfusu sekiz yüz bin ile bir milyon arasında idi» demektedir (a.g.e., s. 59).

19. yy'a gelince: Hicrî 1241 (M 1825 - 26) yılında da İstanbul kente göç edip gelen «hamal ve ırgad makulesi eşhâs-ı zâide»den temizlenmişti. Bu amaçla kent teftiş edilip, sayım yapılmış ve yirmi binden fazla insan ellerine «mürûr tezkeresi» (geçiş belgesi) verilerek mavnalar v.s. ile Anadolu ve Rumeli'ye geri gönderilmişlerdi. Bu operasyonda, o zaman Zahîre Nâzırı bulunan Ârif Efendi de şehri terke zorlananların kumanyalarını sağlamak işi ile görevlendirilmişti (Es'ad Mehmed Efendi, **Üss-i Zafer**, İstanbul 1243, s. 184 - 87).

(7) Osmanlı ekonomisinin tarımsal yapısı ve tahıl üretimine verilen önem göz önüne getirilirse, eskidenberi ülkenin çeşitli yerlerinde depolama yerlerinin mevcut olması gerektiği anlaşılır. Nitekim, örneğin Urfa, Birecik, Van, Erzurum, Silistre... de ordunun gereksinimi için gerekli tahılın depolandığı «askerî anbarlar»ın varolduğunu görüyoruz (L. Güçer, 1964, s. 116). Fakat bu anbarların fizikî - mimarî nitelikleri hakkında bir bilgimiz yoktur.

Haliç'te kârgir arpa anbarları vardır. Ama 1653 yılındaki bir yangın bunları da yakabilmişti (M. Cezar, Osmanlı Devletinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler, **Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,** ayrı basım (1963), s. 13). 1660 yılındaki yangın da kentteki unu, buğdayı ve ekmekçi dükkânlarını yaktığından kıtlığa yolaçmıştı (a.g.m., s. 14).

1139 (1726 - 27) tarihinde, tamirleri dolayısıyle verilen bilgilerden öğrenildiğine göre, Mısır'da da Mekke ve Medine'nin iaşesi için gerekli tahılın depolandığı anbarlar vardı. Sultan Süleyman'ın hayratı olan bu anbarların tamiri için İstanbul'dan mimar ve mühendis istendiğine bakılırsa, bunların derme-çatma yapılar olmaması gerekir **(Tarih-i İsmail Asım Efendi eş-şehîr be-Küçük Çelebi-zâde,** İstanbul 1282, s. 477).

Zahîre Nezâret ve Hazinesi'nin kuruluşundan önceki yıllarda anbar inşa konusuna önem ve hız verildiği, ama sorunun üstesinden tam olarak gelinemediği anlaşılıyor: «... nehr-i Tuna etrafında vâki' münbit mahallerde anbar inşa ve Astâne'de mevcûd olan kadîm anbarlardan maada müteaddid cedid anbarlar bina...» **(Asım Tarihi,** c. 1, s. 61).

1210 tarihli nizamnâme'de anbar inşa konusuna ayrı bir önem ve yer verildiği dikkati çekmektedir.

den, şehirdeki kıtlıklar özellikle kış aylarında ortaya çıkmaktaydı ([8]).

IV) Cevdet Paşa'nın ifadesine göre, kırk elli yıldan beri yürürlükte olan «mubayaa usulü», üreticiyi, elindeki tahılı veri bir fiyatla «mubayaacı»ya satmak zorunda bırakması itibariyle, istenilen miktarlarda tahıl sağlanmasını engelliyor ve bu olumsuz etkinin yanıbaşında «taşra halkının fukaralaşması»na yolaçıyordu. Öte yandan piyasa «Kapan tüccarı»nın tekelinde (yed-i vahid) idi ([9]). Buna rağmen, fiyatlara dışarıdan müdahale olunur ve haliyle istenilen sonuç alınamazdı ([10]).

---

(8) Kıtlıkların mevsimsel olması, temelde bir üretim darboğazı olmadığının göstergesi olarak düşünülebilir.

(9) «Mubayaa usulü»nün ayrıntıları ile «mubayaacı» ve «Kapan tüccarı - tahıl tüccarı»nın statüleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Fakat, bu konularda derinleşmek isteyenler için, aydınlatıcı malzeme arşivlerimizde mevcuttur. Biz bir - iki örnek belge ile yetiniyoruz: CM no: 12 195 (16 R 1218) ve CM no: 16 948 (Bkz.: Belge: I).

Shaw (a.g.e., s. 176), Zahîre Nezâreti'nin kuruluşundan önceki dönemi kastederek, faaliyet gösteren tüccarı «private merchants» terimi ile nitelemektedir. Kâr peşinde olmaları açısından bunları «özel sektör» olarak kabul etmek yanlış değilse de, bu onların Osmanlı Düzeni içindeki statülerini açıklamaya yetmez.

Daha önceki yıllara inerek, L. Güçer'in yapmış olduğu araştırmalar sayesinde, tahıl işine giren tüccarın statüsü ve bu işe yatırılan sermayenin miktar ve oranları hakkında önemli bir takım bilgiler edinmek mümkündür.

Güçer'in araştırmalarına göre (**İkt. Fak. Mecm.**, c. 11): 18. yy ortalarında, İstanbul'un iaşesi için gerekli tahılın sağlanmasında hem özel sermaye ve hem de devlet sermayesi bir arada faaliyet halinde idi. Fakat devlet sermayesi önemli miktarlara varmayıp, sadece kıtlık zamanları için gereksinme duyulabilecek tahılın (mîrî zahîre) tedarik ve depolanmasına yönelik bir nitelikte idi. Bu tahıl «resmî mübayaa» adı verilen bir usul içerisinde sağlanırdı. Sermaye devlet:çe karşılanmakla beraber, taşımacılıkta özel sektörün gemilerinden yararlanılırdı. Bu sistemde görev alan mubayaacıların, gerçek anlamda resmî ve sürekli birer devlet memuru statüsünde olmadıkları, fakat sadece bu işe «memur kılındıkları» anlaşılıyor. Nitekim Güçer «Devlet, hububatını İstanbul'a göndermekle mükellef bütün bölgelere şâmil; merkezî ve bürokratik bir mekanizma kurmamıştı .İcâb eden yerlerde, liyâket ve vukufa tam değerini vererek adam tayin etmek suretiyle...» derken (s. 411) herhalde bu noktayı vurgulamak istemiştir. Bu yolla sağlanan tahıl Kapan'a uğramadan, doğrudan Tersâne'deki anbarlara giderdi.

Bu sayılan «nedenler»e yenilerini eklemek mümkündür ([11]). Ama, burada sözü fazla uzatmaya da gerek yoktur, zira sayılan başlıca nedenler, İstanbul'un başına o yıllarda bir iaşe sorunu açmaya yeter de artar bile...

Zahîre Nezâreti ve Hazinesi'nin kuruluşuna giden yol üzerinde, il-

---

Öte yandan, İstanbul'un iaşesi için yatırılan sermayenin % 91,4'ünün özel sermayeye ait olduğunu hesaplayan Güçer, özel sermayenin iki biçimde faaliyet gösterdiğini saptamıştır: 1) Kollektif mukavele: 1755 yılında devlet, bir grup gemici (120 gemiye sahip 56 gemi sahibi) ile mukavele aktederek İstanbul'un iaşe işini bunlara vermiştir. Mukavele kısıtlı bir imtiyaz sistemi niteliğinde olup, tam bir tekel yaratmamıştır. 2) Müsaadeye dayalı münferit özel sermaye: İstanbul'a tahıl getirmek isteyen küçük, münferit sermaye sahipleri bir ön müsaade almak zorundaydılar. Ancak, bu ön müsaade, mukaveleli tüccarın taahhüdünü yerine getirmesinden sonra veriliyordu.

Bu açıklamalardan sonra söylenebilecek şudur: Tahıl ticaretine giren özel sermaye için «liberal» bir ortamdan söz etme olanağı yoktur. Osmanlı'da başkentin iaşesi temelde bir devlet görevi olarak yorumlanmaktadır. Devlet, özel sermayenin olanaklarından yararlanmakla beraber, çeşitli kısıtlamalar ile tahıl tüccarını adeta yarı - resmî bir devlet memuru statüsü içine hapsetmiştir.

Özel sermayenin İstanbul'un iaşesindeki rolünden hareket eden S. Yerasimos «... bütün çıkış yollarını idarenin elinde tuttuğu...» (s. 499)na kanaat getirip, «... güçlü bir özel sektörün doğması yerine, gene devletin bir parçası olmaya ve onun yetkilerinden yararlanmaya devam eden...» (s. 494) bir tüccar - bürokrat kesimden söz eder. **(Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** İstanbul 1974, c. 1, B. Kuzucu çevirisi).

Burada yayımladığımız nizamnâme incelendiği zaman görüleceği üzere, Zahîre Hazinesi İstanbul için gerekli tahılın % 55'ini sağlamayı amaçlıyor, tüccarı gocundurmamak ve «zahîrenin menâfi'ni mîri kendüye hasr eyledi» dedirtmemek için ona geniş bir faaliyet alanı tanıyordu. Nizamnâme mubayaacılar, Kapan v.s. hakkında yeni düzenlemeler getirmiştir.

(10) Tahıl işine giren tüccar doğal olarak azamî kârı amaçlamaktaydı. Ne var ki, devlet fiyatlara müdahale ettiği zaman, fiyat mekanizması tam olarak işlemez ve umduğu kârı bulamayan tüccar ya arzı kısarak kenti tahılsız bırakır, ya da hileli yollara başvururdu: mubayaa ettiği tahıla ot veya saman karıştırır ve hattâ Kapan'a teslimde daha ağır çeksin diye kasten buğdayı ıslatırlardı. Bu nitelikteki tahılın ise anbarlarda uzun süre muhafazası olanaksızdı. Böyle bir buğdaydan yapılan ekmeklerin de halkı memnun edemeyeceği açıktı.

(11) Kent iaşesinde ortaya çıkan darlıkların nedenleri hakkında tarihsel - teorik bir çerçeve için bkz.: Ülgener, (a.g.e.).

gililerin konuya yakından eğilmelerinde H 1203 (1788 - 89) yılında İstanbul'da meydana gelen kıtlık olayının büyük etkisi vardır. Nitekim, Ocak 1789'da toplanan «meşveret meclisi»nde konu enine boyuna görüşülmüş ve yetkililer soruna çözüm aramışlardı ([12]). H 1205'de padişah, durumdan şikâyet ederek «... **zahîrenin fiyatına bir nizâm-ı kaviye virmek lâzımdır.»** diyordu ([13]). Takip eden yılda da İstanbul kadısı ekmek sorunu yüzünden görevinden azledilmişti ([14]). Ne var ki, yalnız fiyatlarla oynamakla, ya da kadı azletmekle sorun artık geçici olarak bile çözümlenebilir olmaktan uzak görünüyordu. Padişaha sunulan raporlarda, mubayaa usulünün kaldırılması, tüccarın tekeline son verilmesi, yeni anbarlar inşası, devletin daha etkin biçimde piyasaya girmesi veya denetlemesi... biçiminde daha köklü önlemler önerilmekteydi. Böylece Zahîre Nezâret ve Hazinesi'nin kuruluş olayıyla noktalanan yol açılmış oldu.

Zahîre Hazinesi'nin kuruluşundaki ilk aşama, H 1208 (1793 - 94) yılında, tahıl işlerine bakacak bir nâzırın bu işe tayini olayıdır. Diğer bir deyişle, önce Zahîre Nezâreti ihdas olunmuş, hazine ise daha sonra oluşmuştur. Bizzat padişah konunun önemine şu sözlerle değinmekteydi: **«Mîrî zahîresi husûsına defterdârlar meşgûliyetleri sebebiyle dikkat edemiyorlar. Yine defterdâr nezâret iderek bir âhar kimesne me'mûr olub, şu zahîrenin ahz u i'tâsına dikkat ve celbine sa'y ve gayret eylesün ve etmekcilerde olan alacağın ekserî nâ tahsildir; anlara tedricen nizâm virilüb, batmış temessükler mal deyu saklanmasun. Şunlara bir nâzır ta'yini ile râbıtasın viresün»** ([15]).

Bu işlerde görevlendirilecek olan nâzırın görev ve yetki alanı da şu biçimde düşünülmüştü: «... **işbu ta'yin olınacak nâzırın nezâreti heman akçe husûsına münhâsır olmayub, taşradan gelecek zahîreleri cel. be ikdâm ve Kapan'a dahi nezâret birle Kapanlıyu zahîre celbine iğrâya ihtimam eylemek**...» ([16]).

Nâzırlığa tâyin olunması için **«rütbeli veya rütbesiz»** bazı kişilerin adları bir liste halinde padişaha sunulmuştu. Fakat o: **«Benim vezirim, bunların içinden ben münâsibini bilemem, kangisi münâsib ise**

---

(12) **Tarih-i Cevdet.**

(13) Bşb. Arş., HH no: 56 346.

(14) Tahsin Öz, Selim III'ün Sır Kâtibi Tarafından Ruznâme, **Tarih Vesikaları,** sayı 15, s. 189.

(15) Bşb. Arş., HH no: 13 951.

(16) Aynı belge.

TABLO I. ZAHİRE HAZİNESİ'NİN İLK YILLARINA

Yılı Milâdî	Yılı Hicrî	Aylar	GELİRLER: Ay başında hazine mevcudu	Hazine-i Âmire'den verilen sermaye	İrâd-ı Cedid'den verilen sermaye akçesi	Anbarlardan dağıtılan tahılın tutarı
1795	1210	Muharrem				
		Safer				
		R. Evvel				
		R. Âhır	—	39.173	1.150.000	41.050,5
		C. Evvel	22.869	23.911	200.000	325.207
		C. Âhır	71.814,5	—	—	371.145,5
		Receb				
		Şaban				
		Ramazan	33.695	2.000	—	637.838,5 (*
		Şevval	33.014,5	—	—	347.314,5
		Zilkâde				
		Zilhicce				
1796		Toplam :				
	1211	Muharrem				
		Safer				
		R. Evvel	77.009,5	—	—	204.545,5
		R. Âhır	60.167	—	—	208.373
		C. Evvel	85.693	—	—	203.540,5
		C. Âhır	127.316	5.375,5	—	183.442,5
		Receb	101.189	—	—	205.477,5
		Şaban	75.303,5	—	—	328.767,5
		Ramazan	212.960	—	—	325.488,5
		Şevval	257.507,5	—	—	287.027
		Zilkâde	199.852,5	—	—	188.455
		Zilhicce	195.797,5	—	—	159.450
1797		Toplam :	(1.192.796)	(5.375,5)	(—)	(2.294.568)
	1212	Muharrem	195.373,5	—	—	178.767,5
		Safer	220.106,5	—	—	187.251
		R. Evvel	199.510,5 (**)	—	—	247.189
		R. Âhır				
		C. Evvel				
		C. Âhır	219.575,5	—	—	167.415,5
		Receb	170.174	—	—	162.324
		Şaban	197.629	—	—	266.102
		Ramazan	276.935	—	—	419.413,5
		Şevval				
1798		Zilkâde				
		Zilhicce				
		Toplam :				

(*) «Haremeyn-i şerifeyn evkafından her mûcib-i nizâm bazı evkaf imâretleriyçün virilen hınta bahasından teslim olınan» 13 860 kuruş da buraya dahil edilmiştir.

(**) Bir önceki aydan devredilen aslında 189 778 krş.'tur. Bunun nasıl 199 510,5 krş.'a eriştiğine dair bir yakıt yoktur

AİT AYLIK GELİR - GİDER HESAPLARI (Krş.)

Mubayaacı ve nakliyecilerden ele geçen bazı alacaklar	Toplam gelir	Toplam gider	Fark	KAYNAK İst. Bşb. Arş.
38.053	1.268.276,5	1.245.407,5	22.869	HH 10788 A
11.330,5	583.317,5	511.503	71.814,5	HH 10718 A
59.106,5	502.066,5	495.040	7.026,5	HH 13025
500	674.033,5	641.019	33.014,5	HH 15937 A
25.250,5	405.579,5	349.584	55.995,5	HH 15940 A
11.682	293.237	233.070	60.167	HH 12518
3.100	271.640	185.947	85.693	HH 12540
15.159,5	304.393,5	177.077,5	127.077,5	HH 12510
12.742,5	328.877	227.688	101.189	HH 12519
12.638	319.304,5	244.001	75.303,5	HH 12512
47.120	451.191,5	238.231,5	212.960	HH 12496
600	539.048,5	281.541	257.507,5	HH 12520
5.587	550.122	350.269,5	199.852,5	HH 12539
7.500	395.807,5	200.010	195.797,5	HH 12521
5.034	360.282	164.908,5	195.373,5	HH 12514
(121.163)	(3.813.903)	(2.302.744)	(1.511.159)	
4.187	378.328	158.221,5	220.106,5	HH 7878
8.650	416.007,5	226.229,5	189.778	HH 13030
—	446.699,5	183.701	262.998,5	HH 12511
9.000	395.991	225.817	170.174	HH 12509
19.304	351.802,5	154.173,5	197.629	HH 12491
42.230,5	505.961,5	229.026,5	276.935	HH 12513
28.375(***)	724.723,5	414.200	310.523	HH 12522

(***) Bu 28 375 krş. «Dâire seraskeri lâzimesiyçün virilen şaîr bahası olmak üzere İrâd-ı Cedid Hazinesi'nden ve zimemât-ı sâireden tahsil olınub, teslim olınan»dır.

idesin» ([17]) diyerek, seçim işine karışmamıştı. Sonuç olarak 1208 yılı Rebi'ü'l-evvel ayı sonunda (Ekim - Kasım 1793) Râtib Ebubekir Efendi Zahîre Nâzırlığına getirilmiştir ([18]).

1793 yılında, bir nâzırın iş başına getirilmiş olmasına rağmen, bu nâzırın «Zahîre Nâzırı ve Şıkk-ı Sâlis Defterdârı» olması, diğer bir deyişle, ayrı bir Zâhîre Hazinesi'nin vücut bulması, ancak iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Yani, «Zahîre Hazinesi ve Defterdârlığı»ndan söz etmek, bizim burada yayımladığımız ve 5 Ra 1210 (19 Eylül 1795) tarihini taşıyan Nizamnâme'nin yürürlüğe girmesinden sonra mümkün olup, bu nizamnâmeyi, Zahîre Nezâret ve Hazinesi'ni gerçek anlamda kuran ve kurumlaştıran belge olarak nitelemek gerekir.

Ayrı bir Zâhîre Hazinesi kurulmadan önce, nâzırın sınırlı sorumluluğu ve yetkisi altında, tahıl işleri için ayrılmış ve «zahîre akçesi» ya da «zahîre sermayesi» diye anılan bir fon vardı. «Zahîre sermayesi»nin tutarı **«tahminen 5 107,5 kise akçe»** olarak hesaplanmaktaydı ([19]). Bu para Darbhâne-i Âmire tarafından sağlanmıştı ve yine onun sayılıyordu. Darbhâne'nin her an bu parayı geri alma hakkı saklı tutulmaktaydı. Fakat paranın işletilmesi ve işlemleri Hazine-i Âmire tarafından yürütülecekti ([20]). İşletilen para bir kâr getirirse, bu, ana sermaye üzerine eklenecekti ki, böylece bir döner sermaye sistemi düşünülmüş oluyordu ([21]).

---

(17) Aynı belge.

(18) **Tarih-i Cevdet** (1303), c. 6, s. 79; Bşb. Arş., MAD no: 8591, s. 5.
Râtib Efendi'den sonra Hacı İbrahim Efendi, sonra da Azmi Efendi Zahîre Nâzırı ve Şıkk-ı Sâlis Defterdârı olmuşlardır (Bkz.: Bşb. Arş., HH no: 10 788, 10 718, 16 109, 15 937, 15 944 ve MAD 8591, s. 20).

(19) Bu sermayenin tamamı nakit olarak elde mevcut değildi. Bu miktar, nakit yanında bazı anbar mevcudunun paraya çevrilmesi ve alacakların da da gerçekleşmesi halinde tahminen hesaplanan bir toplamdı. (Bkz.: Bşb. Arş., MAD no: 8 591, s. 1).

(20) «... zahîre akçesi Darbhâne-i Âmire sermayesi add olınub, keza masrafından gayrı bir mahalle bir guruş sarf olınmamak ve işbu akçe bundan böyle Darbhâne-i Âmire'den zahîreye sermaye ittehaz olınub, yani her ne zaman işbu sermaye Darbhâne-i Âmire'den taleb olınsa mevcûd bilinmek üzere muhafaza olınmak ve zahîrenin irâd ve masrafı Hazine-i Âmire'den rü'yet olınmak...» A.g.d., s. 1.

(21) «... ve işbu akçe fi maba'd Darbhâne-i Âmire'den zahîreye sermaye ittihaz olınub, masârifi ve hasâratı idare olındıktan sonra fazlası olur ise dahi asıl sermayenin üzerine zamm olınmak...». A.g.d., s. 7.

Hicrî 1208 yılında, **«zahîre bahasına virilmek üzere»** toplam beş yüz kise (yani 250 000 krş) sermaye olmak üzere Darbhâne'den taksitler halinde Zahîre Nâzırına teslim olunmuş ve Nâzıra teslim olunmayıp, Darbhâne'de kalan kırk kise (20 000 krş) Hazine-i Âmire'ye devredilmişti (22). Daha önce 5 107,5 kise olarak hesaplandığını gördüğümüz «zahîre sermayesi», alınan bir kararla **«rebi'ü'l-âhır gurresinden i'tibâren beş bin kiseye iblâğ»** olunmuştur (23).

1210 yılına gelene kadar «zahîre sermayesi»nin ne kadarının kullanıldığını tam olarak bilemiyoruz. 5 Ra 1210 tarihli nizamnâme ile beraber «zahîre sermayesi» Zahîre Hazinesi'ne dönüşmüştür. Hazinenin gelir-gider hesaplarına da («bütçe»ler) ancak bu nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonraki aylar için rastlamak mümkündür (24). O za-

(22) A.g.d., s. 5.

(23) A.g.d., s. 7.
Beş yüz guruş bir rûmî kise eder. Bu nedenle, sonuçta beş bin kise olarak belirlendiğini saptamış olduğumuz «zahîre sermayesi» 2 500 000 guruş ediyor demektir.

Oysa, konu hakkında bilgi verilen yapıtlarda çok değişik rakamlar zikredilmektedir: **Tarih-i Cevdet**'de «... zahîre içün beş bin guruş tahsis...» (c. 6, s. 79), **Asım Tarihi**'nde «... hazine-i hümâyûnden yigirmi beş bin kise akçe i'tâ...» (c. 1, s. 61), Shaw'da «... He (nâzır) was given state funds totaling 125 000 000 piasters as capital...» (s. 176) denilmektedir. Karal ise «... devlet hazinesinden beş bin kese ile bu hazine kuruldu...» (a.g.e., s. 138) diyerek, kaynağını açıklamadan doğruyu bulmuştur.

Yanlışların para birimi hakkındaki yanlış anlamalardan ve de sermaye olarak kabul olunan para ile fiilen nâzıra yapılan ödemelerin birbirine karıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılıyor.

(24) Zahîre Hazinesi oluşmadan önce de, «Zahîre sermayesi»nin ne durumda olduğunu gösterir hesap cetvellerinin hazırlanması istenirdi (Bkz. MAD 8 591, s. 5). Fakat düzenli, sürekli ve sistematik hesap cetvellerinin hazırlanması, «sermaye»nin hazineye dönüşmesinden sonradır. Burada kısaca «bütçe» diye andığımız bu aylık hesap defterlerinin düzenlenmesi 1210 tarihli nizamnâmenin gereği idi (Bkz.: Nizamnâme, md. 4).

Bu aylık «bütçe»lerden bir kısmını İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bularak, bunlardan hareketle Tablo: I'i düzenledik. Tablomuz yer yer boşluklar ihtiva etmekte olup, tamamlanmaya muhtaçtır. Fakat buna rağmen, eldeki veriler hazinenin ilk üç yılı için yeterli bir fikir verebilecek durumdadır.

Yılın ilk iki ayına ait veriler elimizde olmamasına rağmen, hicrî 1211 yılı sonunda toplamlar yapılarak, hazinenin gerçek on aylık, ya da boşluklar istatistik tahmin yöntemi ile doldurulursa tahminî bir yıllık faali-

man ki Zahîre Nazırı İbrahim Efendi tarafından hazırlatılıp, sunulan ilk aylık «bütçe»nin sunuş yazısında hesapların **«Zahîre Kalemi'ne ve sermayesine virilen nizâm-ı cedid mûcibince»** yapıldığı ifade olunmakta-

---

yet ve kapasitesi hakkında bir durum saptaması yapılabilir. Serimiz pek kısa olmakla beraber, hazine hesaplarında mevsimsel etkilerin iz ve yansımalarını görmek isteyenler milâdî yılları esas almalıdırlar. Fakat her aya ait verilerin fiilen o ay içinde gerçekleşen durumu yansıtıp yansıtmadığı kuşkuludur: ödeme ve tahsilde gecikmeler olabilir.

1211 yılının on ayı için görülen durum şudur: Hazine 3,8 milyon gelir elde etmiş, gideri 2,3 milyon olmuş, sonuçta gelir - gider farkı olarak hazineye 1,5 milyon kalmıştır. Fakat, aslında hazinenin gerçek anlamda kâra geçtiğini düşünmek yanlıştır. Zira toplam 3,8 milyonluk geliri oluşturan kalemler içinde, hazinenin gerçek geliri anbarlardan fırıncılara dağıtılan tahılın tutarı olan 2,29 milyondur. Sermaye olarak dışarıdan verilen paralarla, hazinenin önceden nakliyeci vs.ye peşin ödemede bulunup da, onların zimmetinde kalan kendi paralarını geri toplamasını gerçek gelir olarak görmemek gerekir.

Bu yöntemle Tablo: I'deki bütün verilerimizi gözden geçirirsek şu görülür: 1210 yılında verisi mevcut tüm aylar zararla kapanmıştır. 1211 yılında mevcut on aylık veriden 7'si zararla, 3'ü kârla kapanmıştır. 1212 yılında yedi aydan ikisi zararla, beşi kârla kapanmıştır.

Tablo: I'de yer alan verilerden başka, elimizde bir de 1 Ramazan 1210 - 21 Sefer 1213 tarihleri arasında Zahîre Nâzırlığı yapmış olan Azmi Efendi'nin nâzırlık dönemiyle ilgili sonuç hesapları var. Azmi Efendi nâzırlıktan ayrılırken, çıkarılan hesaplara göre Hazine'nin hesap durumu şöyle idi:

— Hazinede mevcut nakit		183 280,5 krş.
— Tersâne, Üsküdar, Öküzlimanı anbarlarında mevcut çeşitli cins tahılın tutarı (... fiyat-ı muhtelife ile icâb iden bahası) . .		1 947 347 »
— Alacaklar:		2 720 473,5 »
		4 851 101
a) Tüccar ve mübayaacı	115 710,5	
b) Fırıncılar . . .	715 925,5	
c) Devlet (Mîrî) . .	1 888 837,5	
	2 720 473,5	

Çıkarılan bu hesabın «Alacaklar» kısmını biraz deşmek gerek: Tüccar ve mubayaacıların zimmetlerinde kalan 115 710,5 krş'un çoğunun tahsili pek zor imiş. Fırıncılardan olan alacaklara gelince: Bunlar «atik» ve «cedid» «zimemât» (alacaklar) diye iki kısımda ele alınıyor. Toplam 715 925,5 krş'un 345 bin krş kadarı 1192 - 1208 arasındaki hesaplardan

dır ([25]). Bu satırların yanında, nizamnâme de incelendiğinde ([26]), «sermaye»nin «hazine»ye dönüşmesi olayı açıkça görülür.

Zahîre Hazinesi kurulurken, ilk sermayesi Darbhâne'ce sağlandıktan sonra, artık hazinenin bu parayı işletip, dışarıdan yardım görmeden kendi olanakları ile ayakta duracağı ve hattâ kâr edip sermayesinin artacağı düşünülmüştü. Buna rağmen, Darbhâne'den aktarılan ilk sermaye yetmemiş olmalı ki, sonraları İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin de borç olarak ([27]) sermaye vermesi dikkati çekmektedir (Bk. Tablo: I).

---

kalmışmış. Bir görüşe göre, bunların tahsili mümkünmüş, ama vakit alırmış. Diğer bir görüşe göre ise, bunların bir kısmının tahsili mümkün olmakla beraber, zaman alırmış, çoğu ise «mevhum kabilinden» imiş ki, bunlara tahsil edilebilir gözüyle bakmak zor imiş. Azmi Efendi kendi nâzırlık döneminde fırıncılardan 283794 krş. kadar bir miktarı tahsile muvaffak olmuş. 86 bin krş kadarlık bir alacağın da tahsiline olanak varmış. Devletin zimmetine geçen miktarlara gelince: Daha ortada Zahîre Hazinesi yokken, «zahîre sermayesi» Darbhâne'de iken, bu paradan devlete (mîrîye) mevâcib ödemeleri için borç olarak 425 bin krş verilmiş. Resmî fırınlara ve Tersâne zındanına verilmiş olup, parası tahsil edilmeyen tahılın tutarı ise 1 416 227 krş'a ulaşmış. Donanma askerinin iaşesi için anbarlardan borç olarak verilen tahılın tutarı ise 47 542,5 krş imiş. Devlet malî sıkıntı içinde bulunduğu için, devletten olan alacakların da kısa zamanda tahsilinin gerçekleşmesi zor imiş...

Sonuç olarak söylenen şu: «... el haletü hazihi sermaye ıtlakına şayeste olan, fakat içinde mevcûd-ı hazine olan nukud-ı mezkûr ve zehâyir-i müddehire bahasıyla bi'l-ikdam tahsili me'mûl olan zimemâtın yekûnları olan 6 603 kise akçe oldığı» (MAD 8 591, s. 20).

Zahîre Hazinesin'in daha sonraki yıllardaki (1217, 1221 ve 1222 yılları) aylık hesaplarıyla ilgili olarak şu belgelerde de bazı bilgiler vardır: Bşb. Arş., CM no: 15 337, HH no: 13 159, 14 107, 14 107 A, 14 771, 14 497, 14 497 A, 14 508, 14 508 A.

(25) HH no: 10 788 ve 10 788 A.
İlk aylık «bütçe» 21 Ra 1210 - 19 R 1210 (5 Ekim 1795 - 12 Kasım 1795) günleri arasındaki dönemi kapsamaktadır ki, bu dönem diğerlerinden farklı olarak biraz uzundur ve bir ay bir hafta eder.

(26) Bkz. Nizamnâme, md. 1.

(27) Aylık hesap cetvelerinde İrâd-ı Cedid'den verilen bu para için şu satırlar yer alıyor: «Bâ hatt-ı hümâyûn-ı inâyet-makrûn İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn Hazinesi'nden ba'dehû ta'viz şartıyle sermaye olmak üzere teslim olınan» HH no: 10 788 A.

16 Ş. 1211 tarihli diğer bir belgeden: «... 1 500 kisesi zehâyir fü ruht olındıkça İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne teslim olınmak üzere Zahîre Hazinesi'ne.. ta'vizen virilmiş olmağla...» HH no: 16 016.

Zahîre Hazinesi kurulduğu yıl tahıl fiyatı ve satışları da serbest bırakılmıştı ([28]). Böylece kente daha fazla tahıl geleceği umulmaktaydı. Bu olaya bakılırsa, tüccarın tekelinin kırılmasında devlet, yeni kurulan hazineye gerçekten güveniyor demekti.

Zahîre Hazinesi'nin kuruluştan sonra, Tanzimat'a kadarki süre içinde çeşitli aşamalardan geçtiğine daha önce işaret olunmuştu. Ne var ki, bu dönem içinde, 1210 tarihli nizamnâme ile getirilmiş olan düzenin geçirdiği tüm evreleri ve hazinenin statüsünde meydana gelmiş olan değişiklikleri, burada derinlemesine ele almaya olanak yoktur. Bununla beraber, anahatlarıyla da olsa, bazı tarihsel olay ve gelişmelerin, burada okuyucuya aktarılmasında yarar vardır. Zira, bildiğimiz kadarıyla, bu konularda okuyucuya salık verilebilecek hazır bir kaynak da yoktur.

1210 (1795) tarihli nizamnâme ile getirilen düzen ancak on iki yıl devam etmiştir. 9 R 1222 (16 Haziran 1807)'de yürürlükteki «hubu-

---

(28) «Mukaddema hıntanın be-her İstanbulî kilesi 80 pareye iken, zahîrenin kılleti hasebiyle mücerred reâyâya şefkaten fiyata zamma müsaâde olınub, el haletü hazihi Silivri hıntası mahallinde 110 pareye alınub, Kapan'da 3 guruşa füruht olınmak ve Tekfurdağı hıntasının mahallinde her kilesi 100 pareye alınub, yine Kapan'da dahi 100 pareye virilmek üzere câri ve ma'lûm-ı hümâyûnları buyrıldığı vechile, etmeklere dahi yeni bir nizâm virilüb, be-her pareliği altmış beş dirheme tenzil olınmış olmağla, zahîrenin Kapan fiyatı etmeklerin dirhemlerine muvafıkdır. Şimdi herkes zahîresini getürüb istediği bahaya füruht eylesün deyu külli müsaâde olınsa, nassda insâf olmamağla, getürdiği zahîrenin be-her keyline 5 guruş ister. 5 guruşa zahîre almak habbazânın bir vechile işlerine elvermez. Bu sûretde etmeklerin dirhemleri tenzil olınmak lâzım gelür. İbâdullaha hasâreti mûcib bir keyfiyyet olacağına binâen, zehâyirin fiyatı etmeklerin dirhemlerine tevfîk olındı. Maamafih herkes zahîrelerini getürüb, Astâne-i Saâdet'de dilediği baha ile dilediği kimesneye füruht eylesün, kimesne mânî olmaz deyu Kartal'dan Boğaz'a varınca Anadolı sevâhiline ve Kuşadası ve sâir mahallere ve Bahr-i Siyah Boğazı'ndan Trabzon'a varınca Anadolu sâhiline evâmir-i aliyye ısdâr ve tisyâr olındığından maada Edirne ve havalisinden herkes dakîk getürüb Astâne-i Saâdet'de dilediği mahallerde istediği kimesnelere füruht eylemesiyçün emr-i şerif gönderildi. Ve zahîre müretteb olan mahallerden peyderpey külliyetlu zahîre gönderilmesiyçün evâmir-i aliyye ve mübâşirler neşr olınmış olmağla, bu günlerde Der Aliyye'lerine etraftan zehâyir-i külliyye vürûdı mevâhibü'l-hiyyeden me'mûl idüği...» Bşb. Arş., HH no: 7906 (t: 1210).

bât nizâmı»na son verilmiş ve eski sisteme dönülmüştür (29). Bu geriye dönüşün gerekçesi olarak ileri sürülen temel düşüncenin Nizâm-ı Cedid hareketinin ilgası gerekçesi ile aynı paralelde olması dikkati çekicidir. «Hububât nizâmı»na «... **bedâ' ve muhaddesât kabilinden olub, ibadullaha ve umûr-ı mülkiyyeye mazarr olmakdan nâşi...»** son verilmiştir (30). Doğal olarak, bu ana gerekçe dışında ilgaya neden olarak gösterilen başka noktalar da vardı (31). Bu arada «... **Hubûbât Nezâreti ta'biriyle ihdâs olınan mansıbın ref' ve izalesi**...» de unutulma-

---

(29) «... hubûbât nizâmı bâ hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrun ve fermân-ı âli ref' ve ilga olınub, gerek mubâyaât ve sâir zehâyire dâir mevaddın mecmû'ı kadîmi vechile râbıta ve nizâm-ı asliyyesine ircâ' olınmağla...» Bşb. Arş., MAD 8591, s. 38.

Bundan böyle tahıl ile ilgili herhangi bir sorun olursa eski kanun ve nizâmlara göre karara bağlanacağı da vurgulanmaktaydı.

(30) «Bedâ' ve muhaddesât» terimleri ile dine ve dolayısıyla Osmanlı'nın bünye ve karakterine uymayan, sonradan uydurulmuş, yapılmış fikirler ve düzenlemeler kastolunurdu.

23 Ra 1222 (31 Mayıs 1807) de, yani «Hubûbât Nizâmı»nın ilgasınsından on beş gün önce, rical ve ocak ağalarından oluşmuş kırk dört kişilik bir grup, Nizâm-ı Cedid hareketini lânetliyerek ilgası gerektiğinde birleşip, ortak bir bildiri kaleme almış, altını imzalamış ve bunu yeni padişaha da onaylatmışlardı. Bu ortak bildirinin bir bölümünde şöyle denmekteydi:

«... bazı devrân-beşer olmıyan kimesneler, bundan akdem me'mûr oldıkları hıdemât-ı Devlet-i Aliyye'de Nizâm-ı Cedid tâ'biriyle misli nâ-mesbûk bir bid'ât-ı azîme ve İrâd-ı Cedid nâmıyle mezâlim-i kesîre ihdâs ve neticesi ancak kendi celb-i menâfi' ve icrây-ı sefâhatlarına inbiâs ile her biri ebniye ve elbise ve kâffe-i umûrlarına kefereye taklidden başka, Devlet-i Aliyye'yi dahi düvel-i nâsâra kavâidine ircâ' ve ol vechile âmme-i müslimini tekdîr ve Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm envâ'ı fütûhât-ı aliyye ve esnâf-ı hıdemât-ı celiyye ile makbûl ve mu'teberi olan bi'l-cümle ocaklarını tenfîr...» (Bşb. Arş. HH 19 418).

(31) Nedenler arasında mubayaacılardan şikâyet önemli yer tutmaktadır. «Râyic mubayaası» adı altında yapılan mubayaanın «çiftlik ve zıraata» zarar verdiği belirtilmektedir. Mubayaa işlerinde rüşvetin çok yaygın olduğu söylenip, tahılın yine «mîrî fiyat» ile mubayaası yoluna gidilmesinin gereğine işaret olunmakta ve mubayaaların kazaların «tevzi' defterleri mûcibince icâb ve iktiza idenlerden fiyat-ı mukarrere ile» yapılması gerektiği söylenmektedir.

Hububât nizâmı ilga olununca, mevcut mubayaacılarla ilişkilerin kesildiği ve yeni mubayaacıların «nasb ve ta'yin» olunacağı anlaşılmaktadır.

mış, Zahîre Hazinesi ortadan kalkmış ve ilgili memurların kadro ve maaşları da lâğvedilmiştir. Zahîre Hazinesi'nin bakiye hesapları da Hazine-i Âmire'ye devredilmiştir.

Bu ilga olayına rağmen, 1807 yılından sonra Zahîre Hazinesi ismen ve cismen tarih sahnesinden silinip gitmiş değildir. Nitekim, ilgadan sonraki dönem için, aşağıda hazineyle ilgili olarak değinilecek olan olaylar bunun bir kanıtı olduğu gibi, Sultan II. Mahmud zamanında (1808 - 1839)'da Zahîre Hazinesi'yle ilgili hesap cetvellerinin arşivlerdeki varlığı bunun bir diğer kanıtıdır ([32]). Fakat, bu dönemde hazinenin statü ve işlevinde önemli değişikliklerin meydana geldiği de bir gerçektir.

Bunlara değinmeden önce, «hububât nizâmı»nın ilgasından sonra, genel olarak tahıl ve kent iaşesi sorununun ne durumda olduğunu gösterir bazı bilgilere göz attığımızda, sorunun şu veya bu biçimde çözümlenmiş olduğunu gösterir işaretlere rastlamak pek olanaklı değildir. Tersine, İstanbul'un iaşesi sorununun artık müzmin bir hastalık haline geldiğini görmekteyiz. Cevdet Paşa'nın H 1225 (1809 - 10) yılı olaylarını anlatırken tahıl konusu üzerine yazdıklarını beraberce okuyalım:

«... her şeyden evvel orduya zahîre yetişdirmek lâzım gelüb, halbûki Tuna yalısı pây-mâl oldığından envâ' meşakkat ile uzak yerlerden zahîre nakl olınurdı. Ve tüccar gemilerine Karadeniz kapalu oldığından İstanbul'da dahi zahîre nedret üzere bulınurdı.

---

(32) İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde, tahıl konusu ve Zahîre Hazinesi ile ile ilgili olarak 1216 - 1265 (1801 - 1849) tarihlerini kapsayan, K. Kepeci tasnifi no: 5 571 vd. kayıtlı bir seri defter vardır. MAD tasnifinden no: 19 468 ve 19 469 (1244 tarihli) zikredilebilir. HH tasnifi no: 17 155 A, B, C'de Zahîre Nâzırı Ârif Efendi'nin üç yıllık hesapları vardır (1244). CM tasnifi no: 17 684'de Zahîre Hazinesi'nin 1248 yılı irâd - masraf sergileri vardır. Üsküdar, Öküzlimanı, Tersâne ve Çukurhamam'da bulunan tahıl anbarlarının mevcudu ve haftalık gelir - gider hesapları HH tasnitinde bulunan bir seri perakende belgeden düzenli olarak izlenebilir: Bkz. No: 16 400 - 16 557 arası, no: 16 738 - 17 124 arası, no: 50 445 - 50 795 arası.

Takvim-i Vekâyi' gazetesinin de, düzenli olarak, İstanbul limanına gelen tahıl vs.ye ait listeler yayımlamış olduğunu bu vesile ile hatırlatmakta yarar var. Bir örnek olmak üzere bkz.: 19 Receb 1247 tarihli nüsha.

Kuşkusuz bu liste yine de çok eksiktir ve tamamlanması gerekir.

Hattâ ol esnâda İstanbul içün her kilesi yedişer guruşa buğday ve üçer buçuk guruşa arpa iştirâ ve halt idilerek her keyl-i mahlûti beş guruş bir rub'a gelürken, fırunlara dört guruş beş pareye tevzi' olınarak kırk bin kileden ibâret olan tertibde mîri elli beş bin guruş mutazarrır oldığı halde, seksen dirhem ekmek bir pareye satılmak üzere karar verildi ise de, fırunların önlerinde izdiham ziyâde olub, âcize gürûhı ekmek alamaz oldığı ve fırunların bazılarında altmış ve belki elli dirheme kadar ekmek çıkarıldığı ve insafsız takımından bazıları fırunlara gidüb zorbalıkla kendülerine ziyâde ekmek alarak iki kat bahasiyle âcize gürûhına satmağa başladıkları cihetlerle nihâyet elli dirhem ekmek bir pareye satılmak üzere karar verildi. Ve anın üzerine fırunlarda ekmek bulınur oldı.

Ve ol esnâda Kırım ve Hocabey iskelelerinden zahîre getürmek üzere otuz kırk kadar frenk tüccarı gemilerine ruhsat virildi ise de, anlar dahi zahîre getürmek bahânesiyle mühimmât-ı harbiyye gibi bazı eşya-ı mütenevviâ' nakl ider oldıklarına mebni, artık Karadeniz'e gidüb gelmekden men' olındılar. Ve sâir taraflardan berren ve bahren İstanbul'a zahîre getürenlere her tertibde Cîb-i Hümâyûn'dan yüz ellişer kise akçe i'tâsıyle İstanbul'ın emr-i idaresine ihtimam buyrıldı.» ([33])

Bu olaylardan bir yıl sonra, Yergöğü kasabasında Rus murahhasları ile yapılan görüşmelerde, Eflâk ve Boğdan'ın imtiyazları konusu görüşülürken, Ruslar bölgenin tahılı ile ilgili bazı istemlerini gündeme getirmişlerdi: Yöre halkının eğer, her yıl Osmanlı Devleti'ne vermekle yükümlü olduğu tahıl dışında, ellerinde fazla ürün kalırsa, bunu serbestçe istediklerine satmalarına Osmanlı tarafından izin verilmesi istenmekteydi. Fakat, Osmanlı murahhasları bu konuyu iç işlerine müdahale olarak yorumlayıp, bu istemi geçiştirdiler ([34]).

1811 yılında Avusturya'dan tahıl ithal edilmek durumunda kalınmış ve bedelinin ödenmesinde de bazı güçlüklerle karşılaşılmıştır ([35]).

1828 - 29 (1244) yılında ise, Rus gemileri Boğazları kapattığında, başkentte yeni bir kıtlık tehlikesi başgöstermişti. Bu durum üzerine,

---

(33) Tarih-i Cevdet, c. 9, s. 207 (Matbaa-i Âmire, 1292).
(34) Tarih-i Cevdet, c. 10.
(35) Bşb. Arş., HH no: 49 510 A, B, C ve no: 49 516.

boş tarlaların da tarıma açılması salık veriliyordu (36).

Aynı dönemlerde, doğrudan doğruya Zahîre Hazinesi ile ilgili belgelere göz atıldığında, hazine, devletin diğer çağdaş malî kurumları ile olan ilişkileri açısından dikkati çekmektedir: 5 Aralık 1806 (6 L 1221) tarihli bir belgeye göre (37), devlet hazinesi (Hazine-i Âmire) acele gereksinme duyduğu üç bin kisenin beş yüz kisesini Darbhâne'den, keza beş yüz kisesini İrâd-ı Cedid Hazinesi'nden, bin kisesini evkaf akçelerinden sağlarken, bin kisesini de Zahîre Hazinesi'nden elde etmişti. Fakat, aslında Hazine-i Âmire, daha önce etrafa vermiş olduklarını toplamaktaydı. 1811 yılında da, mevâcib ödemeleri için acele 500 kise gerekmekteydi. Mahlûl eshamın satılarak bu paranın sağlanması düşünülmüş, fakat çabucak satışın olanak dahilinde olmadığı göz önüne alınarak, Zahîre Hazinesi'ne başvurulmuş ve sonuçta oradan 400 kise alınmıştı (38). Bir yıl sonrasına ait bir belgeden ise, bu kez 150 bin kuruşa (300 kise) gereksinme duyulduğu, bunun sarraflardan ve Zahîre Hazinesi'nden tedarik olunup, ileride «cebelu bedeliyyesi»nden (39) ödenmesi yoluna gidileceği öğrenilmektedir (40).

Zahîre Hazinesi; yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz Hazine-i Âmire ile olan ilişkileri yanında, ayrıca Tersâne Hazinesi (41), Haremeyn Hazinesi (42), Mansûre Hazinesi (43), Mukataat Hazinesi (44) gibi diğer malî kurumlarla da, açıklanması burada uzun sürebilecek çeşitli malî ilişkiler içinde bulunmuştu.

1828 yılından itibaren, Zahîre Hazinesi'nin, tüm kentin iaşe işlerini organize eden bir kurum olmaktan iyice çıktığı ve işlevinin aske-

(36) T. Mümtaz Yaman, İstanbul'un Zahîre İşlerine Dâir İki Vesika, **Tarih Vesikaları,** c. 1, no: 15, s. 341 - 44.

(37) Bşb. Arş., CM no: 2 400.

(38) Bşb. Arş., CM no: 6 929. Zahîre Hazinesi - Esham ile ilgili bir diğer belge için bkz.: CM no: 6 745 (Za 1225).

(39) «Cebelu bedeliyye»si hakkında bkz.: Mehmet Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, s. 246, 282 **(Türkiye İktisat Tarihi Semineri,** Ankara 1975); Ö. L. Barkan, Timar **(İslâm Ansiklopedisi).**

(40) Bşb. Arş., CM no: 6 784.

(41) Kanıt ve örnek olmak üzere bazı belgeleri anmakla yetiniyoruz: Bşb. Arş., MAD 8886, CM 20 836, HH 28 010, 28 165...

(42) Örneğin HH no: 50 691...

(43) Örneğin HH no: 18 239...

(44) Örneğin CM no: 12 566 (Bkz. Belge: II)

rin ekmek ve arpa tayınatlarının tedariki ile sınırlandırıldığı anlaşılıyor. Hazine bu işi yürütebilmek için kendine bir miktar sermaye ayırıyor, elde ettiği kârı ise Mukataat Hazinesi'ne veriyordu (45). Böyle bir uygulama 12 Ağustos 1839 (1 C 1255)'a kadar sürmüş ve bu tarihte «Zahîre Hazinesi ve nizamâtı fesh ile ilga» olunarak, hazinenin sermayesi, alacağı - vereceği ve memur kadrosu yeni kurulan Ticâret Nezâret ve Hazinesi'ne aktarılmıştır (46). Aynı yıl «mubayaa usulü» ne de son verilmiştir (47). Fakat, önemi dolayısıyla bu konuyu, biraz öncesinden ele alıp, deşmekte yarar vardır:

Bilindiği üzere 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında o meşhur ticaret sözleşmesi imzalanmıştı (48). Balta Limanı Anlaşması adıyla da anılan bu ünlü belgenin hükümleri 1 Mart 1839'dan itibaren yürülüğe girip, geçerli olacaktı. Anlaşma, o ana kadar ülkede mevcut olan yed-i vâhid (tekel) sistemine son vererek, yabancı tüccarın her türlü Osmanlı ürününü serbestçe satın alabilmesinin yolunu açmaktaydı. Yalnız, tahıl konusunda Osmanlılar titizlik göstermişler ve ürünün kıt olduğu zamanlarda, yabancı tüccarın tahıl almaması konusunda İngiltere'den yazılı güvence istemişlerdi. Ama sonunda sadece sözlü bir güvence ile yetinmek durumunda kalmışlardır (49).

Aslında Osmanlı tarafı, diğer ürünler için geçerli olan «yed-i vâhid» usulü ile, tahıl için uygulanmakta olan «mubayaa usulü»nün birbirinden farklı şeyler olduğu düşüncesinde idi. Dolayısıyle, Osmanlı deyişiyle **«bu mubayaa usulünin muahede-i mezkûreye dokunır yeri yoğ»** idi, yani imzalanan sözleşme ile «yed-i vâhid»e son verildi diye,

---

(45) A.g.b.

(46) Bşb. Arş., Ali Emirî tasnifi, Abdülmecid devri, No: 107 ve Cevdet Maliye no: 12 566 (Belge: II).

Ticaret Nezâreti'nin teşkili hakkında bkz.: Bşb. Arş., Dahiliye İrâdeleri, no: 1 615.

MAD no: 12 244'de Ticaret - Zahîre Hazinesi hesaplarının yevmiyye defteri vardır. Ayrıca bkz.: Dahiliye İrâdeleri no: 8, 157, 172 ve 280.

(47) Bşb. Arş., Cevdet Dahiliye, no: 4 280 (Bkz. Belge: IV).

(48) Sözleme hakkında bkz.: Y. Kemal Tengirşek, Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Haricî Ticaret Siyaseti, **Tanzimat I** içinde, s. 289 vd. (1940). Ahmet Yücekök, Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu ve 1838 Ticaret Sözleşmeleri, **SBFD**, c. 23, no: 1 (1968). Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı - İngiliz İktisâdî Münasebetleri,** c. 1 (Ankara 1974) ve c. 2 (İstanbul 1976).

(49) M. Kütükoğlu, a.g.e., c. 2, s. 28 ve c. 1, s. 108.

mubayaa usulünün de lâğvı gerekmezdi. Buna rağmen İngilizlerin bunu anlayamayacağı ve hak iddia edeceği düşüncesi de hâkim idi ([50])

Ne var ki, bu arada «mubayaa usulü»nün yakında lâğvedileceği de halka resmen ilân olunmuştu. Gerek duyuru üzerine olan beklenti ve gerekse tahıla yabancı tüccarın önerdiği fiyatların mîrî fiyatın üstünde olması nedeniyle, «mubayaa usulü» artık fiilen işlemez hale gelmişti.

Sonuç olarak 1839 yılında «mubayaa usulü»ne son verilmiş, fakat o yıl ürünün az olması nedeniyle ihracat yasağı da konmuştur.

1839'dan sonraki gelişmelerde konumuz açısından önemli olan bir nokta da fırıncılarla ilgilidir: Artık fırıncılar, ekmek yapımı için gerekli tahılı, doğrudan doğruya yabancı tüccardan satın alma hakkına sahip olmuştur ([51]).

Zahîre Hazinesi ile ilgili olarak değineceğimiz son gelişmelere gelince: Maliye Nezâreti kurulduktan sonra, tahıl ve erzak anbarlarının idaresi 31 Temmuz 1840 (1 C 1256)'dan itibaren bu nezârete bağlanmıştır ([52]). Osmanlı maliye örgütünde, çeşitli isimler altında varolan hazineler ilga olunup, hepsi «Hazine-i Celile-i Maliye» adı altında bir araya geldiğinde de Zahîre Hazinesi buraya bağlanır ([53]). Bundan sonra Zahîre Hazinesi'nin, devlet teşkilâtında artık bir «müdiriyyet» biçiminde yeraldığı görülmektedir ([54]). «Zahîre Hazinesi ve Anbar-ı

---

(50) Bşb. Arş., HH no: 50 000 (Bkz. Belge: III).

(51) M. Kütükoğlu, a.g.e., c. 2, s: 29.

(52) «... Asâkir-i muntazama-i şahâneye muktezi erzak ve sâirenin mubayaa ve tedâriki husûsunda yeser ve sühûlet olmak üzere zahîre ve erzak anbarlarının işbu elli altı senesi Cemâzie'l-âhıresi gurresinden i'tibâren Maliye Nezâreti idaresine idhal ile devr olınması ve müteferriat-ı lâzımesinin dahi ba'dehu devletlu serasker paşa hazretleriyle bi'l-müzâkere icrâ kılınması istizânına dâir Maliye Nâzırı devletlu Saib Paşa hazretlerinin bir kıt'a tahriri...» (Bşb. Arş., Dahiliye İrâdesi, no: 881).

(53) «Ma'lûm-ı sâmileri buyrıldığı üzere Zahîre Hazinesi'nin Maliye Hazine-i Celilesi'ne nakli cihetiyle mukaddemki sermayesiyle...» (Bşb. Arş., Meclis-i Vâlâ İrâdeleri, no: 792, t: 1258).

O sırada yapılan bir hesaplamaya göre, Zahîre Hazinesi'nin eski sermaye ve gelirlerinden 27 bin kiselik bir varlığı kaldığı, nakit mevcudunun ise ancak 200 kise kadar olduğu görülür.

(54) «Zahîre Müdürlüğü»nde müdür dışında 23 memur görevli idi. Müdür ayda 9 000 krş, memurlar ise 300 ilâ 1750 krş arasında maaş alırlardı. Maaş ödemeleri ayda 26 760 krş tutmaktaydı (Bşb. Arş., CM no: 20 650 ve no: 7 700).

Âmire»nin, müdürlük tarafından yine her ay gelir - gider hesap defterleri hazırlanıyor ve huzura sunuluyordu ([55]).

III. NİZAMNÂME ÜZERİNE

Tam ve orijinal metnini yayımladığımız Zahîre Nizamnâmesi 5 Ra 1210 (19 Eylül 1795) tarihli olup, İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır ([56]).

Bu nizamnâmenin çıkışından önce Zahîre Nâzırı'nın elinde sadece bir «talimatnâme» bulunmaktaydı ([57]). Daha önce de değinildiği üzere, o sıralarda bir nâzır bulunmasına rağmen henüz Zahîre Hazinesi oluşmuş değildi. Hazine 1795 tarihli bu nizamnâme ile vücut bulmuştur. Dolayısıyla bunu, Zahîre Hazinesi'nin kuruluş nizâmnâmesi olarak nitelemek gerekir.

Nizamnâme 25 ayrı bend (madde, paragraf)'den oluşmaktadır. Yayımda bunlar tarafımızdan numaralanmıştır. Nizamnâmenin yapısı oldukça sistematiktir ve her paragraf ayrı bir konuya tahsis edilmiştir. Bununla beraber bazı konular çeşitli paragraflarda yer yer iç içe girmiştir. Bu 25 maddeyi konularına göre şöyle bir gruplamaya tâbi tutmak mümkündür:

1 — Hazinenin kuruluşu, memur kadroları ve bunların maaşları ile ilgili hükümler.
2 — Hazinenin gelir ve gideri ve bunların hesaplarında izlenecek yöntemler ve tahıl işleri ile ilgili yazışmaları yürütecek büro ile ilgili hükümler
3 — Zahîre Nâzırı'nın görev ve yetkileri ile ilgili olanlar
4 — Kapan ile ilgili hükümler ([58])

---

(55) 1258 - 59 yılları için bkz.: Dahiliye İrâdeleri, no: 2 672, 2 727, 3 062, 3 100, 3 139, 3 422, 3 289, 3 619, 3 690, 3 730, 3 774, 3 785.

(56) Cevdet Maliye, no: 23 347 ve MAD 8 591, s. 11 - 17. Her iki kaynaktaki metin aynıdır. Yayımda CM esas alınmış ve MAD ile karşılaştırılmıştır.

(57) MAD 8 591, s. 4 - 5, 9 - 10.

(58) Daha önceki yüzyılla ilgili olmakla beraber, Kömürcüyan'ın Unkapanı ve fırınlarla ilgili olarak verdiği bilgilerin burada hatırlatılması yararlı olur (Eremya Çelebi Kömürciyan «çev. H. D. Andreasyan», **İstanbul Tarihi,** İst. 1953, s. 18).

5 — Gemiler ve tahıl taşımacılığı
6 — Ekmek konusu, fırınlar ve fırıncılar
7 — Anbarlar ve dağıtım işleri
8 — Sermayenin işletilmesi, korunması ve arttırılması ile ilgili hükümler.

Nizamnâme, o zaman Zahîre Nâzırı ve Şıkk-ı Sâlis Defterdârı bulunan elhac İbrahim Reşid Efendi tarafından «mufassal bir takrir» biçiminde hazırlanmış, bu takrir aynen padişah tarafından onaylanınca nizamnâme haline dönüşmüştür ([59]).

Tarihçi Cevdet Paşa'nın bu nizamnâmeyi gördüğü ve yararlandığı eserinden dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Ne var ki o, bunu açıkça belirtmemiş ve verdiği bazı bilgilerin okuyucu gözündeki değeri açısından bu nokta kendisi için bir talihsizlik olmuştur. Böylece, bu nizamnâmenin yayımı ile Cevdet Paşa'nın kaynaklarından biri de açığa çıkmakta ve konuyla ilgili satırlarının güvenilirliği de kanıtlanmış olmaktadır.

NİZAMNÂME

1. Zahîre akçesi hazineden kaldırılup Kapu-arası'nda başkaca bir mahall tahsis ve hıfz ve İrâd-ı Cedid misüllü ahz ü i'tâsı Zahîre Nâzırı'nın yedinde olarak bir güzel nizâma rabt ve mahsûs kâtibler ta'yiniyle rü'yet olınması muktezay-ı irâde-i seniyye-i hüsrevâne olmağla, ol bâbda şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince, elyevm Hazine-i Âmire'de mevcûd olan zahîre akçesinin başkaca mahalle kaldırılmasıyçün Kapu-arası'nda kapucıların sâkin oldıkları mahalde hazine olmağa çesbân kârgir bir kubbe bulınmağla mi'mâr ağa ma'rifetiyle iktizasına göre mahv ü isbât ile zahîre akçesini vaz' ve hıfza şâyân bir hazine yapılub Hazine-i Âmire'de mevcûd zahîre akçesi ta'dad olınarak ifraz ve zikr olınan mahalle vaz' ile me'mûr olacak veznedâra teslim olınmak iktiza eylediği.

2. Zahîre akçesi başka hazine olarak bu def'a Kapu-arası'nda tahsis olınan hazineye vaz' olındıkda, evvelâ Rüznâme-i Hümâyûn Kalemi'nden afîf ve perhîzkâr ve sâdık ve müstakimü'l-etvâr dirâyetlu bir

(59) MAD 8 591, s. 17.

Sergi halifesi ve Mehterân-ı Hayme-i Hassa Ocağı'ndan kezâlik sâdık ve müstakim bir veznedâr ta'yin olınmak lâzım gelmekle, işbu Sergi halifesine İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne kıyasen senevî iki bin ve veznedâra dahi kezâlik iki bin guruş maaş tahsis ve Zahîre Hazinesi'nin cemi' dahl ü harcı bunların yedleriyle olacağına binâen, sadâkat ve istikâmet me'mûl olan kimesnelerden defterdâr efendi ve nâzır ma'rifetleriyle nasb ve ta'yin olınub asıl tarîyklerine işbu me'mûriyetleri mâni' olmamak ve Sergi halifesiyle veznedâr olanlar yevmiyye iktiza iden irâd ve masârifi rü'yet içün külle yevm hazineye müdâvemet ve her ahşam irâd ve masârif müfredât üzere iki kıt'a Sergi pusılası olınub Sergi halifesiyle veznedâr bi'l-maiyye bir kıt'asını Zahîre Nâzırı olanlara ve diğer bir kıt'asını Şıkk-ı Evvel Defterdârlarına teslim eylemek ve Zahîre Hazinesi'nin muhafazası mîrî hazine misüllü, ancak veznedârın umûr-ı lâzımesinden olmağla, veznedâr olan ocaklusının kefâlet ve taahhüdleriyle intihâb ve hasbe'l-iktiza Zahîre Hazinesi'nin mevcûdı yoklandıkda maazallahu-Teâlâ noksanı zuhûr ider ise ocaklusı ma'rifetiyle veznedârdan tazmin olındıkdan sonra te'dibi icrâ olınmak lâzım geldiği.

3. Mîrî hazinesinin kâidesi Hazine-i Âmire'den ne makûle mahalle masraf virilür ise be-her hâl pençe ve sahlu hazine tezkeresiyle olub, hattâ hazine tezkeresine pençe ve sah olındıkdan sonra defterdârlar tekrar küçük sah itmedikçe Sergi halifesi ve veznedâr akçe virmek mahall ol[ma]mağla, işbu Zahîre Hazinesi'nin cemi' ahz ü i'tâsı müstakilen nâzır ma'rifetiyle idare ve rü'yet olınsa dahi vakten min el evkat nâzır bulınanlar hod be hod kâideden hâric hareket eylememek veyahud akçenin hesab ve kitâbında bir gûne sehv ve sakamet vukû' bulmamak içün zahîre akçesinin dahi cemi' masârifi el haletü hazihi câri oldığı üzere evvelâ kâime ve bâ'de hazine tezkeresi ve pençe ve sah ve Şıkk-ı Evvel Defterdârı küçük sah eyledikden sonra asıl akçenin virilmesi nâzır bulınanların işaretlerine delâlet itmek üzere zahr-ı tezkereye bir sah itmelerine mevkûf olsa bu sûret ile Zahîre Hazinesi'nden başı örtülü zahîreye müteallik olmıyan masraf verilemeyüb, farzâ nâzır olanlar münâsibetsiz akçe almak murâd eylese hazine tezkeresi olmadıkça mahsûb kabûl itmiyeceği ve Şıkk-ı Evvel Defterdârları dahi zahîreye müteallik olmıyan masrafı Zahîre Hazinesi'nden almak murâd eyleseler nâzır olanın sahı olmadıkça virilmemek hasebiyle iki tarafdan umûra nezâret ve dikkat hâsıl olacağı ve akçesi zâhîre sermayesinden virilüb mîrî anbarlarına müretteb olan zahîreye dâir masârifden maada mutlaka zahîre umûrıdır diyerek bir masraf

Zahîre Hazinesi'nden virilmek murâd olındıkda, Zahîre Nâzırı olanlar maddesi beyânıyle takrir idüb, takriri rikâb-ı hümâyûna arz ile hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn sâdır olmadıkça virmek uhde-i iktidarlarında olmamak husûsına riâyet lâzım geldiği.

4. Mîrî hazineden her gün hazine tezkeresiyle virilen masrafın Sergi halifesi ahşam üzeri irâdıyle maan sergi pusılasını defterdârlara virüb, defterdârlar dahi masrafın müfredatıyle hazine tezkerelerini tatbik ve hazine tezkerelerine mahsûb çeküb, Rüznamçe-i Hümâyûn'da battala hıfz olınmak kâideden olmağla, işbu Zahîre Hazinesi'nin dahi her ahşam hazine tezkereleriyle sergi pusılasını Sergi halifesi ve veznedâr nâzıra getürüb, nâzır olanlar tatbik ve zahr-ı tezkereye «virilmişdir» deyu işâret eyledikden sonra Şıkk-ı Evvel Defterdârları kemâfi's-sâbık mahsûb çeküb, Rüznamçe-ı Hümâyûn'da battalda hıfz olınmak ve ayda bir kerre hazinenin mevcûdı bi-aynihî İrâd-ı Cedid misüllü üç kıt'a sergi olub, Sergi halifesi olanlar nâzır efendiye getürüb, ol dahi kendüde mahfuz olan her günün sergi pusılasını cem' ile birikdirüb tatbik eyledikden sonra temam çıkar ise zîrlerine teınhîr ve Şıkk-ı Evvel Defterdârları sah idüb, bu vechile her ay hazinenin irâd ve masârifi bilinmek içün bir kıt'ası Bâb-ı Âli'ye takdim ve bir kıt'ası nâzır efendi yedinde hıfz ve diğer bir kıt'asını Şıkk-ı Evvel Defterdârları ba'de'l-muayene Navul halifesi dahi zahîre akçesinin mikdârını bilmek içün «Navul Kalemi'ne kayd ola» deyu buyrılub Kalemde kayd ve hıfz olınmak ve senede bir kerre cemi' zahîre sermayesinin Navul Kalemi tarafından defteri tenkih olınub asıl sermaye ve irâd ve masraf her ne ise zâhire ihraç ve sâbıkıyle mizân olındıkdan sonra defteri Bâb-ı Âli'ye ve andan rikâb-ı hümâyûna takdim olınmak lâzım idüği.

5. Kaldı ki, fi'l-asl bir maddenin birkaç Kaleme taallûk iderek meselâ Mevkûfât'dan kâime ve Baş Muhasebe'den tezkere ve Rüznâmçe-i Hümâyûn'a kayd sûretleriyle işi tas'îb derecesinde râbıtadan merâm, sehv ü nisyân-ı hassa-i nev'-i beşerden farzâ bir maddenin hesabında Mevkûfat sehv eylese Baş Muhasebe'den tezkere virilmek hasebiyle Baş Muhasebe vâkıf olmak ve ol dahi zühûl eylese Rüznâmçe-i Hümâyûn'da be-her hâl tutılmak maslahatı olmağla, işbu kâide-i dîrîne riâyet fi'l-hakika muhassenatdan olub, ancak bu sûret her ne kadar esas ittihaz olınmak lâzım ise dahi, zahîre umûrı müteferrik oldığından, bir madde akçe almak derecesine gelinceye dek ne kadar sür'at ve ikdâm olınsa, Mevkûfât'dan derkenâr veyahud hesab ve defterdâr efendi telhîs

idüb, ba'de buyrılub pençe ve sah oldıkdan sonra tekrar kâime ve mûcibince Baş Muhasebe'den tezkere ve tekrar pençe ve sah olub, defterdâr efendi küçük sah idince lâ-akall yedi sekiz gün mürûr idüb, bazı navul mutalebe iden ve zahîre virüb akçesini taleb iden rüesâ ve tüccara bu sûret eziyet olmağla, teshîl-i maslahat içün zahîre nâzırı olanlar bu makûle mevadd-ı müteferrikadan müsta'cel olan masârifi ba'de tezkere yapılub, irâd ve masraf olınmak üzere asıl battalına «Sergi halifesi viresiz» deyu tahrir ve tarihiyle zîrine bir sah idüb Sergi halifesi nâzırın sah ve işâretiyle ol akçeyi Zahîre Hazinesi'nden i'tâ ve ba'de üslûb-ı sâbık üzere defterdâr efendi telhîs idüb kâime ve tezkere oldıkdan sonra hazine tezkeresiyle Sergi'ye masraf kayd olınmak ve bu gûne müsta'cel olub tezkere olmaksızın Zahîre Hazinesi'nden Nâzırın sahıyle alınan akçe tezkere olmadıkça Sergi'ye kayd olınmıyacağına binâen, Sergi halifesi ve veznedâr bu makûle virdikleri akçenin tezkeresini ihmal ile yapdırmadıkları sûretde hîn-i hesabda açıkda kalan akçe kendülerin zimmetleri olmak iktiza itmekle, nâzırdan ziyâde bu maddeye dikkat eylemeleri mukarrer idüği.

6. Zahîre Hazinesi'nin masrafı bu vechile olub, irâdı dahi ekser habbazandan tahsil olınan veyahud bir mahalle zahîre içün virilüb sonra baz be-hazine olınması iktiza iden mevaddan ibâret olmağla, Kapan veznedârı külle yevm habbazandan tahsil eylediği zahîre bahasını Zahîre Hazinesi'ne getürüb ta'yin olınan Sergi halifesi ve veznedârı huzûrlarında muayene iderek tâ'dad ve züyûf ve kem âyarını ihrac ile Kapan veznedârı Zahîre Hazinesi veznedârına teslim ve hazineye vaz' eyledikde yedinde olan zimmet sûretlerine şimdiki gibi Zahîre Hazinesi'nin Sergi halifesi tarihiyle zabt ve işâret ve hîn-i tekmilinde tahvil ve rüznâmçe olınub temessük virilmek ve sâir baz be-hazineler dahi böylece olub, ve'l-hâsıl mîrî hazinesinde mer'î olan cemi' kavâide Zahîre Hazinesi'nde dahi riâyet olınub, umûr ve husûsı ve ahz ü i'tâsı müstakilen Zahîre Nâzırı tarafından rü'yet ve Şıkk-ı Evver Defterdârı kemâfi's-sâbık nezâret eylemek muktezay-ı maslahatdan oldığı.

7. Mevkûfât Kalemi'nde Navul Halifesi olanların navul hesabını ve habbazan zimmetlerini ve anbarın ahz ü i'tâsıyle mevcûdını ve mîrî anbarlarına müretteb olan tertibât ve teslimâtı ve ale'l-hesab virilen mebâliği ve anbar temessüklerini ve buna dâir mesâlihi ve zahîreye müteallik ısdâr olınan evâmir-i şerife yazılarını başka başka defterlere sebt ve kayd eylemeleri fi'l-asl umûr-ı mahsûsalarından olub, an-

cak el haletü hazihi zahîre akçesi başka hazine ve nezâreti müstakil defterdârlık olarak idaresi irâde-i seniyye-i hüsrevâne buyrılmak hasebiyle, umûrı teksîr idüb, bend-i âtide beyân olındığı veçhile Navul Halifeliği'ne teferru' iden mevadd-ı merkume defterleriyle ketebesi Zahîre Defterdârı maiyetinde bir Kalem i'tibârı istisvâb buyrılur ise, Navul Halifesi Kalem-i mezbûrın baş halifesi mesâbesinde olub, navul hesabını ve habbazan zimmetlerini ve anbarların ahz ü i'tâsıyle mevcûdına dâir maslahatları başka başka defterlere zabt eyliyerek, şâkirdânıyle kendüsi rü'yet ve etrafdan mîrî anbarlarına müretteb olan zahîrenin tertibât ve teslimât ve bahasıyçün virilecek akçeleri ve anbar temessükleri ve buna dâir kuyûd içün başka defter tutılub, bu madde Kalem-i mezbûrda maiyetinde olacak ketebenin müstaidlerinden birine ihâle olınmak ve zahîre umûrına müteallik tahriri iktiza iden evâmir-i şerife yazılarını ve vaktiyle müracaat içün kayd olınacak takrirleri başka başka defterlere zabt ve kayd ve hîn-i sualde derkenâr eylemek üzere bu husûs dahi kezâlik maiyetinde olan ketebenin bir müstaidine tefviz olınmak ve zahîreye dâir lâzımü'l-ısdâr olan evâmir-i âliyye müsveddelerini ve her bir iktiza iden takriri kaleme almak içün Zahîre Defterdârının mektubcısı ve kisedârı makamında olarak hâcegândan ve sâir erbâb-ı istîdaddan bir bendeleri Zahîre Nâzırı maiyetinde müstahdem olub, hâcegândan ise bu hıdmetde bulınması aralıkda mansıb olmağa mâni' olmayub, bâis-i şevki olmak içün tevcihât-ı hümâyûnda Zahîre Defterdârı'nın iltimasıyle ber vech-i münâvebe mansıb olmağa müsâade-i seniyye erzânı buyrılmak ve muktezay-ı hükm-i bâri Navul Halifeliği münhall olsa maiyetinde tertibât zabt iden kâtib muktedir ve müstaid oldığı halde Navul Halifeliği âna tevcih ve ânın yerine dahi muktedir ise ahkâm kaydı zabt iden kâtib veyahud Mevkûfât'dan veyahud aklâm-ı sâireden biri intihab olınmak ve mektubcı ve kisedâr makamında istihdam olınacak bendeleri Zahîre Defterdârı'nın hademe-i mahsûsası misüllü olmağla, erbâb-ı istîdaddan dilediklerini istihdam eylemek üzere nizâmından lâ-büdd idüği.

8. Çünki Navul Halifeliği başka Kalem olarak bu sûret ile ketebesi tevfir ve umûrı tefrik olınmak lâzım geldi ise, fi'l-asl Navul Kalemi defterdâr kapusında Mevkûfât'da olmağla, şimdi yine defterdâr kapusında olsa Zahîre Defterdârı konakda oldıkça külle yevm vukû' bulan maslahatı Kaleme gönderüb ve sual ve cevâbı Kalemden eylemek sûretinde usret ve erbâb-ı mesâlihe dahi suûbet oldığından, çâkerleri hîn-i me'mûriyetimden beru Navul Halifesi'ni ve sâir şâkirdânını ma-

iyetime alub, yevmiyye iktiza iden mesâlihi konakda başı ucında rü'yet eylediğime binâen, muktezay-ı maslahat Navul Kalemi Zahîre Defterdârı'nın maiyetinde olmaları lâzım gelmekle, bu takdirce navula ve zahîreye müteallik defterler ile kâtibler Zahîre Defterdârı'nın maiyetinde olub, sah olacak ve mühürlenecek kâğıdlar şimdiki gibi mevkûfâtcılara muhavvel olsa vakitlu vakitsiz mevkûfâtcılar bulınmayub konaklarına irsal ile erbâb-ı mesâlihin işi ta'til oldığından mevkûfâtcılardan ayrılup, hâcesi başka olarak Zahîre Defterdârı maiyetide olsa, âna başka mansıb olarak maaş tedâriki bî-hûde masârifi mûcib oldığından, fi maba'd Navul Kalemi Zahîre Defterdârı'na merbût olub, Navul Kalemi'ne dâir mevkûfâtcıların temhîr ve sah ideceği kâğıdları Zahîre Defterdârı itmek üzere başka mansıb i'tibârına ve maaş ta'yinine hâcet olmayub, kâffe Zahîre Defterdârı Navul Kalemi'nin hâcesi gibi olmağla cümle kâğıdlara Zahîre Defterdârı'nın nezâreti şâmil ve içinde şürût-ı nizâma muhalif Kalemin sehv ve sakameti vâki' olur ise dikkat hâsıl olacağı.

9. Navul Kalemi Zahîre Defterdârı maiyetine merbût oldıkda, beher hâl Navul Kalemi'nin ketebe ve şâkirdânıyle Zahîre Defterdârı ve mektubcısı haftada iki gün, ta'tilâtdan gayri eyyam-ı sâirede bir mahall-i mahsûsda bulınub, zahîreye müteallik maslahatı olan gerek tüccar ve gerek rüesây-ı sefâin ve sâir erbâb-ı mesâlihi ol mahall-i mahsûsa cem' ile, yevmiyye maslahatları başı ucında rü'yet olınmak ve aklâm-ı sâirede oldığı misüllü «bu gün, yarın» diyerek maslahatluya suûbet olmıyacak sûret ile idaresine dikkat olınmak lâzımeden olmağla, Zahîre Defterdârı ve maiyetinde olan ketebe ve sâir erbâb-ı mesâlih içün münâsib bir mahall-i mahsûs ta'yin buyrılur ise Zahîre Nezâreti tıbk irâde-i hümâyûn üzere müstakil defterdârlık gibi başkaca rü'yet olınmağa vesile olacağı.

Kapan'a:

10. Zahîre Nâzırı'nın cemi' zehâire dâir umûrda memûriyetini şâmil olmakdan nâşi, evvelâ Kapan'a vürûd iden zehâyirin dahl ü harcına dikkat lâzımeden olub, zira Kapan'da olan fesadın had ve gâyeti olmamağla, yevmiyye Kapan'a tevârüd iden zehâyiri kayd idüb, Zahîre Nâzırı'nın ma'lûmı olmadıkça habbe-i vâhide bir mahalle virilmemek husûsına dikkat ve aralıkda karşu anbarlara dahi nezâret eyleyüb, her ahşam Kapan'ın ve anbarların keyfiyyatını Zahîre Defterdârı'na bildir-

mek içün, tarafından mahsûs Kapan'a bir mu'temed adem ta'yin idüb, Kapan nâibi ve sâirleri nâzırın tarafından muayyen ademin ma'rifeti ve Zahîre Nâzırı'nın izni olmadıkça habbe-i vâhide bir mahalle virmemek ve Kapan râyicine ale'd-devam nâzır olanlar dikkat idüb, yevmiyye tevârüd iden zehâyirin mikdarı ve ne mahalle masraf oldığı Kapan'da Kapan nâibi efendi tarafından başka ve Zahîre Nazırı'nın ademi tarafından başka zabt olınub her gün pusılası irâd ve masraf beyân olınarak nâzıra takdim olınmak ve Kapan nâibleri bu maddeyi tekellüf addiyle riâyet itmemek ve tüccar ve esnaftan her biri nâzırın Kapan'da olan ademine ihbar ile nâzırın alemi lâhik olmıyarak diledikleri mahalle zahîre virmek veyahud içlerinden bazı söz sahibleri kendü zahîrelerini hatır içün bir iki pare ziyâdesiyle bey' eylemek, hülâsa hafi ve celi Zahîre Nâzırı'nın izni olmıyarak gelen zahîreye ve râyice müdahale ve ta'riz misüllü hareketleri vukû'a gelmemek husûsı nizâma rabt olınur ise Kapan'a gelen zahîrenin telefden masun olmasına ve dahi bazı mefâsidin def'ine vesile olacağı.

11. Giçen sene gurre-i Muharrem'den gâye-i Zilhicce'ye gelince tevzi'ât: 2 253 732 kile

Be-her kilede birer akçe anbar eminine ve yarımşar navul halifesine ve yarımşar akçe veznedâr ve çukadâra olarak mübâyaât-ı mîrîyye hesabıyle virilse tevzi'ât-ı mezkûrede icâb iden maaş:

	Guruş
— Anbar eminine	18 781
— Çukadâr ve veznedâra	9 390,5
— Navul halifesine	9 390,5
	37 562

Be-her üç kilede birer akçe anbar eminine ve birer akçe navul halifesine ve yarımşar akçe çukadâr ve veznedâra «âyan tertibi» nâmıyle hesab olınub virilse tevzi'ât-ı mezkûreden icâb iden maaş :

	Guruş
— Anbar eminine	6 260
— Navul halifesine	6 260
— Çukadâr ve veznedâra	3 130
	15 650

Tersâne-i Âmire anbarlarına dahil olub, mutlaka habbazana tevzi' ve akçesi tahsil ve Hazine-i Âmire'ye teslim olınan zehâyir fi'l-asl fiyat-i mîrîye ile müretteb oldığına binâen, kilede bir akçe anbar eminine ve yarım akçe navul halifesine ve yarım akçe veznedâr ile çukadâra mukaddema eğerçe maaş ta'yin olınmış olub, ancak sefer-i sâbıkdan beru etraf ve eknâfdan zahîre celbi tertibâtı çoğalub, habbazana tevzi' dahi ziyâde oldığından, muayyen olan maaş-ı kadîmleri ol vakt istîksâr olınmağla kadîm olan mübâyaât-ı mütrettebeden tevzi' olınan zehâirin maaşları kemafi's-sâbık hesab olınmak üzere sonradan hasbe'l-iktiza müretteb olan zehâire «âyan tertibi» nâmıyle üç kilede bir akçe anbar eminine ve bir akçe navul halifesine ve yarım akçe veznedâr ve çukadâra maaş tertib eyledikleri Mevkûfât'da mukayyeddir. El haletü hazihi, fiyat-ı mîrîye ile mübâyaât-ı mu'tade merfû' ve İstanbul ehâlisinin senevî idare-i maaşlarına kifâyet idecek zehâyir râyicile mübâyaâ olınmak hasebiyle fiyatı maktû' olub, bâ husûs habbazana sayfen ve şitâen anbarlardan tevzi' virilmek cihetiyle farzî iki yüz dokuz senesine kıyasen, be-her sene yigirmi iki yük mikdârı zahîre anbarlardan virilse, mürettebât-ı mîrîye hesabıyle bunların maaşları bâlâda defter olındığı üzere otuz yedi bin beş yüz altmış iki guruşa bâliğ olmağla, bu vechile maaş i'tâsı zahîre sermayesine mûcib-i hasaret olacağı zâhir olub, ancak sonradan nizâm virildiği üzere âyan tertibi i'tibâriyle hesab olınsa maaşları on beş bin altı yüz elli guruşa resîde olmağla, bu sûret ile maaş i'tâsı her ne kadar hadd-i i'tidalden dûn değil ise dahi be-her sene tevzi'ât giçen sene mikdârı olamamak melhûz olmağla, tevzi'ât ol mikdâra resîde olmadığı sûretde bi'l-istid'â ol vakt maaşları bir hadd-i muayyen tahtına idhal olınmak iktiza itmekle, şimdiye dek virilen maaşları birazı mürettebât ve birazı gayr-i mürettebât i'tibâriyle hesab olınarak, sene-i sâbıkada anbar emini maaşı on iki bin altı yüz elli iki guruşa ve navul halifesi maaşı yedi bin sekiz yüz elli yedi guruşa ve veznedâr ile çukadâr maaşları dört bin yedi yüz on dokuz buçuk guruşa bâliğ olub, işbu maaş maddesi bir kâide tahtına dahil olmadığından, fi maba'd senevî mikdâr-ı muayyen tasrihiyle maaş tahsis kılınmadığı halde mürettebât-ı mu'tade merfû' olmakdan nâşi, mecmû' tevzi'âtın maaşları ber vech-i muharrer âyan tertibi i'tibâriyle hesab ve i'tâ olınub, senesi hitamında aldıkları maaş mikdâr-ı kifâyeden dûn oldığı istid'â olınur ise ol vakit tanzimine müsâ'ade buyrılmak lâzım geldiği.

12. Kaldı ki, Zahîre Defterdârı maiyetinde mektubcısı ve kise-

dâr makamında evâmir müsveddesi ve takrir tahririyçün istihdam olınacak bendelerini Zahîre Defterdârı el haletü hazihi muayyen olan bin beş yüz guruş mâhiyyesinden idare idemeyüb, be-her hâl başka mikdâr-ı kifâye maaş tahsisi lâzım gelmekle, bu hıdmetde istihdam olınacak bendelerine senevî beş bin guruş tahsis buyrılmak ve Zahîre Nâzırı tarafından Kapan'a ta'yin olınacak adem, çukadâr ve sâir hademe makûlesinden mechûl kimesne olmayub, yine kendüsinin mu'temedi olarak işbilür ve Devlet-i Âliyye'nin hıdmetine yarar adem tedârik itmek lâzım olmağla, âna dahi mâhiyye mikdâr-ı kifâye maaş ta'yin olınmak muktezi ise dahi, vakten min el evkat Zahîre Nâzırı olanlar, hademesinden birini Kapan'a ta'yin ve irsal ile, mîrîden virilecek maaşı kendülere hasr itmek melhûz olmakdan nâşi, Kapan'a ta'yin ideceği ademin mâhiyyesini Zahîre Nâzırı olanlar kendü maaşlarından virmek üzere nizâmı müstahsen idüği.

13. İşbu takrir-i bendegânem müfâdı üzere tanzimine irâde-i seniyye taallûk ider ise senevî tahsis kılınacak maaşları mikdârı:

	Fi sene guruş
— Mektubcı ve kisedâr makamında istihdam olınacak bendelerine maaş	5 000
— Zahîre Hazinesi Sergi halifesine maaş	2 000
— Zahîre Hazinesi veznedârına maaş	2 000
— Tertibât kâtibi olacağa maaş	2 000
— Ahkâm mukayyedi olacak kâtibe maaş	2 000
	13 000

Bend-i esbâkda kadîmî maaşların keyfiyyeti beyân olınmış olmağla, işbu takrir-i bendegânem müfâdı üzere, bâlâda defter olınan cem'an on üç bin guruş maaşların ta'yinine irâde-i âliyye taallûk ider ise, zikr olınan maaşların mâhiyyeleri hesab olınub, kâide-i mîrîyye üzere, be-her mâh kâime ve tezkere olarak, anbar emini ve navul halifesi ve çukadâr ve veznedâr maaşları misüllü, Zahîre Hazinesi'nden eshâbına virilmek içün mahalline kayd ve yedlerine başka başka sûretleri i'tâsıyle tanzimi menût-ı rey-i âlileri idüği.

14. Zahîre ve navul maddesine dâir Mevkûfât Kalemi'nden virilen kâime binde üç guruş harc alınmak kâideden olub, lâkin şimdi işbu

harc maddesi ne vechile oldığı sual olındıkda, ekseri mühimme sûretinde ve müsta'cel oldığından mu'tad üzere harc alınamayub, bazen eshâbı yediyle Kalem'e gelen kâğıtlardan ikişer üçer guruş ve daha ziyâde kitâbet nâmıyle alındığı haber virilmekle, işbu harc maddesi külliyen men' olınmak lâzım gelse, be-her hâl Navul Halifesi olanlar maiyetinde bir kaç şâkird dahi istihdam ideceğine binâen, şâkirdâna iânet ve Kalem'in kâğıd ve defter ve odacı aylığı misüllü masârifini rü'yet aklâm-ı sâirede oldığı misüllü hâsılât-ı Kalem'e menût ve harc maddesi hâli üzere terk olınsa bu dahi müseyyeb olacağı nümûdâr olmağla, fi maba'd gerek zehâyir-i mîriyye nakl iden rüesây-i sefâine virilecek navul ve gerek akçesi zahîre sermayesinden virilerek tüccardan mübâyaâ olınan zahîre bahasıyçün Navul Kalemi'nden kâide üzere virilecek kâimeler bin guruşdan dûn ise, her kâimeden bir guruş ve bin guruşdan ziyâde ise her binde birer guruş Navul Kalemi'yçün harc alınub, ziyâde alınmamak üzere nizâma rabtı irâde buyrılur ise, Navul Halifesi olanlar işbu hâsıl olan harcı aklâm-ı sâire kisedârları misüllü zabt idüb, her gün defterini Zahîre Nâzırı'na sah itdirerek mâh be mâh yekûnı neye bâliğ olur ise Kalemin kâğıd ve defter masârifini ve odacı aylıklarını aşağı vardıktan sonra, fazlasını maaş olmıyarak müstahdem olan şâkirdâna iktizasına göre Zâhire Nâzırı taksim eylemek münâsib mülâhaza olındığı.

15. Zahîre umûrı Şıkk-ı Sâlis Defterdârlığı ile müstakilen nâzır olan bendelerine ihâle buyrılmağla, zahîrenin tertib ve isticlâbı emr-i âzîm ve bu husûsı hutab-ı cesîm add olınub, Zahîre Nâzırı olanların umûr-ı me'mûresine dâir takdim ideceği ma'rûzâtı te'hîr kabûl itmeyüb, zahîreye dâir cemi' mes'ulâtına müsâ'ade olınmak ve bâ husûs Zâhîre Nâzırlarının esnaf ve tüccar beyninde nüfûzı ziyâde oldıkça avn-i hak ile umûrı sühûlet kesb ideceği âşikâr olmağla, esnaf ve tüccar beyinlerinde umûrına halel ve nüfûzına kesel virecek muâmelâtdan vikâye olınmak ve Zahîre Nâzırları celb idecekleri zehâyiri be-her hâl erbâb-ı ihtikârı men' ile etrafdan isticlâb ideceklerine binâen, zahîre celb olınacak mahallerin her biri bir tarafa taallûk ile Zahîre Nâzırı olanların haklarında güft ü gû itmeleri muhtemel olmağla, bu makûlelere iltifat ve i'tibâr olınmamak ve zahîre maddesine dâir umûrda müstahdem olanların azl ve nasbı ve te'dibleri Zahîre Nazırı'nın takrir ve inhâsına mevkûf olmak lâzımeden oldığı.

16. İstanbul'da ve taşrada anbar eminleri ve bekçileri ve sâir hademesi ve İstanbul Kadısı efendi tarafından ta'yin olınan nâib ve

Ocağ-ı Âmire'den me'mûr olan yazıcı ve Bâb-ı Âli'den vezîr ağası ve çukadâr-ı sadr-ı âli ve Kapan veznedârı ve reisler kethüdâsı ve etmekciler ve uncılar kethüdâları ve yiğit-başıları ve zahîre mübâşirleri ve mübâyaâcılar ve baş yasakcı ve sâir zahîre [ye] müteallik umûrda müstahdem olanlar Zahîre Nâzırı'nın rey ve ma'rifeti ve arz ve takririyle ta'yin olınub, azl ve nasb ve idhal ve ihracı husûslarında taraf-ı âhardan recâ ve şefâ'at ile erbâbı olmıyanlar bir vechile istihdam olınmamak üzere şürûta rabtıyle riâyet olınması vâcibeden idüği.

Gümrüğe :

17. Zahîre husûsının umûr-ı müstasa'basından birisi dahi sefine maddesi olmağla, öteden beru celb-i zehâir içün istîcâr olınacak gemiler reisler kethüdâsı ve gümrükci ma'rifetleriyle tutılub, iktiza iden gümrük, ümenâsının i'lâmıyle hesab ve hazineden gümrüğe irsal ve rüesây-ı sefâyine gümrükden i'tâ birle, savb-ı me'mûrelerine gönderilügelüb, ancak gümrük emini olanlar bir müddetden beru bu maddeyi kendülere bî-hûde mugalâta add idüb dikkat itmediklerinden, yedlerine mîrî akçe i'tâsıyle istîcâr olınan rüesây-i sefâin, bazen aldıkları navulı gümrüğe redd ile edây-ı hıdmet itmeyüb ve bazen dahi navul alub mahall-i âhara azîmet ve ticaret birle taharri olınmayub, farzâ gümrükden sual olınsa, matlûb olan sefineler istîcâr ve irsal olındığı beyân ve mahallinde sefine olmayub, mevcûd olan zahîre telef oldığı i'lâm olınarak, mevsimiyle ekser mahallerin zahîresi celb olınmamasına ve rüesâ zimmetlerinde mürûr-ı vakitle mîrî akçenin bî-hûde telef olmasına ve bu husûsı vesile ve illet olmağın, fi maba'd bir mahalle gümrük emini ma'rifetiyle sefine istîcârı lâzım geldikde, Zahîre Hazinesi'nden virilecek navullar istîcâr olınan sefâin rüesâsına kefilleri gümrüğe kayd olınarak virilüb, edây-ı hıdmet itmedikleri sûretde kefillerinden tahsil olınmak ve hasbe'l-iktiza o makûle rüesâ navullarından gümrükde akçe kalmak lâzım gelür ise, tevkîf olınmayub, derhâl gümrükci olanlar akçeyi Zahîre Hazinesi'ne irsal birle, Navul Kalemi'nde kaydını tashih itdirdüb, rüesâ zimmeti açık kalmamasına dikkat olınmak ve gümrükci olanlar «Benim ne vazifem, reisler kethüdâsının işidir» dimeyüb, virilen navul akçesi zahîre sermayesinden olmağla, gerek navul maddesine ve gerek zahîreye istîcâr olınacak sefâyine bi'z-zât ikdâm ve dikkat eylemek ve Zahîre Nâzırı tarafından zahîre içün istîcâr olınacak sefineler husûsında gümrükci olanlara her

ne gûne haber vârid olur ise, der akab bilâ imhâl icrâsına dikkat idüb, gümrük tarafından beş çifte ve dört çifte tâ'bir olınan kol kayıkları ve sandık eminleri zahîre nâzırlarının tenbihine muhalefet ve istîcâr olınan sefâine bir tarafdan recâ ve şefâat ile irâe-i ruhsat veyahud ecnâs zehâyir kaçırılmasına iğmaz ve rehâvet iderler ise Zahîre Nâzırı tahkik eyledikde bu makûle umûra bâ'is-i ihtilâl olacak halâta cesâretleriyçün zahîre nâzırlarının gümrükci ve sâir hademesi haklarında Bâb-ı Âli'ye şükr ve şikâyeti müsmir olub, etrafa bir takrib zahîre kaçırılmamasına gümrükci olanlar ziyâdesiyle dikkat eylemek lâzımeden oldığı.

18. Zahîre istîclâbı her ne kadar düşvâr ise, habbazan taifesinden ermeni ve arnavud bir alay müflis ve müfsid bir kavm-i anûde ânı tevzi' ve akçesini tahsil dahi ziyâde sa'b ve asîr oldığı zâhir ve mübâyaât-ı kadime memnu' ve fi maba'd mîrîden iştirâ olınacak zehâyirde ondalık ve tuzlık merfû' ve fiyatı tüccar misüllü maktû' idüği bâhir olmağla, zehâyire me'mûr mübâşir mübâyaâcılara harcırah ve mâhiyye ve anbar eminleri ve navul halifesi ve ketebe-i sâire hademe ve küttâb maaşları ve mâhiyye ve masârif-i sâire ve anbar ta'mirâtı ve zahîreyi ahz ve kabz ve i'tâda olan telefât ve anbar ve sefâin noksanları mebâliğ-i vâfireye bâliğ olub, işbu masârifât ve maaşların idaresi be-her hâl zahîre sermayesinin fazlasından olacağına binâen, zahîrenin irâd ve masârifini muhafaza ve ahz u kabz ve sarf ve tevzi' ve akçesini tahsil husûsını zahîre nâzırları etrafıyle ihâta ve mülâhaza ve zahîre sermayesini zarardan vikâye ve muhârese içün, anbardan virilen ecnâs zehâyirle fiyatını Kapan nâibleri zahîre nâzırlarından sual ve istihbâr ve ânın ihbâriyle İstanbul kadılarına ifâde ve iş'ar idüb, kadı efendiler dahi ânların haberleri üzere fiyat vaz' ve i'lâm eylemek ve tevzi' olınan zehâyire göre etmek unı beyaz ve pişkin ve vezni temam olmasına külle yevm dikkat ve noksan işliyen ve aldığı zahîreye göre işlemeyüb, mağşûş etmek tabhına cesâret idenleri kadı efendilerin nâibleri ve bi'n-nefs kendüleri nezâret iderek te'dib ve mütenebbih olmıyanları Kapu'ya irsal birle, Bâb-ı Âli'ye i'lâm ve tahrir itmek umûr-ı me'mûrelerinden oldığı.

19. Tâife-i habbazana tevzi' olınan zehâyirin akçesi tahsilinde kesb-i sühûlet içün kol kol birbirinin ve her bir kol nizâm ustalarının kefâletleriyle mukaddema râbıta-i bend olmuş ise dahi, habbazan tâifesi «virsek de virmesek de, iktiza iden zehâyiri gerek tüccardan ve gerek anbardan bize virirler» deyu zimmetlerinde olan emvâli i'tâda

her-bâr batâet eyledikleri hasebiyle, zimmetlerinde gerek mal-ı mîrî ve gerek tüccarın malları çürüyüb telef oldığına binâen, bir maddesi kerrât ile mülâhaza olındıkça bu maddenin emr-i tahsilde ikdâm ve ihtimamdan gayri sûret-i sühûleti hâtıra gelmeyüb, lâkin habbazandan zuhûr iden fesad ekserî arnabudlardan olub, fi'l-asl arnabud fırunları mahlûl oldıkça arnabuda (arnavud) virilmemesi hatt-ı hümâyûnla nizâm virilmiş mevaddan iken, arnavud fırunları mahlûl olsa dahi şerlerinden reâyâ deruhde idemeyüb bi'z-zarûr yine arnavuda ihâle olındığında emvâl-i mîriyyenin ekserî işbu müflis ve anûd arnavudlara terâküm itmekle, fi maba'd arnavud fırunlarından biri münhâl olmak lâzım gelür ise arnavuda virilmeyüb, ermeni tâifesine virilse ve evvel emirde arnavud yedinden çıkdığı gibi, şâyed kil ü kal ve nizâ' zuhûr ider mülâhazasıyle ol münhâl olan fırun biraz vakit terk olınub âna virilecek hassa nizâmları üzere, sâir fırunlara virilerek biraz vakitden mezkûr fırun ermeniye virilse ve böyle böyle arnavud elinden çıkar, belki akçenin tahsile medâr olacağı me'mûl olub, ancak ekserî bu makûle münhal olan veyahud fırunını sedd idüb firar iden arnavud fırunlarının gerek tüccara ve gerek mîrîye külliyetlü deynleri oldığından, terâküm iden deyn-i atîki ile ol fırun her kime ihâle olınsa kabûl itmediklerinden, bi'z-zarûr yine bir müflis arnavuda ihâle olınagelmekle, böyle olmakdan ise bu makûle münhâl olan arnavud fırunı biraz vakit terk ile reâyâdan birine deruhde olınacak oldıkda, fakat mal-ı mîrîden müterâkim olan akçe her ne ise bi't-temam ânı edâya teahhüd itdirilüb, tüccarın batkın olan malları rızâlarıyle tenzil olınarak taksit ile te'diyesi husûsına râbıta virilse, nizâm-ı mezkûrın icrâsına medâr olacağı zâhir ve tüccarın bu makûle etmekcilerde olan atîk alacaklarından el yevm nısıfları ve belki sülüsânları tenzil olınsa râzı olacakları emr-i bâhir olmağla, ber vech-i muharrer tanzimi irâde buyrılur ise, bundan böyle bu husûsa riâyet olınması İstanbul kadısu efendiye fermân-ı âli ile tenbih olınarak, Zahîre Nâzırı olanlar dahi ale'd-devam nezâret eylemeleri muktezi idüği.

20. Kaldı ki, el yevm mesrûd olan arnavud fırunları İstanbul kadısı efendi ve etmekciler kethüdâsı ma'rifetiyle taharri ve defter olınub, evvel emirde sarraflardan ve Kapan tüccar[ın]dan müteayyin birer ademe deruhde olınsa, zikr olınan fırunlar küşâd olınub biraz müddet işledikden sonra, ermeni reâyâsından tâlib olanlara ihâle olınmak üzere tanzimi irâde buyrılur ise, rızâlarıyle her ne kadar kabul itmezler ise dahi, fermân-ı âli ile o makûlelere deruhde itdirilmekde fâide-i azîm olacağı.

Baş Muhasebe'ye :

21. Mîrî anbarlardan Matbah-ı Âmire'ye ve Tersâne zındânına ve bâzen Kapan'da zahîre olmadıkça peksimadcı-başılara virilügelen zehâir, cânib-i mîriden bunların hesablarına aynî irâd ve masraf kayd olındığından, zahîre sermayesine nizâm virildikde, anbarlardan virilüb ümenâ hesablarına aynî irâd ve masraf kayd olınan zahîre, bundan böyle asıl sermayeye kesr vireceğine binâen, muayyenât-ı merkûme içün mîriden râiciyle başkaca zahîre tertib ve celb olınmak üzere Matbah-ı Âmire'ye ve Tersâne zındânına be-her şehr muktezi olan zahîre nâzır efendi ma'rifetiyle kemâkân Tersâne-i Âmire anbarlarından i'tâ ve kangi cinsden virilür ise zahîre sermayesine hasâret olmamak içün bahası hesab ve ba'de münâsib maldan tertib ile zahîre sermayesine zamm olınmak husûsı ol vakitde takrir ile lede'l-istizân «yine evvelki gibi virilsün. Lâkin râic-i vakt üzere bahasını defterdârlar zahîre akçesine mîriden edâ eylesünler. Gûya anbardan bir mikdâr zahîre dahi mîri almış gibi olsun ve ümenâya ve zuhûrata râic-i vakt üzere bahası virilerek Tersâne anbarlarından her ne kadar zahîre virilür ise ümenâ defterine aynen irâd ve masraf olsun ve zehâyir celbine nâzırdan maâda kimesne karışmasun ve şimdiden sonra işbu müteayyinâta virilen zahîrenin râic-i vakt üzere bahası mîriden tahsil olınsun» deyu mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şeref-bahş sudûr bulmağın, fi maba'd işbu nizâm iki yüz sekiz senesi gurre-i Rebi'ü-l-âhır'ından i'tibâr ile mer'i olmak üzere iktiza iden [Kalemlere] kayd olınub, ilm ü haberleri virilmiş olmağla, zikr olınan müteayyinâta iktiza iden zahîre, nizâm-ı mezkûr mûcibince Tersâne-i Âmire anbarlarından virilmekde olub, lâkin hîn-i nizâmdan bu ana gelince gerek Matbah-ı Âmire anbarlarına ve gerek Tersâne zındânına ve peksimadcı-başıya ve sâir zuhûrâta Tersâne-i Âmire anbarlarından virilen ecnâs zehâyirin icâb iden bahasından ve Hazine-i Âmire'de mevcûd hınta akçesinden el yevm mîri zimmetine geçmiş olan iki bin kiseyi tecâvüz idüb, bu madde zahîre sermayesinden gitmiş olmağla, ba'dezin bir râbıtasına bakılmadığı halde, zahîre sermayesinin fazlası dahi olsa, ancak işbu mîri zimmetine geçen zahîre akçesine vâfi olabileceği ve bu sûret ile zahîre sermayesi neşv ü nemâ bulamıyacağı zâhir olmağla, Matbah eminlerine ve Tersâne zındânına ve peksimadcı-başıya ve sâir mahallere virilecek zehâyirin akçesi alınması husûsına medâr olacak bir tedbirden lâbüdd oldığına binâen, lede'l-mülâhaza gerek Matbah-ı

Âmire ve gerek Tersâne zındânına virilecek zahîrenin icâb iden bahası fi maba'd ümenâ taraflarından zahîre sermayesine edâ olınmak râbıta virildiği sûretde, be-her hâl ümenâdan akçesini zahîre nâzırı olanlar taleb idüb, ümenâ dahi emvâl-i mîriyyeden aldıkları havalâtı veyahud nakden bahasını Zahîre Hazinesi'ne teslim iderek, oldıkça sermayenin muhafazasına vesile olacağı nümâyan olmağla, fi maba'd akçesi ümenâ taraflarından virilmek husûsı irâde buyrılır ise, mîri zimmetine geçmekden ise ümena zimmetine geçdikde be-her hâl ânlar dahi ziyâde tertib istid'âsıyle Zahîre Hazinesi'ne deynleri edâsına müsâraat idecekleri bî-iştibâhdır. Kaldı ki, peksimadcı-başı olanlar öteden beru ocaklık ve mîriden aldıkları havalât ve nukûd ile umûrlarını idare idegelüb, dâimî anbardan ânlara hınta virilmesi mu'tad değil iken, Kapan'da zahîrenin bulınmaması ve mîriden dahi akçe iânet olınmaması cihetleriyle, anbarlardan aynî hınta virilmiş olmağla, bundan böyle peksimadcı-başılara anbarlardan zahîre virilmeyüb, iktiza itdikce Kapan'dan râiciyle mübâyaa eylemek ve hasbe'l-vakt Kapan'da zahîre bulınmayub tedârikinde usret olur ise icâb iden bahası peksimadcı-başı tarafından Zahîre Hazinesi'ne teslim olınmak şartıyle anbardan virilüb, akçesi teslim olınmadıkça virilmemek üzere nizâmı irâde buyrılur ise, zahîre sermayesi mîri zimmetine geçmekden kurtılub, oldıkça muhafazasına medâr olacağı.

Baş Muhasebe'ye:

22. Mîri anbarlarda olan zahîre sermayesinin muhafazası husûsına bu vechile dikkat ve i'tinâdan başka, Silistre ve Rusçuk ve Nikbolı ve İsakcı anbarlarına akçe i'tâsıyle tertib olınan zahîrenin ve bundan böyle bu makûle lüzumlı mahallere anbarlar inşâsıyle akçesi zahîre sermayesinden i'tâ ve cem' olınacak zehâyirin bi-ayniha muhafazası sûretine böylece riâyet ve sermayeyi zarardan vikâyet vâcibeden olmağla, İstanbul'dan maada mahall-i sâirede dahi inşaallahu Teâlâ cem' ve iddehâr ve sene be sene tecdid ve tebdil sûretleriyle devr ve hıfz olınacak zahîre, mâdâm ki akçesi zahîre sermayesinden virilmiş olsa, mahall-i sâireye evâmir-i aliyye ile sarf iderek itlâf olınmamak ve bir mahalle lüzûmı oldıkda akçesi zahîre sermayesine edâ olınmadıkça virilmemek ve bazı vüzerâ buyrıldısı ve cihet-i sâire ile alınmak lâzım gelür ise, hatıra ve gönüle riâyet olınmayub, her kim

almağa cesâret eylemiş ise, akçesi kendüden tazmin olınmak ve «mîrî maldır» deyu ihmâl ve tekâsül idenlerin emvâl ve eşyalarından tahsil olınmak şerâitine riâyet ile sermayenin muhafazası husûsına dikkat olınmak içün bu husûsı zahîre nâzırları dâima taharrîden hâli olmayub, ihtâr ve ifâdesi umûr-ı mahsûsasından olmak lâbüdd idüği.

23. Zahîre Hazinesi başka ve umûrı müstakill olarak idare olınmakda maaşlar çoğalub ve masârif artub, fi maba'd zahîreye müteallik cemi' masârif Zahîre Hazinesi'nden rü'yet olınacağına binâen, nâzır olanlar be-her sene sermayeyi gözederek, bunun idâresi gâyet ile dikkat olınacak emr-i dakik olub, zira İstanbul ehâlisine senevî iktiza idecek otuz altı yük mikdârı zahîrenin cümlesini mîri mübâyaâ ve habbazana tevzî' eylese tüccar me'yûs olup, «zahîrenin menâfi'ni mîri kendüye hasr eyledi» deyu erâcîfe sebep olmağla, tüccarın kudretleri mertebe zahîreyi tüccara getürdüb, maadasını Devlet-i Aliyye celb ve tedârik eylemek muktezi oldı ise, farzâ otuz altı yük zahîreden yigirmi yük mikdârını Devlet-i Aliyye celb ve habbazana hîn-i tevzî'de her kilede onar pare nef' görünse bin kise akçe ve yigirmişer pare nef' görünse iki bin kise akçe olub, mübâyaât-ı mîriyye merfû, ve celb olınacak zahîrenin râiciyle bahası maktû' oldığı cihetden ziyâde faiz olsa dahi bu kadar maaş ve masârif ve anbar telefâtı ve sefine navulları ve noksanları ve maazaallahu Teâlâ deniz kazası hesab ve mizan olınsa külli şey olacağına binâen, işbu masârif sermaye nemâsından idare olınamayub asıl sermayeye kesr gelmek ihtimali olur ise, sonra takarrür iden maaş ve masraflar bir tarafdan sermayeden virilerek külli hasârete sebep olacağı zâhir olmağla, bundan böyle mümkîn oldıkça müstakill mübâyaâcılar ta'yiniyle zahîre celbine ve maaş ve masârif tekellüfüne hâcet olmıyarak, bazı mütehavvil tüccar ile bi'l-müzâkere sefine navulına ve noksanına ve sâir masârifine ve maazaallahu Teâlâ deniz kazasına mîri karışmıyarak, Astâne-i Saâdet'e getürüb, anbarlara teslim eylediği vakitde câri olan Kapan râicinden üç beş pare noksan ile hesabı rü'yet olınmak şartıyle zahîre sermayesinden mikdâr-ı kifâye akçe virilerek karib ve bâ'id mahallerden zahîre celbi mukabele olınabilür ise, zahîre sermayesi bu sûretle nemâdan hâli olmayub, deniz kazası vé sefine isticârı ve navul i'tâsı ve noksan gelmesi gâileleri ber-taraf oldığına binâen, bu bâbda eslem-i tarîk bu sûret mülâhaza olınmağla, ba'dezin zahîre nâzırları olanlar bu vechile mümkîn oldığı mikdâr zahîre celbine dikkat eylemeleri muktezi idüği.

Baş Muhasebe'ye :

24. Zahîre sermaye[si] her ne kadar nemâ-pezîr olsa dahi, vakten min el evkat bir mahalle masraf iktiza idüb, zarûri zahîre sermayesinin nemâsından diyerek akçe ahzına bir tarîk bulınur ise, el haletü hazihi tabîat-ı vakte göre zahîre umûrı ber vech-i tahmin on bin kise akçe sermaye ile idare olınur mevaddan oldığı nümâyân olmağla, giderek zahîre umûrını idareye vâfi sermayeye dahi sirâyet ile hâl müşkil olacağı mütâlaâ olınarak, zahîre akçesinden âhar masrafa bir akçe ve bir habbe virilmeyüb ve alınmasına dahi cesâret olınmayub her dürlü muhafazasına dikkat olınmak ve inşaallahu Teâlâ hüsn-i tevcih-i hazret-i zillullahi ile el yevm mevcûd olan zahîre sermayesi kemâl-i muhafaza olınarak nemâ-pezîr olub, umûr-ı zahîreyi idare idecek mikdârdan efzûn oldıkda, be-her sene zahîre sermayesinin defteri tenkih ve sâbıkıyle muvazene ve tatbik olınacağına binâen, kadr-i kifâye sermayeden maadası ol vakt Zahîre Hazinesi'nde bî-hûde tevkif olınmayub, İrâd-ı Cedid misüllü Zahîre Nâzırı'nın inhâsıyle ziyâdesi bazı mahallerde lüzûmlı anbarlar inşâsına ve zahîreye dâir masârife sarf olınmak üzere, Darbhâne-i Âmire'ye nakl ve teslim olınmak husûsı mahalline kayd ve hîn-i hâcetde düstûrü'l-amel tutılması mutlakâ irâde-i seniyyeye mütevakkıf oldığı.

Baş Muhasebe'ye:

25. Kaldı ki, bâlâda beyân olındığı üzere zahîre umûrı ber vech-i tahmin on bin kise akçe sermayeye muhtaç olmağın, gerek hasbe'l-iktiza mevcûd bulınmak içün serhâdana ve gerek hengâm-ı seferde ta'yinât-ı askeriyyeye muktezi olan zehâyir tertibâtına işbu sermaye akçesinden virilmek tecviz olınsa, bir senede sermaye kalmıyacağı zâhir olmağla, zahîre sermayesinden sefer mürettebâtı içün bir akçe sarf olınmayub, ol vakt zahîre sermayesinden fazla Darbhâne'de nemâsından mevcûd akçe bulınur ise, virilmek ve sefer vukû'ında sefer zahîresi fiyat-ı mîriyye ile mübâyaâ olınmak iktiza ideceğine binâen zahîre sermayesinden râiciyle mübâyaâ ve Astâne-i Saadet ve mahall-i sâirede olan anbarlara vaz' olınan zahîreye karışdırılmayub, sefer zahîresinin fiyat-ı mîriyye ile icâb iden bahası Darbhâne-i Âmire'de zahîre nemâsından, akçe bulınmadığı halde nakden ve havaleten câ-

nib-i mîrîden rü'yet olınub, zahîre sermayesinin ol vakitde dahi muhafazasına mümkini mertebe dikkat olınmak lâzımeden oldığı.

★

Umûr-ı me'mûreme ve zahîre nizâmına dâir iktiza idecek ve nizâm olarak kayd düşecek mevadd mülâhaza olındıkça, başka takrir ile arz ve takdim ve aklâma kayd ile tanzim olınacağı muhat âlem-i âlileri buyrıldıkda, şimdilik işbu mevadd-ı merkûmenin tanzimine irâde-i aliyye taallûk ider ise, Navul Kalemi'ne kayd olınub ve iktiza iden mahallere ilm ü haberleri virilmek lâzım gelmekle, ol bâbda ve her halde emr ü fermân devletlu, inâyetlu sultanım hazretlerinindir.

* * *

İzzetlu defterdâr efendi,(*)

İşbu mufassal takririn aynı mübârek rikâb-ı muallâ elkâb-ı mülûkâneye takririmiz ile arz ve takdim olındıkda, «işbu nizâm Divân-ı Hümâyûn'ım ve Navul Kalemlerine ve sâir iktiza iden Kalemlere kayd olınub, ale'd-devam icrâsına kıyam ve hilâfından hazer-i tam ve zahîre sermayesi hıfz ve vikâyet ve tahsilâtına dikkat ve tüccarı sıyânet birle istihsal-i esbâb-ı istîclâb-ı zehâire ikdam olına» deyu mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şeref-bahş sudûr olmağla, lede'l-iktiza mürâcaât ve mazmunı üzere amel ve hareket olınmak içün nizâma dâir olan sâir takarir misüllü, bâlâsı hatt-ı hümâyûn muanven olan asıl takrir Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nde hıfz olınub, selefden halefe teslim ve ale'd-devam şerâiti icrâ ve tetmîm olınmak içün ilm ü haber olmak üzere, bir sûreti Zahîre Nâzırı izzetlu efendi tarafına virilüb, umûr-ı zehâir Devlet-i Âliyye'nin mesâlih-i mühimme-i mu'tena bahasından oldığı zâhir ve sizin kâffe-i umûr-ı maliye ve bi'l-cümle ahkâm ve evâmiri hazâin-i sultaniyyeye nezâret ve emvâl-i mîriyyeyi sıyânet ve şerâit ve kavanin-i mer'iyye ve nizâm ve kavâid-i cârîyesini muhafaza ve vikâyete me'mûriyetiniz bâhir olmağla, işbu takriri Navul Kalemi'ne

(*) MAD 8.591 deki metinde bu kısım buradaki gibi ayrı bir yazı biçiminde olmayıp nizamnâmenin son maddesinin devamı halinde bitiş olarak eklenmiştir. Doğal olarak orada «işbu mufassal takririn» yerine «İbrahim Reşid Efendi'nin mufassal takriri» denmiştir ki bu sayede takrir sahibini öğrenmiş oluyoruz.

kayd ve Baş Muhasebe ve Sergi ve sâir iktiza iden mahallere ilm ü haberini i'tâya mübâderet ve icrây-ı şerâit-i nizâmına siz dahi ale'd-devam dikkat eyliyesiz deyu. 5 Ra sene 210

* * *

Şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ve sâdır olan fermân-ı âli mûcibince işbu nizâm-ı mergube bi-aynihî Navul Kalemi'ne kayd olınub, Baş Muhasebe ve Sergi'ye ve sâir iktiza iden mahallere ve tarafımıza aynile başka başka ilm ü haberleri virile.

Zahîre Hazinesi'ne ve Rüznâmçe-i Hümâyûn'a ve Baş Muhasebe'-ye ve Mevkûfât'a ve gümrük tarafına ve Kapan defterlerine başka başka altı kıt'a ilm ü haber dâde fi 5 Ra sene 1210.

(İstanbul Başbakanlık Arşivi, Cevdet Maliye no: 23347)

* * *

EKLER :

BELGE : I

Arz-ı bendeleridir ki,

Sâbıka Bahr-i Siyah ser-askeri vezir-i mükerrem saadetlu el-hac Halil Paşa hazretlerinin ber vech-i malikâne uhdelerinde olan Oğlaştı mukataası kuraları reâyâlarının Yenişehir-i Fener kazasından kadîmi mubâyaası olan elli altı bin kile hıntadan hisselerine isâbet iden bin sekiz yüz kile hınta ile sefer-i hümâyûn takribi ile kaza-i mezbûr mubâyaasına zamm olınan dört bin kile hınta ile on yedi bin kile şa'îrden dahi hisselerine isâbet ideni edâ ve teslim eylediklerinden sonra, ziyâde mutalebesiyle rencide olınmamak bâbında işbu sene-i mübâreke mâh-ı Cemâziü'l-evvelisinde vezir-i müşârün-ileyh hazretlerinin iltimaslarıyle emr-i şerif virilmişken, bu def'a Yenişehir mubâyaacısı tarafından sekiz bin kile mubâyaa mutalebesiyle rencide olınmalarıyle, yetmişer akçeden icâb iden bedelini mukataa-i mezbûre malı ile maan be-her sene Darbhâne-i Âmire'ye teslim ve aynî mutalebe olınmamak üzere müceddeden yedlerine emr-i şerif ısdâr ve irsâl olınmasını mukataa-i mezbûre kuraları ehâlileri arzıhalleriyle istidâ' itmeleriyle, işbu takrir-i âcizânem ile lede'l-arz, kura-i mezkûrın gerek mubâyaa-i kadîmesi ve gerek zamdan mukataa-i merkum kuralarına ne mikdâr hınta ve şa'îr isâbet ider ise, be-her keyl-i istanbulî hıntaya doksanar ve be-her keyl-i İstanbulî şa'îre altmışar akçe baha vaz' ve takdiri Kalem'inden hesab ve fiyat-ı mezbûre üzere ne mikdâra bâliğ olur ise, be-her sene maktû'en mukataa mutasarrıfı tarafından Darbhâne-i Âmire'ye teslim olınmak şartiyle hisse-i mubâyaaları kaza-i mezkûr mubâyaasından tenzil ve fi maba'd kura-i mezkûrdan hisse-i mubâyaa taleb olınmamak üzere tanzim ile emr-i şerif ısdârına mübâderet olınmak bâbında fermân-ı âlileri sâdır olmağla, sûdur iden fermân-ı âlileri mûcibince mukataa-i mezbûre kuralarına tertib-i kadîm mubâyaasından hisseleri olan bin sekiz yüz kile hınta ve zamimeden olan hisseleri bu tarafda ma'lûm olmamakla, derûn-ı arzıhalde mezkûr oldığı vechile, fiyat-ı mezkûre ile Mevkûfât'dan hesab itdirildikde bin yedi yüz yigirmi iki buçuk guruşa bâliğ oldığı ma'lûm-ı devletleri buyrıldıkda, meblâğ-ı mezbûr be-her sene maktû'en mukataa mutasarıfı tarafından Darbhâne-i Âmire'ye teslim olınmak şartiyle, hisse-i mubâyaaları kaza-i mezbûr mubâyaasından tenzil ve fi maba'd kura-i mezkûreden hisse-i mubâyaa mutalebe olınmamak üzere Mevkûfât'a kayd olınub, sûret ve emr-i şerîfi tahriri bâbında fermân devletlu, saadetlu, sultanım hazretlerinindir. Sûret dâde fi 19 Za sene 1186 (11 Şubat 1773).

BELGE II

Ticaret Hazinesi zimmet defterlerine deyu

Mülgâ Zahîre Hazinesi'nin vâridat ve masârifatının rü'yeti kırk beş tarihinde bâ-irâde-i seniyye-i şâhane virilen nizâmında cünûd-ı muntazama-i şahânenin nân-ı aziz ve şa'îr ta'yinatlarının hazine-i mezkûre tarafından idare olınması ve ba'dezin sene be sene hesabı rü'yet olınarak senesi hitâmında münâsibi mikdâr sermaye tev-

kifiyle maada her ne kadar fazla temettüatı zuhûr ider ise hak-pây-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhâneden bi'l-istizân fazla-i vâki'asının Mukataat Hazinesi'ne terk ve teslim kılınması bâ-irâde-i şâhâne karargir olmuş idüği, Ticaret Muhasebesi'nden bir kıt'a varakaya ihraç olınan derkenarda muharrer ve mastûr ve takdim kılınan bir kıt'a pusıla nâtık oldığı üzere hazine-i merkumenin ilgâsından evvel, hazine-i mezkûrenin fazla-i mevcûdından Konya müşiri utûfetlu Hacı Ali Paşa hazretlerine gönderilmek üzere on iki yük elli bin ve asâkir-i bahriyye içün donanmay-ı hümâyûnın hîn-i ihrâcında ondokuz yük kırk altı bin elli sekiz guruş ki Mukataat Hazinesi'nden cem'an be hesab-ı kise altı bin üç yüz doksan iki kise küsûr elli sekiz guruş ahz olınmış ve muahharan hazine-i mezkûrede mevcûd ma'lûmü'l-mikdâr sermaye zimemâtı ile zîr-i Nezâret-i Ticâret'e nakl ve idhâl birle, Zahîre Hazinesi nâmı lağv ve Ticaret Hazinesi i'tibâr kılınmış ve meblâğ-ı mezbûr kable'l-nakl alınmış oldığı ve nizâm-ı mezkûrın feshine dâir muahharan bir gûne irâde-i seniyye sünûh itmeyüb, rabbimiz teâlâ ve takdîs hazretleri ömr ve ikbâl-i hazret-i tâcidâriyi rûz- efzûn buyursun cânib-i celilül'-menâkıb-ı hazret-i cihândâriden dahi vâlid-i mâcid kesîrül'-mehâmid-i şehriyârinin te'sis buyurmış oldıkları bu makûle nizâmât-ı müstahsenenin te'yidine müsaâde ve ihsân-ı seniyye-i şâhâne şâyan ve mûcibince himmet bülend-i ziynet-i asfâneleri şâyan buyrılmakda oldığı cihetleriyle, ber mûcib-i nizâm meblâğ-ı mezbûrın temamen Mukataat Hazinesi'ne irâd kaydı lâzımeden olacağı emr-i gayr-i mestûr bulunmış ise de, akdemce müteallik buyrılan emr ve fermân-ı hazret-i şâhâne mûcibince Mukataat Hazinesi'nden Ticaret Hazinesi'ne iki bin iki yüz elli kise virilmiş oldığından, marü'z-zikr altı bin üç yüz bu kadar kiseden bi't-tenzil kusur dört bin yüz kırk iki kise küsur elli sekiz guruş kalmış ve beyândan müstağni oldığı üzere Mukataat Hazinesi'nin ahvâl-i ma'lûmesi cihetiyle meblâğ-ı mezbûrın şimdi redd ve i'tâsı be-gâyet müteassir oldığından başka, ber vech-i muharrer bâ-irâde-i seniyye karargir olan nizâmına nazaran meblâğ-ı mezbûr fazla-i temettü' addiyle hazine-i merkumeye terki tabîat-ı maslahat oldığı umûr-ı vâzıhadan olmağla, bu sûretde kusur kalan mezbûr dört bin bu kadar kisenin Mukataat Hazinesi'ne terki muvafık-ı emr ve irâde-i isâbetâde-i aliyyeleri buyrıldığı halde hazinece icrây-ı iktizasına ibtidâr olınacağı Mukataat Hazinesi tarafından bâ-takrir lede'l-arz takrir-i mezkûr bâlâsına taraf-ı müsteçmi'ü'l-şevk-i hazret-i sadr-ı âzamîden mûrad-ı sürhle şerh virilerek hâk-pây-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhâneye lede'l-arz inhâ ve istizân olındığı üzere, meblâğ-ı mezbûrın hazine-i mezkûreye terkiyle iktizasının icrâsı husûsına irâde-i aliyye-i mülûkâne taallûkıyle ol bâbda hatt-ı şerif-i maâlî redîf-i cenâb-ı cihândâri-i teveccüh-i zîb sudûr buyrılmış olmağla, mûcibince icrây-ı iktizasına himmet olınmak bâbında sâdır olan fermân-ı âli mûcibince iktiza iden mahallere ilm ü haberleri tahrir olınmak fermân buyrılmağın, mûcibince kayd olınub diğer ilm ü haberleri virilmekle ber vech-i muharrer gayriez i'tâ meblâğ-ı mezbûr dört bin yüz kırk iki kise küsur elli sekiz guruşın fazla-i temettü' addiyle Mukataat Hazinesi'ne terki husûsına irâde-i şâhâne müteallik buyrıldığını mübeyyin Maliye Muhasebesi'nden vürûd iden ilm ü haber mûcibinde Ticaret Muhasebesi'ne kayd ile meblâğ-ı mezbûrın Ticaret Hazinesi'ne masraf kayd olınmak içün sûreti ve ilm ü haberi virilmek fermân buyrılmağın, kayd olınub hazine-i merkumeye sûreti virilmekle, ber minvâl-i muharrer kayfiyyet ma'lûm olmak üzere Ticaret Hazinesi zimmet defterlerine işbu ilm ü haber virildi. Fi 23 Ş sene 1255/2.11.1839 (Mühür).

BELGE: III

Yed-i vâhidin feshinden dolayı olan müzâkerât esnâsında zahîre maddesi dahi dermiyân olınub, şöyle ki: Bu husûs geçen seneden, yani mubâyaa usulünün ref' ve ilgâ olınacağı i'lân olındığı vakitden beru sektelenerek, bazı muhallerin zehâyir-ı mürettebesinden bir hayli bakaya kalmış oldığına nazaran, i'lân-ı mezbûrdan dolayı, eshâb-ı zehâyir ümide düşdüklerinden ve husûsiyle İngilterelu ile akd olınan ticaret muahedesi iktizasınca teb'â-i ecnebiyyenin diledikleri mahallerden zahîre iştirâsına me'zûn oldıklarını duyub, çünki frenkler bir kile zahîreyi on sekiz guruşa kadar aldıkları ve mubâyaa fiyatı kadîmi üç ve cedîdi dokuz guruş olub, hârice virdikleri halde ziyâde satacakları cihetlerle, zahîrelerinin bir kat dahi revâcını anladıklarından, zahîrelerini mubâyaaya virmekde ağırca davrandıkları ve bu sene dahi hiç virmek istemiyerek zahîrelerini ketm ve ihfâ veyahud hasad idrakinden evvel frenkler bey' ve i'tâ ve ihtimal ki frenkler dahi muahede-i mezkûreye mebni bu mubâyaa usulüni yed-i vâhiddir diyerek iddea idecekleri zâhir ve bu husûs dahi başlıca bir mu'tenâ maslahat olarak vakt ve mevsimi geçmeksizin istihsal-i hüsn-i sûretine bakılması lâzımeden bulındığı bedihî ve bâhir olmakdan nâşi, bu bâbda dahi cereyân iden mütaleâtın fezlekesinde işbu mubâyaa usulünin muahede-i mezkûreye dokunır yeri yoğ ise de mulâhaza-i vâkıaya göre yed-i vâhidin feshi vâkıası serrişteşiyle düvel-i muâhide bunı dahi o kabilden add iderek da'vâ idecek olurlar ise, bu usûl muhaddes şey olmıyarak saltanât-ı seniyyenin nizâm-ı dahiliyyesinden ma'dûd oldığı cevâbıyle ve iktizasına göre dahi sâir ecvibe-i vâkıa irâdile ıskatlarına çalışılmak ve inşaallahu Teâlâ sâye-i inâyet-vâye-i hazret-i şahânede ıskatları mümkin oldığı halde bile, bu husûs yine muâraza ve münâkaşadan hâli olmaz ve memâlik-i mahrûse ehâlisi dahi evvelki gibi kolaylıkla zahîrelerini mubâyaaya virmez ise de tüccara şimdiki halde başka tarîki dahi olmayub heman vaktile sâbıkları misüllü celb-i zehâyire ibtidâr olınmak üzere, tertibât-ı evâmir-i aliyyesinin ısdâr ve tisyârı münâsib gibi görünmüş olmağla, muvafık-ı irâde-i seniyye-i hazret-i şahâne buyrılur ise, ol vechile husûs-ı mezbûrın dahi icrây-ı iktizasına mübâderet olınacağı beyânıyle tezkere-i senâviri terkıymine ibtidâr kılındı, efendim. 20 M sene 1255 (5 Nisan 1839).

BELGE: IV

Ma'rûz-ı abd-i sadakat-mafruzlarıdır ki

Memâlik-i mahrûse-i şahânede kâin kazalardan müretteb olan mubâyaât maddesinin rahmanü'l-fukara geçenlerde afvı ve ilgasıyle herkes husûle getürdiği zehâyiri dilediği mahalle füruht eylemek üzere müsaade-i seniyye-i hazret-i şahâne erzân ve keyfiyyet lâzım gelen mahallere bâ evâmir-i âliyye i'lân buyrılmış ise de, bi hikmet-i Allahu Teâlâ bu sene-i mübârekede ekser mahaller mahsûlâtında feyz ve bereket olmadığından, zehâyir-i mevcûde fakat tohumluk ile idare-i me'kûlâta kifâyet ider itmez derecede idüği ve ber vech-i bâlâ zehâyir hakkında şayân kılınan ruhsat-ı seniyye fazla olan zehâyire münhasır olarak böyle zehâyirin kılleti vaktinde

hârice zahîre füruhtı ibadullahın dûçar-ı zarûret ve muzayaka olmalarını mûcib olacağı ve eğerçe harice zahîre füruhtının men'i kaziyyesinde düvel-i mütehâbbe tüccarının memnû'iyetleri icâb ideceğinden bu dahi düvel-i müşârün-ileyhim ile mün'akid olan muahedeye münâfî olur ise de, lede'l-icâb bu usûl anların memâlikinde dahi öteden beru câri ve mer'i oldığı ecelden gerek dârü'l-hilâfetü'l-aliyye sekenesi ve gerek memâlik-i mahrûse-i şahâne ehâlisinin muzayaka ve zarûretden vikâyeleri zımnında bu senelik beş nev' zehâyirin harice ihrâcından men'i husûsına irâde-i kat'ia-i mülûkâne taallûk buyrıldığı beyaniyle iktizay-ı irâde-i seniyye, zîr-i idare-i çâkerîde kâin Edirne eyaleti kazaları ehâlisine bi't-tefhim lâzım gelen memerr u ma'ber ve iskeleler gereği gibi sedd u bend olınarak fakat bu seneye mahsûs olmak üzere bu havalide mevcûd olan ma'lûmü'l-ecnâs zehâyirin zinhâr ve zinhâr bir habbesi müste'men taifesine ve sâir ecnebi makûlesine virdirilmeyüb, ehâli-i memleketin tohumluk ve yemliklerine lüzûmından fazlasının doğrıca Dersaadet'e irsal kılınması esbâb ve vesâilinin istihsal ve istigmaline bi'l-ittifak ihtimam ve gayret olınması bâbında taraf-ı çakerâneme ve sâir hitâben şeref-rîz-i sahife-i sûdur ve zuhûr olan emr-i âli mûcibinde keyfiyyet bâ-buyrıldı kazalara ifâde ve i'lân olınarak tevârüd iden i'lâmat-ı şer'iyye leffen takdim-i hak-pây-ı âlileri kılınmış ve icrây-ı irâde-i seniyyeye sarf-ı makderet olınmakda oldığı külefe-i tahrirden müstağni bulınmış olmağla, ifâde-i hâli ve mücerred istifay-ı tevcihât-ı mekârim-i iştimâl-i asfaneleri sıyakında işbu arzıhal-ı re'fet-meâl-i çakeri terkıym ve takdim-i hak-pây-ı vâcibü'lta'zimleri kılındığı inşaallahû Teâlâ lede'ş-şerfü'l-vüsûl ma'lûm-ı ilm-i âlem-i ârây-i rahimâneleri buyrıldıkda ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 23 L sene 255 (30 Aralık 1839). (Mühür)

16. YÜZYIL SONU OSMANLI TACİRLERİ -VERGİ ADALETİ-

(Âlî'nin Nasihatü's-salatîn'inden)

Halil SAHİLLİOĞLU (*)

Nasihatnâmeler

İslâm uygarlığında, siyâset ve yönetim konusunda yazılan eserler genellikle iki türde toplanabilir. Bir bölümü teorik karakterde, şu veya bu devlete özgü olmayıp işler bir yönetimin ilkelerini teorik olarak ortaya koyar; bu ilkelerin doğruluğuna bazan, Kur'ân'dan âyetler, hadîsler, kişiliği tartışma götürmeyen ünlü ve âdil kimselerden veyahut kimseye nisbet edilemeyen özdeyişler verilir.. Kimileri de daha çok kurğaldır, pratiktir. Belli bir dönemde yönetimdeki aksaklıkları saymak ve bir dereceye kadar bunlara çözüm getirecek çâre ve tedbirleri de önermekten de geri kalmaz. Ünlü islam fakıyhi el-Maverdi (M. 991 - 1031)nin «el-Ahkâmü's-sultaniyye»si birinci türe örnek gösterilebilir. «Koçi Bey Risalesi» ve «Kitab-ı Müstetâb» ise osmanlı kültüründen ikinci türün örnekleri olup, bunlara osmanlı târihçisi Gelibolulu Mustafa Âlî (1541 - 1600)nin aşağıda aktaracağımız alıntının bulunduğu «Nasihatü's-selâtîn»ini ekleyebiliriz.

Birer «siyâset» denemesi özelliğini taşıyan bu gibi eserler, siyâset ile iktisâd'ın içiçeliği gereği çoğunlukla ayni zamanda birer «iktisat» kitablarıdır da. Ancak bir iktisad kuramından beklenen ahengi ve bütünlüğü beklememek gerekir. Bunlar, Batı'da prenslere, yönetim ve ekonomide birtakım reçeteler yazan, müslüman yazarların çağdaşı kameralistler ne kadar iktisatçı idilerse bunlar da o kadar iktisatçı idiler. Nitekim aşağıdaki alıntıda tanıtılan osmanlı tâcirleri 16. yüzyıl sonu protestan Batılı tutumlu hesapçı tâcirden uzak değillerdi.

Âlî'nin Nasihatü's-salatîn'i yazılışı tarihi :

Yazar nushası olması olası olan Hüsrev Paşa yazması (No. 311), (Süleymaniye kitaplığında) bitiş kaydına göre «türâb-ı akdâmi'l-ahâlî» (ahâlinin ayağı toprağı) Âlî bu eserini perşembe günü 3.11.989'da, ikindi vakti, Haleb'te tamamlamıştı. Tarih çevirme klağuzunda bunun

(*) İ. Ü. İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Profesörü.

karşılığı 10 Arlak 1580'dir. Ama klağuza göre bu gün perşembe değil cumartesidir. Ayrıca, bu sona erdirme yazısına göre Haleb'te tamamlanan eser, Van'a giden Halep kolu ile birlikte giderken yol sıkıntıları içinde tamamlandı (115 yaprak). Yorumu güç bir diğer nokta bunu 989'da bitirdim diyen yazarın içerde bir münâsebetle, 992'de Bağdad defterdarı oldum demesidir (52 yaprağın arka yüzü).

Yazılış ve sunuşundan beklediği :

Âli, bilgi ve yeteneğini, sultanlara, devletin ileri gelen yöneticileri adına eserler, övgüler yazılarak üzerlerine ilgi çekilen, mevki, dirlik veya ihsan beklenen çağın insanıdır. Çağını da yaşadığına «Nasihatü's-salâtîn»i tanıktır. Ali Çelebi, bir yerinde diyor yazar, yirmi yıllık bir çaba sonucu «Hümâyûn-nâme»yi türkçeye çevirdi ve Lutfi Paşa aracılığı ile Kanunî Sultan Süleyman'a sundu ve karşılığında ertesi gün Bursa kadısı olarak atandı. Andığı Hümâyûn-nâme, bir çeşit kuramsal, allagorik siyâset kitâbı olan «Kelile ve Dimne»den başka değildir. Âli, Ali Çelebi'nin Kanunî'den beklediğini, Üçüncü Murad'dan bekliyor. Daha evvel, daha başka eserler yazıp sunmuş, kaside ve gazeller yazmış, övgü dizmiş ve karşılığını görememiştir. Bunu büyük bir haksızlık saymaktadır. Nitekim adâlet ve âdil yönetim, hükümdarın ve bunun atadığı yöneticilerden sorumluluğu gibi temalarla uzun bir girişle başlayan «Nasihatü's-salâtîn»in oluştuğu dört bölümden sonuncusunda bu haksızlığı vurgulamak üzere özgeçmişini anlatarak eser ve hizmetlerini sayarak şikâyet etmiştir. Diğer bölümlerinde

Bölümleri :

1) Lâzime-i Salâtîn: Sultana gerek olan 17 husus (lâzime) saptamıştır. Örneğin sultan kendini sevdirmeğe çalışmalıdır (1), babasının, atasının hizmete aldıklarını kayırmalıdır (3), Toplum içinde olup biteni namuslu casûslarından öğrenmelidir (4), Kentte, köyde türeyen ribâhorları (tefecileri) temizlemelidir (7), Yeteneği olanı hizmete almalı ve yükseltilmesinde hizmetleri gözönüne almalıdır (8), İmâret, yüksek, medrese, câmi ancak fâtih hükümdarların hakkıdır. Fetihler başarmamış hükümdar beytülmalı gazâ dışında amaçlarla harcamamalıdır (9). Bunun kadar ilginç bir diğer konu da köyden kente göçtür. Göçü durdurmalı. Durdurulamıyorsa şehre gelip yerleşen manav, bakkal seyyar satıcı, esnaf olan çiftçilerin herbiri yılda yüzlerle ve binlerle altın ka-

zanır, vergi vermezler. En azından herbirinden günde bir akçe hesabıyla yılda altı altın çift bozan resmi almalıdır (12). Bunun altında Fizyokratların tek üretken faktör toprak kavramı yatar. Bu bölümde son olarak Âlî beylerbeyleri, bulundukları ilin nâzır-ı emvâl olmalarının sakıncalarını anlatır.

2) Hilâf-ı Kavânîn zuhûr eden ihtilâl-ı Mevfûre (Kanunlara aykırı olarak ortaya çıkan sayısız düzen bozukluğu): Yöneticiler sorumsuz (yularla boyunlarında) (1), mansıplar iltizâmla verilmekte (2), ulemada yol gözetilmemekte (3), vezir oğulları babaları görvede iken beylerbeyi olmakta (4), para işleri karışık (6), vezirler, beyler adamlarına dirlik verip yollu yolunca çıkacakların yollarını kesmekte (6), bir tek beylerbeyliği kaldırır vilâyetleri ikiye bölünüp iki beylerbeylik yapılmakta (7).

3) Bazı nâ-şâyeste efaâl sebebi ile acz ahvâl-ı cumhûr (Yakışıksız işlerden halkın perişanlığı). Bu yakışıksız dediği işler sıra numarası koymadan saymıştır. Seferlerin ardı gelmiyor, serdarlar basiretsiz, il yazıcıları doğru değil, narh gözetilmez. Diğer şikâyet konuları arasında oğlan devşiriciliği, ulak, nüzül ve avarız ki bu yazının konusudur, cizye mâlından maaş bağlanan duacı takımı «cevâlihor»lar, mühtekirler, iş erleri, giyimde süste kumaş ve yaldız olarak kıymetli madenlerin israfı, şartla verilen mansıplar, doktor diye geçinenler...

Vergi adâletsizliği :

Cumhûr (halk)ı tedirgin eden yakışıksız işlerden biri de vergi adaletsizliği, daha doğrusu vergi karşısında eşitsizliktir. Bu yazı daha çok osmanlı tâciri tipini belirlemek için tasarlanmıştı. Ama yazarı amacından saptırmamak için vergi adaleti temasını tüm olarak bir kenara bırakmak doğru görünmedi. Aslında vergi konusu yabana atılır bir konu da değildir. Ne yazık ki Âlî tüm olarak vergileri almamış. Vergilendirme ilkesini veya ilkelerini tartışmamış. Ancak olağanüstü durumlara özgü iki vergi çeşidinin yükünü çekmek bakımından olanaklı ve güçlülerin bağışıklığı ve tüm yükün kıt olanaklı kesime yüklenmesi ve toplanması sırasında bunların türlü haksızlıklara uğramasıdır. Alıntı dikkatle incelendiğinde tartışmasız kabul edilen bir ilke vardır. Bu ilke devletin yapısını da sınırlıyor ve belirliyor. Vergiler «Asâkir-i islâmın mühimmâtı için» toplanır. Gazâ içindir. Bunlardan padişâhın câmi, imâret dahi yapması, yukarıda değinildiği gibi,

doğru değildir. İslâm askerlerinin gereksinmelerine yardım ve destek olmak yalnız mesâkîn'le ifâde etmek istediği kırsal nüfus ve kâsibîn ile tanımlamak istediği küçük esnaf ve kent halkı —ki bunlar da avarız verirlerdi, fakat nüzül yükümlükleri yoktu— yanında büyük kazanan tüccar zümresinin de yalnız herhangi bir kentli değil, kazanç veya servetleri oranında katılmak borçları olmalıydı. Bu devirde memur ve ulema zümresinin vergilendirilmesi, maaşlardan vergi kesilmesi hâtıra dahi gelmez. Ancak çok olağanüstü durumlarda ve çoğu kere bir defaya mahsûs vergi değil belki yardım (Koca Sinan Paşa'nın divan halkından bazı kimselere gemi yapımına yardım için para yüklemiş, sonra bundan vazgeçirilmiştir). Sıkışık durumlarda vakıflardan cihet (maaş alanlar)ile tımarlıların bir yıllık tımar bedellerini hazineye vermek zorunda bırakıldıkları olmuştur. Bunun dışında bunlar vergilendirilmemiş, vergilendirilmeleri düşünülmemiştir.

Âlî'nin şikâyet konusu edindiği «nüzül» veya «Nüzl», sefer ve hareket halindeki ordunun, konaklarda ve cephede gereksindiği un, buğday ve arpa gibi zahire ve bunun toplanması, veya cepheye sevkidir.

«Avarız» da, normal bütçe ile karşılanması olanak dışı bulunan giderler için «ârizî» yani geçici olarak toplanan vergilerdir. Nüzül'den ayrılığı, para olarak toplanmasıdır. Nüzül kırsal bir vergi karakterini korurken, avarızı köylüler kadar kentliler de verirdi. Ancak bu vergi farklaştırılmış bir vergi değildi. Genellikle her dört veya beş gerçek hâne bir avârız hânesi sayılır ve bir avârız hânesi başına düşen miktarı kendi aralarında eşit olarak paylaşırlardı. Kentlerde, oturduğu mahalle halkının bu avârız vergilerini karşılamak üzere vakıf yapan ve vakfın gelirleri ile bunu karşılamağa çalışan zenginler görülmüştür. Ama bunun dışında varlıkları oranında ve kazançları ölçüsünde avarız ödetme fikri Âlî'nindir. Çok kazanan ve buna göre harcama yeri olmayan tâcirlerden neden bütün bir sancak halkı vergisi kadar «avârız» alınmadığına şaşar.

Para :

Alıntıda, zamanında kullanılan paralar anılmaktadır. Gerçi alıntıyı bugünkü dile, yazarın olanak ölçüsünde üslubunu koruyarak, yapılan aktarılmasında açıklama yapılmış, fakat ayrıntıya girmeğe olanak görülememiştir. Burada bu konuyu, yani yerinde anılan para çeşitlerini tanıtmağa gerek duyulmuştur.

Kitâp, maden paranın kullanıldığı bir çağda yazılmıştır. Çifte metalli (bi-metalist) islâm geleneğini de sürdürdüğü için bu geleneğe uyarak gümüş madeninden basılan paralar «dirhem» ve altın madeninden basılan paralar «dinâr» diye anılmıştır. Bu bakımdan islâm geleneği içinde yazılan eserlerde ağırlığı, ayar ve değeri ne olursa olsun gümüş para, genel ve soyut anlamda «dirhem»dir; altın para ise «dinâr»dır. Ancak somut ve özel bir para kastediliyorsa o zaman o para, kendine verilen adla anılırdı. İslâm dünyasının batılılarla ticaret ilişkileri geliştiği dönemlerde, özellikle 13. yüzyıldan sonra «dinâr»ın belki yerinde değil ama bunun yanında ayni anlamda olarak «flori» deyimi de kullanılır oldu. Filorin'in kökü ise 13. yüzyıl ortalarında Floransa'nın bastırdığı ve üzerinde bir çiçek resmi bulunmasından dolayı «fiorino» diye anılan altın parasından gelir. Belli bir çeşit altın para belirlemek gerektiğinde isim tamlamasına veya sıfat tamlamasına baş vurulurdu. Frengi filorı (genel olarak Avrupa altın paraları ve özellikle Venedik dukası), Murad Han filorisi (Sultan Murad'ın altını) demeye gelirdi.

Pâre, aslında Memlûk sultanlığında basılan bir gümüş paraya osmanlılarca verilen addır. Bu dönemde henüz bir buçuk osmanlı akçesi değeri vardı. «Osmanî» veya «akçe» denen osmanlı gümüş para birimi henüz daha büyük ayarlamaya uğramamış, 680 miligram dolaylarında ağırlığı vardı. Pâre, 17. yüzyılın büyük bir bölümüne kadar yerel bir sikke olarak kaldı. Fakat bu yüzyılın sonundan beri aşırı derecede ayarlanan «akçe»nin yerini aldığı gibi dilimizde ödeme, değer saklama ve değer biçme aracı soyut anlamdaki «para»ya kadar gelişti.

Şâhî, aslında bir İran parasıydı. Osmanlılaştırılarak, İran'a komşu iller darphanelerinde basılarak o yörelerde kullanılırdı. Bu sıralarda değişik ayarlamalar geçirdi. Resmî kuru 4 pâre veya 7 akçe olarak saptanmak istenmişti. 17. yüzyılda tedâvülden kaldırıldı.

Nüzül ve Avârız dolayısıyla soygun :

Âlî, nüzül ve avârız emirlerinin taşra kadılarına ulaşmasını soygun için bir vesile olarak anlatıyor. Emirleri bir pâdişâh kulu (gulâm-ı şâhî) getirirdi. Bunun üzerine, kadılar ve bunların nahiyelerde yerlerinde duran vekilleri, bunlar adına davâ gören «nâib»leri fermanda her köy için belirlenen miktarı öğrenmesi için köylere muhzır gönderirlerdi. «Muhzır», kadıların mahkemeye getirilmesi (ihzarı) gerekenleri geti-

ren inzibat kuvvetleridir. Köylüler bunlara her köyde, tesfîr (elçilik) hakkı olarak birer altın vermek zorunda idiler. Köy nâmına mahkemeye gidenlere fermanlar anlatılır ve köy başına ödenmesi gereken «nüzül» miktarını bildiren bir huccet (belge) verirlerdi. Bunun için bir altın harc alınırdı. Köy hazırlıklara başlar, bu sefer hafta geçmez, yetişmedi mi sormağa mübaşirler gelir ve her birisi elçilik hakkını alırdı.

Nüzül hazır olunca, arıtılmış, ayıklanmış ölçek fazlalıklarıyla teslim edilir. Gene de eksikti, çürüktü, ayıklanmamıştı diye türlü bahanelerle para veya erzak sızdırılırdı. Yerine ulaştırmak için sekiz hâne başına bir deve veya kıymeti 20 - 30 altın alınırdı. Bu her sekiz hânenin verdiğinin ayni zamanda bir deve yükü erzak verdiğini gösterir. «Avârız» gidiyorsa o zaman buna refâket edecek olan «nâib» için ayrıca yolluk toplanır. O da en azından 600 altını bulurdu. Tabii her seferinde emri getiren «gulâm-ı şâhî» için toplama giderlerine karşılık usûlen birer «pâre» alınacak iken hâne başına birer «şâhî» toplanırdı. Bütün bunlardan sonra, keyfleri olacak ve köylülere teslim ettiklerine dâir bir belge vererek zimmetleri ibra etmek istediklerinde gene de birer altın harcı alınırdı.

Asıl, bütün bu sıkıntılar ve soygunlardan sonra nüzül tümü ile yerine varsa, amacına ulaştığı kabul edilecekti. Oysa taşımacı olan «mekkârî» veya «mükârî»ler ve «nâib»ler kendilerine emânet edilen bu erzakı konaklarda kazançlı bir ticaret vesilesi sayarlardı.

«Hâce»ler, «Bezirgân»lar :

Ordu ve gazâ işlerinde yardım için toplanan avârız veya nüzüle katlanan hep fakirlerdi. Oysa imparatorlukta, limanlarda, ticaret merkezlerinde, kent ve kasabalarda çok zengin oldukları halde ve bu zenginliklerini ayni askerlerin koruduğu topraklarda sağlayan çok varlıklı bâzirgânların ya hiç katkıları yok ya da avârız dolayısiyle herhangi bir komşuları kadar katkıları vardır. Bunların islâm askerlerine, güçleri oranında yardımları sağlanmalıydı. Örneğin, diyordu Âlî, Fâtih Sultan Mehmed, çağdaşı ünlü zengin «mütemevvil» **Pinti Hamit**'ten kimi mukaraza (borç), kimi yardım diye bir defada birkaç kise altın alıyordu. Kisenin on bin altın demeğe gelen bir deyim olduğunu hatırlamak gerekir. Yavuz Selim de zamanın bu gibi zenginlerini yardıma zorlardı. Evlerinde kemer, revak yapıp onu altınla yaldızlayıp süslemektense, islâm askerlerinin mühimmatına harcamak daha geçerlidir diye tahsil ediyordu.

«Mesâkîn ve kâsibîn» sırtında bırakmamak gerekirdi bunca yükü. Çok kazanan ve buna karşılık giderleri hiç durumunda olan «bâzirgân» ve «hâce» diye andığı tâcirlerden bunların maddî olanaklarınca avârız almalıdır, diyerek eseri yazdığı sırada bulunduğu Haleb'te tanımak fırsatını bulduğu tüccarları bildiği kadarınca tanıtmağa çalışıyor.

Hâce Mer'i ile başlıyor. Halepli tâcirlerin «Şehbenderi» olarak sunduğu bu kişi, tüccar loncası başkanı durumundadır. Basra ve İskenderiye'de bu durumdakiler «Melikü't-tüccar» diye anılırlar. Varlıklı (üç - dört yüz bin altını var), beylerbeyini ve sair beylerle kadıları ve naiblerini hediyelerle elde etmiş, onları hatırını sayar kişiler yapmıştır. Oysa yakın zamanlara kadar babası kutu (ulbe) satan bir müflisti. Kardeşleri **Ebubekir** ve **Osman**'ın yüzer bin, bunların oğulları **Abdullah, Selâhattin** ve **Cemalettin**'in kırkar bin altınları ve hepsinin işyerinde evlerinde bir iki Mısır hazinesi mal bulunduğu bir gerçektir. «Mısır hazinesi» veya «irsaliyesi» osmanlı yönetiminde çok büyük meblâğlar için kullanılan bir deyimdir. Mısır eyâletinin yıllık giderlerinden artan ve eyâletin İstanbul'a gönderilen gelir fazlası da bu dönemde 600 000 altındı.

Araya sıkıştırdığı ve kendinin yazdığı bir «manzume»de daha başka zengin tâcirleri sayıyor: **Yâbis (kuru) oğlu Ali, Terceman Osman, Sultan oğulları** ve **İbn-i Mülûk.** Ancak bunların olanaklarını veya varlıklarını belirtmiyor.

Tanıttığı son tâcir tipi çok ilginçtir. **Kereki** (leylek) **oğlı** aslında Şam'lıdır. 970 (1562 - 3) orada iken tanımış olmalıdır. Hindistan'a ticarete giderek büyük servet yapmıştır. O tarihten on yıl sonra Anadolu, belki de İstanbul'a (metinde Rum'a) gitmek üzere Haleb'e gelişini anlatıyor. Kerekioğlu buraya 500 deve ile gelmiş. Develerin hepsi, bunların üzerindeki ticaret malları, bunlarla birlikte gelen üç yüz kadar devecinin hepsi de, hiç kimsenin bir payı bir ortaklık hissesi olmadan, kendisininmiş. Kendine mustakıl bir han kiralamış, konmuştu. Varlığı bununla da kalmıyor: bunun kırk elli kadar müstakıl sermaye sahibi —ki herbirinin sermayesi 40 - 50 000 altını bulur— kulları vardı. Bir kul aldığı zaman bunun taliine bir kenara 40 - 50 altın ayırır, işletirdi. Bunun faiz veya kazancından kullarına, defterde hesabını tuttuktan sonra, günde ikişer akçe harçlık verirmiş. Bu şekilde giderlerini amorti edermiş. Kendi dahi, biri kadın biri erkek iki kölesi ile, günde iki akçelik koyun etiyle pişirilen çorba ile geçinir ve bunu mahz-ı tena'um (öz be öz bir lüks ve refah) bilirmiş.

Bu kişileri tanıdıktan sonra yeni çağ başlarındaki tutumlu, hesaplı protestan tâcirlerini hatırlamamak elde değildir.

Sonuçta yemez ve devlete vermez çok zenginler vergiden bağışlanmış, varlıksız, fakat savunmasız ezikler vergi yükü altında ezilir neden diyor.

ALINTI

Biri dahi «nüzül» ve «Avârız» tekâlifidir.

Fukaradan bi't-tamâm alınur fe'ammâ bi'l-külliyye mühimmât-ı askere sarfolunmayub kuzât - nüvvâb beynlerinde tevzi kılınur ve Avârız cem'ine gelen gûl ise gurk-i gurisne gibi ağnam-i re'âyâdan iğtinâma koyulur. Mâ-meleklerini zu'm-i fâsidince ganimet-i mahza bilür. Pes fukarâ hasâreti çekerler, neticesi kuzât ve vülâta çıkar. Reâyâ gendum ve şa'îr içün dâne dâne göz yaşı dökerler. Faydası avâni fesakasıyle nüvvâb zalaması sıkar. Ale'l-husûs kâh teslim olunmadı deyu tekrâr taleb iderler ve kâh çürüyüb amel-mânde oldu deyu az'âf-ı muzâ'af bahâ takdir kılurlar. Ve'l-hâsıl bir vilâyetdeki nüzül ve avârız emrolunub nişân-i şerîf gönderilür, derhal kuzât tarafından her karyeye bir âdem irsâl olunub mahkemeye dâvet olunur. Pes ol varan muhzıra mâ-hazar hidmet-i sefir deyu karyeden karyeye birer filori mukarrer olduktan sonra kadı mahkemesine gelürler. Nüzül ve avârız ferman olunduğı ve mefhûmünde karyeye bir huccet yazılub lâ-akal birer altunların alurlar. Ba'de zaman, emr-i âlişân isdâr iden gulâm Âsitâne'de benden küllice hidmet almışdır kadi-i rüşvet-hârı hâneden hâneye birer şâhî teklifini ihtiyâr idüb ol saat anı da cem'iderler. Hâlâ ki gülâm-ı şâhînın kadıdan akçe alması hilâf-ı vâki olub hîn-i cem'-de hidmet-i muayyenesi birer pâre ise rüşvet-i mukannenesi birer şâhî hesâbınca tahsil ve tedârik Bundan sonra herkes yerlu yerine revân ve teklif olunan nüzül ve avârız cem'ine ferman berân olurlar. Felâ cerem haftadan haftaya birer muhzır-ı şûm-kadem,yani huddâm-ı kuzâtdan bir zâlim-i mezmûmu'ş-şiyem köylerin halkına salınmağa, nüzül neçe oldı deyu isti'câl murâselâtiyle gönderilmeğe başlayub her varana hakk-ı tesfîr deyu çıkub ve irtişaya hiç olmazsa her nöbetde birer filori hidmetle zulm-i bi-intihâya mürtekib oldukdan gayri vakti ki nüzül ve avârızların cem iderler, getürürler, gereği gibi tathîr ve tenkıyh idüb tefâvüt-i keylle menziline yetirürler velâkin elbette getür-

düğinüz nâkısdır dinilmek ve intihâb olunmamışdır deyu birer mikdar göz yaşları dahi alınmak mukarrer olur. Bu minvâl üzere cevr ve teaddiden mâ-adâ her sekiz hâneye birer deve teklif olunub yigirmişer ve otuzar altun kira baha ve dörder beşer şâhî dahi takdir olunub avârızla gönderilecek nâibü'ş-er'e harçlık nâmı ile beş altı yüz altun dahi irtişa husule mevsûl oldukdan sonra tekrâr ibrâ-i zimmetiyçün her karye halkına bir huccet virilür. Birer filori hesâbınca andan dahi kuzâta zehr-i kâtil tahsil olunur. Hâlâ ki bi'l-kemâl mahall-i memura isâlı muhâldir. Merâhil ve menâzilde mükârilere ve nuvvâbelere özge ticâret-i kesîrü'l-menaldir.

«Fe-ammâ bu hakıyra bundan ağrab bir nâdire-i bu'l-aceb gelmez ki her zaman mühimmât-ı asâkir-i nusret-nişân mesâkin ve kâsibînden muâvenet-i bî-pâyân ile edâ olunub bazı benderlerde ve sâir bilâdda ve kasabatda mütemevvil bâzirgânlar vardır ki şeb-tâ-seher nücûm gibi direm ve dinâra ve rûz-be-rûz mihr-i felek gibi arz-ı filor-i kılub kâr-ü-kesb-i tena'um-şi'ârda hemyânları hemvâre 'ikd-i nakdle mahtûm enbanları hemişe zî-kıymet tuhfeler ile mektûm ve her biri bu mefhûme muhâtab-ı malumdur. Limünşihi :

Gül gibi bir filori içün keffini ne yum
Ne jâle gibi bağ-ı cihânda dökül saçıl

Nergis gibi gözet zer-ü-siminde itidâl
Hemyân-i nakd-i şebnem isen lâleveş açıl.

Hattâ neçe abd-i memlûkleri etrâf-ı cevânibden metâ ve kâlâ getürüb ticâretde ve neçe sehîm ve şirket-i meslûkleri tâ Hind ü Sind'e varub tefârıyk-ı mütenevvia ile gelüb ânen fe-ânen tahsil-i bidâatda iken anın gibilerden asker-i zafer rehebere muâvenet ve nüzül ve avârız vâridâtına bezl-i avâid-i kesîre ile muzâharet teklîf olunmayub fukara gamnâk, ol makule agniyâ-i ağbiyâ izz-u-kadrle ferhanâk, zuâfâ da kahrın bâr-ı belâsı mühkem, ehl-i dünya ve dehrin zevk-u-sefâsı müstahkem olmak muvâfık-ı akl-ı kâmil ve mutâbık-ı re'y-i şâmil değilidüği vücûh-i kesîre ile zâhirdir. **Bu zümreden Mısır ve Şam ve Haleb bâzirgânları ki her birinin neçe bin sikke altunla dolu hemyânları ve seneden seneye yigirmişler ve otuzar bin altun kazanmada arz-ı kudret-i bi-gerânları mukarrerdir. Maa hâzâ harc-ı yevmiyeleri bir filoriye yetişmek muhâldir ve rûz-merreleri bir altun harc göstermek fâsid ha-**

yâldir. Neden ki anların her birine bir sancaklık fukaranın nüzüli teklif olunmıya ve bu tarıykla ahvâl-ı raâyâda bir mikdar nizâm ve intizâm tarıykı bulunmıya bâhusûs İstanbul fâtihi merhûm Sultân Mehmed Hân saîd ol zamanın mütemevveli Pinti Hamid'den kâh mukâraza yüzünden nice bin sikke altun almak ve kâh leşker-i guzâta muâvenetin mutalebe ile mezbûre defaten nice kise filori salmak vâkı olurdı. Kezâlik Mısır-ı Kahire fâtihi Sultan Selim Hân eskenehullahu fî gurefi'l-cinân dahi zaman-ı saltanatlarında bu makule maldarlara küllice salgun salmak ve tâk ve revâk müzahrefâtına isrâf ve itlâfa iylâfdan ise cihâd ve gazâ mühimmâtına muâvenet esveb ve asvabdur deyu kise kise altun taleb kılmak mirâren vâkı olmışiydi.

Zirâ bu hakıyrin ilmi muteallik olan ağniyâdan farazâ Mahrûse-i Haleb hâceleri ki şâhbenderleri nâmına olan **Hâce Mer'î** arz-ı tuhafle beglerbegiler katında mahmî ve sarf-ı tefârıykla vülât ve kuzât fırkası mâ-beynlerinde gereği gibi mer'idir, **Ulebi-zâde** dimekle marûf ve üç dört kerre yüz bin filori sermâye ile mevsûfdur. Peder-i kabihü'l-manzarı bu yakında ulbe-furûş bir müflis-i zemîm-i palâs-pûş iken oğlı **Mer'î** didikleri nâdan bu denlu kâr-ü-bâra ve diğer oğlı **Ebubekir** ve **Osman** yüz bin mikdarı dinara ve evlâd-ı evlâdı **Abdullah** ve **Salâhüddin** ve **Cemâlüddin** nâmına bir iki gümrâh-ı rû-siyâh nukud kısmından yine ol mikdara mâlik olub dâirelerinde bir iki Mısır hazinesi denlu mâl ve menâl ve ticâret-i rûzî ve murâbahâ-i Firûzî birle mürtabitü'l-a'mâl ve kendüleri makziyyü'l-a'mâl ve müntazamü'l-ahvâl olmak mukarrer iken asâkir-i müslimine hidmetden ibâları ve sefer-i zafer-rehber vâkı oldukça muâvenet ve muzâheretden istiğnâları izzetlu ve saâdetlu pâdişâh, Allahumma vâli men vâlâh, hazretlerinin bu bâbda bezl-ı tayakkuz ve intibâh buyurmamaları cidden münâsib değildir.

Bunlardan mâ-adâ nefs-i Haleb'de neçe ağniyâ ve ribâhorân cinsinden bir bölük ağbiyâ dahi vardır ki ağnâsı kırkar ellişer bin altuna mâlik ve fakr-ü-fâka arzidenleri tâ-diyâr-ı Hind ü Sind'e ticârete sâlikdür.

Bu nâ-tuvân bir zaman ol diyâra ibtilây-ı melâlet-resân vakı olub vasf-ı halleri bu vechle silk-i nazma getürülmişiydi ve esâmi ve ahvâllari bu tarıykla sımt-ı şuûre münharit kılınmışdı. Li-münşiyhı.

Âb-ı rûy-ı bilâd-ı mülk-i Arab
Yani mamûre-i Sevâd-ı Haleb

Bir güzel şehr iken behişt-nizâm
Oldı dünyâ köpeklerine makam

Etmiş ol segleri tamâm idlâl
İltizâmile kisb-i mâl-ı menâl

İçlerinde salaha rağbet yok
Akçe saymak gibi ibâdet yok

Bir imâret gibidir ol mamûr
Haremi dobdolu kilâb-ı akur

Bir batakdır ki cife-i dünya
Gösterübdür anı misâl-ı helâ

Ulebi oğlı Mer'î ve Osman
Koca hınzirlerdır anda iyân

Yine ol zümre içre **Abdullah**
Oldı câmûs-şekil ve rûy-i siyâh

Yâbis oğlı Ali deyen murdâr
Zâhid-i huşk adına bir gaddâr

Akçe hammalı zîr-ü-bâr gibi
Ol bakara yatur himmar gibi

Kurbağa gibi yanaşır anda hemân
Yâve-gûluğda **Tercemân Osman**

Gelse **Sultan oğulları'na** hesâb
Dolu sâbuncılardır ol çirkâb

Tosbağa heyetinde **İbn-i Mülûk**
İşi dünya neceslerine sülûk

Hiç zâtında âdemilik yok
Seg gibi kuyruğun salur çok çok

Bir güruhun biri keriym değil
Şey dimezler şu kim leim değil

İşleri cem'i dirhem ü dinâr
Eylemişler ribâya dini nisâr

Bunlardan mâ-adâ sene 970 târihinde Kâh Şâm-ı Şerîfde temekkün ve kâh Haleb-i Şehbâ'da tavattun müyesser olmışiydi. **İbn-i Kereki** gibi nâm bir mütemevvil-i anâm ki asılda şâmî iken Hind seferine gitmiş sermâyesi bidâat-ı bî-gâye ve mâl-ü-menâli menfaat-ı mâ-lâ nihâye hâsıl kılub on yıl mikdar zaman güzerân oldukdan sonra yine Rum cânibine azimet etmişiydi pes şehr-i Haleb'e vusûlını ve kendüye bir müstakıl han tutulub neçe kâr-ü-bârla duhulını gördükde neçelere suâl itdim ve istimâla komayub tahkıyk üzere gavrine yetdim ki mezbûr **İbn-i Kereki** beş yüz res deve ile geldi ki bunca eskal ve ahmâl ve cimâl ve yalnız üç yüz nefer mikdar cemmâl cemiân kendünün mâ-meleki idi. Aslâ şerik ve sehîmi yoğdi ve müstakıl sermâye sâhibi hizmetkârları dahi kırk elli neferden çoğdi. Hâlen ki vech-i maaşı ve cihet-i intiâşı tettebbu olındukda bu vechle haberler virildi ki: her gulâmı ki satun alurmiş anın tâliine kırk elli altun mikdarı sermâye ifrâz kılurmış. Felâ cerem ger pîş ve ger kem anın bahtına ferâhem olan dinâr ve direm fevâid defterlerine mürtesem oldukdan sonra herkese rûzmere ikişer (akçe-i) osmânî nafaka virirmiş ve kendine ve bir câriye ve bir habeşî gulâmına dahi yevmî ikişer akçelık lahm-i ganem alınub bir cins şurbâyla ol üç nefsin geçinmesini mahz-ı tena'um bilürmiş. Limünşihi:

Seyfine hayf-ü-la'net o nâkis harâminin
Derbend-i dehr içinde anı ikiye biçmiye

İnsan mıyın dır ola aceb ol har-ı dupâ
El virdüği maaşa göre yeyûp içmiye

İmdi ol gûnâ mütemevvilin leşker-i islâma hidmet etmemesi ve eyyâm-ı adâlet encâm-ı pâdişâhîde bu denlu ticâret ve bıdâat tahsîl etmek üzere iken gâh ve bî-gâh ihrâcât-ı beytü'lmâla muâvenet ve muzâharet kılmaması cidden münâsib değildir.

Zümre-i Ağnıyaya sünnetdir
Asker-i müslimine aun-i amîm

İbn-i Affan hazreti Osman
Eylemişdir bu sünneti tazim

Dahi ashabdan neçe pûr-cûd
İktidâ etdiler bu emre azîm

Şol ganiler ki terk-i sünnet ide
Anlara farz olur azab-ı elim.

ÇAĞDAŞ TÜRKÇESİ

Biri dahi **nüzül** ve **avârız** yükümleridir.

«Bunlar, tüm olarak fukaradan toplanırsa da bütünüyle asker giderlerine harcanmaz, kadı, nâib arasında pay edilir. Avârızı toplamağa gelen gul (bir masal yaratığı dev, cin, peri) ganimet kapmağa reâya koyunları arasına aç kurt gibi dalar. Bunların malvarlıkları, onların çarpık kanılarınca, tâm anlamıyle ganimet bilinir. Sonuçta fukara zararı çekerler, kazancı kadıya, valiye kalır. Reâya buğday, arpa için tane tane göz yaşı dökerler, yararı (mahkemelere bağlı) fâsık «avâni»lerle (yardımcılarla) zâlim nâibleri ilgilendirir. Özellikle kimi teslim edilmedi diye yeniden istenir, kimi çürüdü, işe yaramaz oldu diye kat kat değer biçilerek (toplanır). Her ne ise, bir ile (vilâyete) avârız salındı miydi bir «nişân-ı şerîf» gönderilir. Kadılar bunun üzerine her köye bir adam göndererek mahkemeye çağrı yapılır. Amma varan «muhzır»a Allah ne verdiyse elçilik hizmetidir diyerek köyden köye birer «filori» (altın) verilmek karara bağlanır, kadı mahkemesine varılır. «Nüzül» ve «avârız» ferman olundı anlamında birer huccet yazılarak ellerine verilir, her köyden (huccet için) en azından birer altın alınır. Aradan bir süre geçtikten sonra, İstanbul'dan yüce emri getiren kul, benden önemli ölçüde hizmet (bahşiş, rüşvet) aldı, diyerek rüşvet yeyici kadı, hemen hâne başına birer şâhî (bu sıralarda 7 akçe veya 4 para değerinde bir osmanlı gümüş parasıdır) yükleme yoluna giderek hemen toplarlar. Oysa ki padişâh kulunun kadıdan akçe aldığı gerçek dışıdır. (Avârız veya nüzül) toplandığında kendisinin yaptığı hizmet karşılığında hâneden hâneye birer para alma yetkisi var ise de kanunlaşmış birer Şâhî hesabınca rüşveti vardır. Bundan sonra herkes yerliyerine gider ve emre uyularak nüzül veya avârızı toplamağa

başlarlar. (Sonra) hatâsız, hilâfsız her hafta bir ayağı uğursuz muhzır, yâni kadı hizmetinde yerilesi yaradılışlı bir hizmetkâr köyler halkına salınır, nüzül ne oldı diye işi çabuklaştırmak yazısıyla gönderilmeğe başlanır. Her varan, elçilik hizmeti diye rüşvet ister ve her seferinde birer altın (filori) toplayarak sonsuz zulûm işler. Ayrıca, nüzül ve avârızlarını topladıkları ve getirip gerektiği gibi temizleyip ayıkladıktan sonra yerine ölçüde fazlalıkla ulaştırdıkları vakit gene de getirdikleriniz eksik denilmek ve ayıklanmamıştır diye bir miktar göz yaşları dahi alınmadan olmaz. Bu yolla yapılan zulûm ve haksızlıklar bununla da kalmaz; her sekiz hâneyi ayrıca bir deve getirmekle yükümlü tutarlar (yahut karşılığında) yirmişer ve otuzar altın kira alırlar. Avârızla gidecek şer' nâibi yolluğu adı altında beş altı yüz altın dahi rüşvet çıkması sağlanır da öylece zimmetlerini ibrâ etmek konusunda yeniden birer huccet düzenlenir, ellerine verilir. Huccet başına, bu sefer de, birer altın öldürücü zehir (rüşvet) almadan geri kalmazlar. Gene de her topladıklarının tümüyle emridilen yere varmış olmasına olanak yokdur. Yolda, konak yerinde taşımacılar ve nâibler çok kazançlı bir ticaretin yolunu bulurlar.

Ama, ben değersiz, şu anlatacağımdan daha garib bir şaşılacak tuhaflık bilmiyorum: şu zafer gösteren askerlerin gereksinimleri her zamanda kendi halinde olanların, küçük kazançlıların sonsuz yardımlarıyla karşılanırken beri tarafta büyük limanlarda, sâir kent ve kasabalarda gecenin tâ şafak vaktına kadar gökteki yıldızlar kadar dirhem ve dinarı olan, Tanrının günü felekteki güneş gibi «filori» arzeden, tatlı kazançlardan keseleri dolğun, değerli armağanlıklar saklıyan meşin torbaları her zaman para basılmış balmumu mühürlü ve her biri aşağıdaki beyitlerin anlamına uygun ne varlıklı bezirgânlar vardır:

Bir filori için, avucunu gül gibi sıkı yumma
Şu dünya bahçesinde jâle gibi de açılıp saçılma

Altınında, gümüşünde, nergis gibi ılımlı ol
Şebnem taneciklerinden para kesesi olsan da lâlemsi açıl
(şiir yazarındır)

Hattâ, etrâfdan, şuradan buradan değerli mallar getürüb ticarette bulunan, neçe ortaklarıyla ortaklaşa Hint'ten ve Sind'den çeşitli ufak tefek armağanlıklarla dönen, sürekli ticâret metâı peşinde koşuşan ne

kulları vardır ki bu gibilere, rehberi zafer olan askere yardım konusunda «nüzül», «avârız» vâridâtına büyük âidâtlara destek olma yükümü konmaz. Oysa, fakırlerin gamlı, o kalın kafalı zenginlerin rahatta, değerde sevinçli; güçsüzlerin belânın yükü altında ezik, dünyalıklı, talihi yâverlerin zevk ve safâ içinde yüzer olmaları olğun bir akla ve kavrama yeteneği geniş olan bir düşünceye uyğun düşmediği türlü bakımlardan gün gibi apaçıktır.

Bu zümreden, neçe bin sikke altın dolu keseleri ve yılda en azından yirmi otuz bin altın kazanmak için sonsuz güçte oldukları kesin olan Mısır, Şam ve Halep tâcirleri (gösterilebilir). Bununla birlikte bunların günlük harcamalarının bir floriye ulaşması olanaksız, günde bir altın gider göstermeleri gerçek dışı hayâldır. Neden bunların her birine bir sancak halkı kadar fukaranın nüzülü yüklenmez ve bu yoldan reâyânın durumu azcık olsun dirlik düzen yolu bulmasına çalışılmaz. Özellikle İstanbul fâtihi merhum Sultan Mehmed Hân bahtiyar, çağdaşı varlıklı **Pinti Hamid**'ten kimi kredi diye nice sikke altın aldığı, kimi gâziler ordusuna yardımını isteyerek her seferinde bir defada nice kese flori saldığı olurdu. Bunun gibi de, Mısır'ın Kahire'sini fetheden Sultan Selim Hân'ın —Tanrı cennet odalarını mekân eylesin— dahi bu gibi varlıklılara, saltanatı zamanında, önemli salgınlar saldığı, kemerdi revaktı gibi şeyleri süsliyerek tüketmek ve savurganlıkta kullanmaktansa cihad ve gazâ gereksinmelerine yardım için kullanılmak daha sevâplıdır ve daha doğrudur diye defalarca kese kese altın istediği olmuştu.

Zira, bu değersizin bilgisinin eriştiği ağniyâdan, örneğin Korunmuş Haleb «hâce» (büyük tüccar)lerinin «şâhbenderleri» olan **Hâce Mer'î,** sunduğu «tuhfe»ler (armağanlar) dolayısıyla beylerbeyileri katında korunuyor, ufak tefek armağanlarla doğduğu kadılar, vâliler arasında sayğındır. Bu zât, **Ulebî-zâde** dimekle bilinir, üç-dört kere yüz bin altın sermâye sâhibi olmakla tanınır. Çirkin babası ulbe (kutu) satan, sırtında kaba bir aba olan bir kötü müflis iken oğlu **Mer'î** dedikleri nâdân (câhil, kaba) bu kadar kâra bu denli ağırlıklara, diğer oğlları **Ebubekir** ve **Osman** yüzer bin kadar dinara, torunları **Abdullah ve Salâhaddin** ve **Cemaleddin** adındaki bir iki yolunu şaşırmış kara yüzlünün de paradan bir o kadar miktara mâlik olup dâirelerinde bir iki Mısır hazinesi kadar mal ve eşyaları var. Günlük ticâretleri, kazançlı murâbahaları sâyesinde bunların işleri yolunda, her dilekleri yerine gelir, düzenleri yerinde olduğu kesin iken islâm askerlerine yardım eli uzat-

maktan çekinmeleri, rehberi zafer olan seferler yapıldıkça yardım etmek ve arka çıkmaktan istiğnaları karşısında İzzetli ve Saadetli Padişah —Tanrım, kendisine destek olana destek ol— hazretlerinin bu konuda uyanık davranmakta özen buyurmamaları cidden uygun değildir.

Bunlardan başka, Haleb'in içinde ağniya (zenginler) ve tefeciler cinsinden bir bölük ağbiyâ (ahmak) daha vardır ki en az olanının kırkelli bin altunı vardır. Yokluk - yoksuluk içindeyim diyeni ticârete Hind ve Sind diyarlarına gider.

Bir zamanlar, bu güçsüz, o diyarda bulunmanın usanç veren belâya uğradı. Bunların hallerini dizelere bu yolla dizmiştir. Adları, durumları bilinçte böyle yer etmiştir:

Arab mülkü kentlerinin yüzü suyu
Yâni mâmur ve kalabalık Haleb

Cennet düzende bir güzel kent iken
Dünya köpeklerine oldu mesken

O köpekleri tümüyle sapıttırmış
İltizamla para kazanmak

İçlerinde salaha rağbet yok
Akça saymak gibi ibadet yok

O mamur kent bir imarate benzer
Haremi kuduz köpeklerle doludur

Bu leş dünya bir bataktır
Bir helâ görünümü var

Orada **Ulebi oğlu Mer'î** ve **Osman**
Bulunan koca domuzlardır

Gene bu zümreden **Abdullah**
Camusa benzer bir yüzü siyah

Yabis oğlu Ali denen murdar
Kuru zâhid adına dolaşan bir gaddar

Yük altında akçe hammali gibi
O inek yatar eşek gibi

Kurbağa gibi yanaşır orada hemen
Boş lâflara **Tercüman Osman**

Sultan oğullarının gelince hesablar
Kalabalık sabunculardır o çirkefler

Kaplumbağa biçiminde **İbni Mülûk**
İşi dünya pisliklerine karışmak

Kişiliğinde hiç insanlık payı yok
Kuyruğunu köpek gibi sallar çok çok

Bu güruhun iyisi yoktur
Alçak olmayanı gösteremezsin

İşleri güçleri dirhem, dinar toplamak
«Ribâ»ya dini saçıvermek

(Şiir yazarındır)

Bundan başka 970 tarihinde, kimi Şam-ı Şerif'de kalmak, kimi Haleb-i Şehba'da yerleşmek kısmet olmuştu. **İbni Kereki** gibi varlıklı bir insanı ki aslında Şamlı iken Hint seferine gitmiş sermayesi ölçüsüz metaa ve mala ve eşyası sonsuz kâra dönüşmüştü. On yıl kadar bir aradan sonra gene Rum tarafına (Anadolu) gitmek istemişti. İmdi, Haleb kentine varışını ve başlıbaşına kendi için bir han tutup nice yükle girişini görünce çok kimselere sordum ve duymakla yetinmeyip gerçekten işin derinini araştırdım: Adı geçen **İbni Kereki** beşyüz baş deve ile geldi, bunca yüklerle develer ve üç yüz kadar devecinin hepsi kendinin mülkü idi. Asla bir ortağı yoktu. Hiç kimsenin bunlarda payı bulunmuyordu. Ayrıca başlı başına sermaye sahibi hizmetkârlarının miktarı kırk, elli neferden çoktur. Şimdiki geçim ve yaşam düzeni araştırıldıkta şöyle haber verdiler ki: Satın aldığı her köle için bunun talihine bir kenara kırk elli altın ayırırmış. Mutlaka, azdan çoktan bunun bahtına toplanan dirhem ve dinarların faizleri deftere yazıldıktan sonra herkese günde ikişer Osmanî (akçe) nafaka verirmiş. Kendi kendi-

ne ve bir cariyesiyle habeş kölesine günde iki akçelik koyun eti alınır ve bir çeşit çorba pişirilirmiş. O üç kişi bununla geçinir ve bunu bir lüks olarak bilirlermiş.

Kılıncına lânet olsun o alçak yol kesicinin
Feleğin derbendinde bunu ikiye biçmediği için

O iki ayaklı eşeğe insan mı denir
Kazancı elveridiğince yiyip içmezse

İmdi bu gibi parası olanların İslâm askerlerine hizmet etmemesi ve padişahın adâletli yönetimi günlerinde bu kadar mal ve bu kadar ticaret yapabilmiş iken yerli veya yersiz Beyütü'l-mal giderlerine yardımcı olmaması, destek olmaması cidden uygun düşmez.

Zengin zümresine sünnettir
İslâm askerine bol yardımda bulunmak

Affan oğlu Osman hazretleri
Bu sünneti yüceltmişti

Eshabdan dahi nice cömert
Ona büyük ölçüde uymuştu

Şu sünneti terk eden zenginleri
Farz olmuş elîm azap bekler.

ATATÜRK'E NASIL BAKMAK : BİR YANIT

Celil GÜRKAN

«Toplum ve Bilim» Dergisinin Kış/1978 dönemi 4'üncü sayısında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim üyelerinden Mete TUNCAY'ın «ATATÜRK'e NASIL BAKMAK» başlıklı bir yazısı yayınlandı. ATATÜRK'ü, tüm düşündükleri, söyledikleri ve yaptıkları ile gerçek boyutlarında görmeye ve tanımaya çalışmış eski bir asker olarak M. Tuncay'ın yazısında yer alan, düşün ürünü olmak itibâriyle saygı duyduğumuz, ama ne yazık ki onaylamayacağımız bâzı yargılarına karşıt görüşlerimizi belirtmeyi yararlı bulduk.

«Her kuşak Tarih'i yeniden yazmak, yâni Tarih'le —o günün koşul. larını gözönünde tutarak, ama— kendi benimsediği değerler açısından hesaplaşmak zorundadır.» diye yazısına başlayan M. Tuncay, ATATÜRK'e ve yaptıklarına bakış konusu üzerinde giriştiği tahlillerde ve ortaya koyduğu yargılarda bize, yer yer biraz zorlayıcı orijinallik gösterme özlemine kapıldığı izlenimini verdi. Yazarın vardığı yargılar, satır aralarını okuyabilenlerin gözden kaçırmadıkları bazı haksız, en azından gereksiz sonuçlar sergilemiştir.

«... **ATATÜRK'ün anısını saygı ile korumak istiyorsak..»** diyor yazısının başlarında yazar. Bunun tüm tersinin yapılır hâle geldiği günümüzde, Tuncay'ın, söylediklerine bir tür ön-koşul olarak vurguladığı böyle bir gerek elbet takdire değer bir inceliktir. Uygar toplum olabilmemiz için «Sine qua non/onsuz olamaz» niteliği taşıdığını maalesef pek azımızın algıladığı bu saygı'nın, giderek ve bâzı çevrelerde kasıtlı biçimde zâafa uğratılmasının nelere malolduğunu görüyoruz; ama asıl önemlisi, bu kadirbilmezliğin sonucu olarak ulusça ödeyeceğimiz ağır faturalar önümüze sürüldüğünde pişmanlığımızın da artık bir değer ve anlam ifâde etmeyeceğidir.

Celil GÜRKAN, Em. General, Türkiye Muharipler Derneği Genel Başkanı.

Not : C. Gürkan'ın iletişisindeki bütün «Sayın» deyimleri T. B.'nin bilimsel üslubuna aykırı geldiğinden çıkarılmıştır.

HALKA RAĞMEN?

ATATÜRK'ün gösterdiği, bizim de yürekten benimsediğimiz hedef ÇAĞDAŞ UYGARLIK DÜZEYİNE ERİŞMEK'tir. Tuncay da ayni görüşü paylaşıyor yazısında; ama her nedense, bu hedefe ilerlemede ATATÜRK'ün izlediği yöntemi, kendi deyimi ile **«halka rağmen»** diye damgalamak ve **«biçimsel Batılı değerleri topluma benimsetme çabalarının başarılı olmadığını»** vurgulamak suretiyle paylaşıyor!. Böyle bir yargı, en azından ATATÜRK'ü, devrim'in halka dayandırılması ve kabul ettirilmesi gereğinden ve ilkesinden habersiz, kısa bir deyimle sistematiğini yeterince bilmeyen amatör bir devrimci derekesine düşürmektedir ki bunun hiç de böyle olmadığını herkesten çok, Tuncay bilecektir. ATATÜRK'ü ve devrimini inceleyen yerli, yabancı herkesin ortak yargısı O'nun, halk istencini en iyi kullanan bir lider olarak haklı ün yaptığı noktasında odaklaşırken, O'nu **«halka rağmen», «biçimsel Batı'lı değerleri topluma benimsetmeye çabalayıp başarısız kılmak»**la eleştirmek, bize hiç de haklı ve isabetli bir yargı gibi görünmedi.

ZORUNLU YÖNTEMLER

Yazar, makalesinde aynen şöyle diyor: **«Tek Parti yönetimini, Milletvekillerinin bir tek-seçici tarafından atanmasını, iki dereceli (ilk derecesinde çok düşük katılmalı), açık oylamalı(!), gizli saymalı (!) seçimleri, göstermeli kurumları, eğitim ve kültürün propaganda aracı kılınmasını, Tarih'te ve Dil'de girişilen Turancı sözde-fetihleri, basında sansürü de aşan, hiç yazdırmamaları, ya da yalnız dilediğini yazdırmaları ve ATATÜRK döneminin daha başka birçok özelliklerini (!) bugün için savunma olanağı var mı?»**.

Amerika'yı yeniden keşfetmeye ne gerek! Bir İhtilâl Anayasası olan 1924 Anayasasına göre kurulmuş ve kaçınılmaz zorunluklar nedeniyle otoriter hüviyet almış bir Devlet düzeninde, Partinin tek olmasından tutunuz da, milletvekillerinin seçilmesinde merkezî bir istençin egemenliğine, eğitim ve kültürün, yeni kurulan devleti ve rejimi halka kabul ettirici, sevdiiici ve ısındırıcı propaganda amaçları ile kullanılmasına ve bu arada Basın'ın güdümlü faaliyet göstermesine kadar, gerçek Demokrasi ile bağdaştırılması zor özellikleri elbet savunma olanağı yoktur! Ama bugün, yâni 1978 Türkiye'sinde geçerli de-

mokratik hak ve özgürlükler karşısında savunma olanağı yoktur! Eğer amacınız, 1923 koşullarında yepyeni ve tam bağımsız bir devlet kurmak ve o devleti, zamanın onca aleyhte koşulları, tehditleri ve saldırıları karşısında yaşatmak ise, kısacası ancak disiplinli bir yaşam ile ayakta durabileceğine kanaat getirmiş iseniz, o takdirde Tuncay'ın **«savunulamaz»** dediği sakıncalı tasarrufları SAVUNMAMAYA olanak yoktur!. Meğer ki, kuracağınız devletin, en kısa sürede defnine ruhsat vermeyi başından kabullenmiş olasınız.

Tuncay, belli oluyor ki, Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği dönemde ülkemizde geçerli ve egemen olan koşullaı içinde ATATÜRK'ün giriştiği, yürüttüğü ve bilinen sonuca ulaştırdığı Ulusal Kurtuluş Savaşımızı ve bu savaşı izleyen ve de YENİ, BAĞIMSIZ BİR DEVLET KURMA diye tanımlayabileceğimiz çok büyük ve o denli güç girişimin siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel, askerî, moral ve yönetimsel aşamalarını ve açmazlarını 1978'in koşullarının rahatlığı ve serbestliği içinde eleştiri merceğinin altına koymuş ve okuduğumuz sonuçlara varmıştır. Ama unutmamalı ki olaylaı, davranışlar, kararlar, uygulamalar ve yöntemler, oluştukları yer, zaman ve çerçeve koşuları ile birlikte incelenir ise objektif yargılara ulaşılabilir. Yazar, 12 Mart'ın güdükleştirmesine karşın gene de ileri bir Anayasa olan 1961 Devrim Anayasının yarattığı elverişli hava içinde, hiç bir sınırlamaya uğramadan incelediği ve karşılaştırmalar yaptığı Anayasa Hukuku, Kamu İdâresi, toplum bilim, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik kural ve verilerin ışığında ATATÜRK'ün 1923 - 1938 döneminde yaptıklarını, yapmadıklarını, ya da yapamadıklarını tahlil ederek, o günlerin kararlarına ve uygulamalarına 1978'in kriterleriyle değer biçmektedir. Kanımızca çok yanlış bir yaklaşım.. Hem de, yazısının başında, deyim hoşgörülsün, ayağına yer edercesine kullandığı **«her kuşak, Tarih'i yeniden yazmak, yani Tarihle kendi benimsediği değerler açısından hesaplaşmak zorundadır.»** sözüne karşın yanlış bir yaklaşımdır. Çünkü Tuncay o tümcesinde **«o günün koşullarını göz önünde tutarak»** kaydını düştüğü hâlde bilinen yargıya varmıştır. Eğer Tuncay, insaflı bir görüşle soruna yaklaşsa idi, ATATÜRK'ün tek partili döneminde, Milletvekillerinin, daha çok bir futbol takımı antrenörünü anımsatır biçimde kullandığı kendi deyimi ile **«Tek-seçici»** tarafından seçildiği gibi bir sözcük yerine çok daha az incitici bir deyim kullanırdı kuşkusuz. O dönemde Milletvekili olarak görevlendirilen kişileri, ya da hiç değilse bir kısmını ATATÜRK'ün seçtiği bilinen bir gerçekti ve bu da kanımızca kaçınılmaz bir

zorunluktu. Acaba yazar, o günkü koşullar altında, bugünün ileri demokratik rejimlerin seçim sistemlerini uygulamanın, Basın'a, müdahalesiz ve sınırsız özgürlük tanımanın, eğitimden, kültür değerlerinden, devlete temel tutturmak için yararlanmamanın mümkün olabileceği hakkında inandırıcı bir kanıt gösterebilir mi? Günümüz Anayasasının getirdiği demokratik hak ve özgürlüklere karşın, yürürlükteki ön-seçimli Seçim Yasası ve Siyasal Partiler Yasası karşısında, Parlamento üyelerimizin seçimlerinin, sözcüğün Batılı anlamında tam bir «Suffrage universelle» koşulları ve espiiisi içinde yapıldığını ve Partilerin lider ve delege kadrolarının —halk irâdesine ters düşsün düşmesin— hiç bir etkisi, ağırlığı olmadan, katıksız ve ulusal istençin tam belirlemesine olanak verdiğini iddia ve ispat edebilir mi? Bugün demokratik parlamenter rejimin ileri aşamalarına ulaşmış hangi ülke, yukaııda belirtilen ve gerçek özgürlükçü demokratik parlamenter rejimle bağdaştırılması zor ama mukadder ve kaçınılmaz engel ve aşamalar dönemini aşmadan, içinde yaşadığı çağdaş demokrasi olgunluğuna erişebilmiştir? Bu nedenle, Tuncay'ın **«Her kuşak Tarih'i yeniden yazmak, yâni Tarih'le kendi benimsediği değerler açısından hesaplaşmak zorundadır.»** şeklindeki ifâdesinin, kendisine, yukarıdaki sorularımıza olumlu yanıt verme olanağını sağlayabileceğini hiç sanmıyoruz.

NEDEN PARADOKS YARATSIN?

Makaleyi okumaya devam edelim? Yazar, **«ATATÜRK'ün kazandığı askerî zaferlerin ve toplum yaşayışında gerçekleştirdiği düzeltimlerin (yazar burada devrim sözcüğünü kullanmayı uygun görmemiş olacak ki reform anlamına gelen düzeltim sözcüğünü kullanmış), insanlık tarihinde eşi menendi görülmemiş»** zaferler ve düzeltimler şeklinde yüceltilmesini de eleştirerek, bu şekilde **«daha ilkokul sıralarında koşullandırılmış çocuklar»**ın, büyüyünce **«Dinbilimdekine benzer paradoksa düştüklerini»** belirtiyor ve Eski Yunan'ın Tanrı hakkında **«Tanrı okadar iyi olmasa gerek; hem o kadar güçlü, hem o kadar iyi ise Dünyadaki kötülükler nasıl olabiliyor?»** şeklindeki açmazı örnek vererek, «... **ATATÜRK'e yakıştırdığımız tüm-erklilik ve sonsuz iyicilik karşısında, toplumumuzda bugüne dek süregelen kötülükleri nasıl açıklayabiliriz ki?»** diyor. Burada da Tuncay'la birlik olamayacağız. Genç Türkiye Cumhuriyeti fidanını tutturmak, yeşertmek, geliştirmek ve çağdaş bir ülke durumuna getirmek, herşeyden önce o fidanı koruyacak olan-

ları belli bir mânevî değer yargısı üzerinde inanç birliğinde toplamakla kabildi. Nitekim bu yol izlenmiş zaman zaman, ATATÜRK'ün kazandığı askerî zaferlerin ve toplum yaşayışında gerçekleştirdiği düzeltimlerin yüceltilmesine gidilmiştir. Ama böyle yapıldı diye, —bu yüceltmeyi, içtenlikten yoksun, kişisel çıkarları için yapanlar konumuz dışındadır kuşkusuz— bu masûmâne ve bir bakıma da amaca götürücü davranış neden **«Paradoksa düşüş»** olsun anlayamadık. Kezâ, **«... Toplumumuzda bugüne dek süregelen kötülükleri açıklamak»** için illâ da ATATÜRK'ün **«o denli güçlü ve o denli iyi»** olamayacağını imâ etmek gibi bir kadirbilmezlik neden?.

HİÇ DE ABARTMA DEĞİL

Yazısının dipnotlarının birinde Tuncay, **«... Kurtuluş Savaşımızın çapı, Birinci Dünya Savaşı ölçüleri ile karşılaştırılınca pek abartmaya elverişli değildir.»** diyor. Birinci Dünya Savaşı'nın bizim açımızdan, ömrünü ve tarihsel misyonunu doldurmuş bir imparatorluğun mukadder parçalanmasını, olanak varsa önleme, ya da geciktirme amacı ile girişilmiş bir savaş, Ulusal Kurtuluş Savaşımızın ise, adı üstünde, yokedilmek istenen bir ulusun ölüm-kalım savaşı olduğu düşünülürse ve savaş verenin de bir avuç Anadolu toprağında yaşayan bir avuç Türk'le sınırlandırıldığı dikkat nazarına alınır ise, elbette milyonluk Osmanlı Ordusu karşısında, yüzbini aşmayan Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordusu, yazarın dediği gibi **«abartılmaya elverişsil olmayan»** mütevazi bir askerî güç durumunda kalır. Ama hemen belirtmek gerekir ki, askerî tarihte, kazanılmış ya da kaybedilmiş savaşların önemi, kullanılan askerî kuvvetin çapı ile değil, zaferin kazandırdığı veya yenilginin kaybettirdiği dâvânın sonucu ile ölçülür. Çeşitli cephelerde yer yer parlak utkular kazanmasına karşın, genel sonuçta milyonluk Osmanlı Ordusu yenildiğinde, Türk varlığını doğrudan ilgilendirmeyen Arabistanlar, Hicâzlar, Iraklar, Suriyeler, Filistinler elden çıkmıştır ama yüzbin kişilik bir Ulusal Kurtuluş Savaşı Ordusunun Dumlupınar Zaferi, insanlık âlemine yeni bir Türkiye'nin doğuşunu sağlamıştır. Gene Birinci Dünya Savaşında Başkumandan Vekili Enver Paşa doksan bin kişiyi Allahıekber dağı yamaçlarına gömmüş, karşılığında Sarıkamış kasabasını bile ele geçirememiştir ama ATATÜRK, doksan bin kişilik ordusu ile bir vatan kurtarmış, bir muharebeyi değil bir harbi kazanmıştır. Bu nedenle, **«siyasal önemi bir yana»** gibi bir kayıt iliştir-

meyi ihmâl etmemiş olsa bile yazar, böylesine talihsiz ve hatalı bir karşılaştırmanın günahını affettiremez sanıyoruz. Öte yandan, Ulusal Kurtuluş Savaşımızı, bu savaşın zaferini izleyen bir TÜRKİYE DEVLETİ KURMA çabalarını, İttihat ve Terakki Hareketinden soyutlamaya titiz bir dikkat ve özen gösteren Büyük ATATÜRK'ün, bu görüşüne tam zıd bir teşhis ortaya sürüp «... **Cumhuriyet, özellikle İttihat ve Terakki döneminin doğrudan bir devamı gibidir.»** savında bulunmak, bilmiyoruz ama Tuncay'ın, içine düştüğü yanılgıların en büyüklerinden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden çıktığı olgusu illâ **«Cumhuriyetin, İttihat ve Terakki döneminin doğrudan devamı»** sayılmasını mı gerektirir?

DEMOKRASİDEN DÖNÜŞ DEĞİL

Cumhuriyetin ilânından Büyük Kurtarıcının ölümüne kadarki dönemde ATATÜRK, kendine özgü AKILCILIĞI ve GERÇEKÇİLİĞİ her vesile ile en optimal düzeyde sentez etmesini bilmiş ve kurduğu Cumhuriyeti, çağdaş uygarlık düzeyi üstüne çıkarma hedefine yöneltirken, bu düzeyin doğal ön koşulu olan gerçek demokrasiye yaklaşımı ilk planda tutmuştur. Hal böyle olunca, Cumhuriyet Halk Partisinin 1927 Kongresinde kabul edilen yeni Tüzüğündeki «... **Cumhuriyet Halk Fırkasının Umumî Reisi, Fırkanın bâanisi olan Gazi Mustafa Kemal hazretleridir. İşbu umumî esaslar hiç bir veçhile tebdil edilemez.»** şeklindeki değişiklik hükmünü yazarın **«Demokrasiden uzaklaşma»** diye nitelemesi, ATATÜRK'ü, yukarıda belirttiğimiz asıl amacından, daha işin başlarında sapmakla suçlama olmuyor mu?

ATATÜRK HALKÇI İDİ

Tuncay, ATATÜRK'ün siyaset anlayışını eleştirerek şunları yazıyor makalesinin bir yerinde: «... **ATATÜRK bir siyaset adamıydı ama siyaseti kendi başına ve kendi içinde değer sayan, çağdaş anlamıyle Çoğulcu Demokrasiden yana bir siyaset değildi. Birtakım amaçları gerçekleştirme uğruna, siyaseti, bir kenara itiverilebilecek bir araç sayma eğilimindeydi. ATATÜRK'ün halkçılıktan, geniş katılmalı bir demokrasiyi değil, yalnız anti-monarşizmi, statü ayrıcalıklarına düşmanlığı anladığı açıktır. Muhalefetten hiç bir zaman hoşlanmamış, muhalif-**

lerin. varlığına katlanmak zorunda kaldığı zamanlarda da onlara adetâ askerî bir taktik uygulamıştır... 1930'daki üç aylık Serbest Cumhuriyet Fırkası OYUNU (!) sayılmazsa, 1925'in ilk yarısında itibâren, Türkiye'de muhalefete ve dolayısiyle siyasete yaşama hakkı tanımamıştır... Halk kitleleriyle doğrudan bir ilişki kurmakta pek başarılı olamamıştır (!).»

Yazarın yukarıya aldığımız tümceleri de, daha önce dokunduğumuz ve haksız yargılar kapsamına sokabileceğimiz öteki yanılgılar ya da sübjektif hükümlerin bir başka türü izlenimini vermektedir bize. ATATÜRK'ün gerçek Demokrasiye ulaşmak samimî inancı ile giriştiğine, ama aradan üç ay geçince, ülkede yeterli demokrasi kültürünün henüz birikmediğini görerek vazgeçtiğine kuşku duymadığımız Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurma kararını, «... **1930'da üç aylık Serbest Cumhuriyet Fırkası OYUNU»** diye nitelemesi, bizi, sayın Tuncay'a üzüntülerimizi açıkça söylemek zorunda bırakmaktadır. Önce ATATÜRK, hiç bir zaman OYUN adamı olmamıştır. Olayları AKIL ile, GERÇEKÇİLİK ile değerlendiren, geniş gören, ihtimaliyât hesaplarını çok iyi yapmasını bilen irâdeli bir Lider neden OYUN'a başvursun? Bu nedenle, Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimi, nabız ve zemin yoklama amacına yönelik zorunlu bir deneme idi ama hiç bir zaman OYUN değildi! Eğer o deneme bir OYUN idiyse, bugün tanık olduğumuz Particilik tertip ve düzenlerini niteleyecek hangi sözcüğü kullanacağız?

ATATÜRK VE 1789 FRANSIZ DEVRİMİ

Son olarak makalede, «... **ATATÜRK'ün 1789 Fransız Devrimi ilkelerinden genel çizgileriyle haberdar olduğu, ama bu devrimi hazırladıkları söylenen düşünürleri doğru tanımadığı şu örnekten anlaşılabilir:»** denilmekte ve 1921 Aralığında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bakanlar Kurulunun görev ve yetkileri görüşülürken, bazı meb'usların Tefrik-i kuvva (Kuvvetler ayrılığı) istemlerine karşı çıkan ATATÜRK'ün söyledikleri nakledildikten sonra «... **Bugün her Anayasa Hukuku öğrencisinin bilmesi istenildiği»** üzere **«Kuvvetler Birliği fikrinin Rousseau'dan, Kuvvetler Ayrımı fikrinin de Montesquieu'den»** geldiği söylenip üstü kapalı biçimde ATATÜRK'ün, Anayasa Hukuku kapsamına giren Tefrik-i kuvva (Kuvvetler ayrılığı) ve Tehvid-i kuvva (Kuvvetler birliği) konularında Rousseau ile Montesquieu'yü birbirine karıştıra-

cak bir vuzuhsuzluk içinde bulunduğu vurgulanmak istenmektedir. ATATÜRK'ün 1789 Fransız İhtilâlini (Devrimini) en azından çok iyi incelemiş bir kişi hüviyetine sahip bulunduğu bir gerçek iken (*), yukarıdaki satırların Mete Tuncay'ın kaleminden çıkmış olduğunu görmemeyi ne kadar isterdik; ama maalesef onu da görüyoruz. «ATATÜRK'e nasıl bakmak» cidden çok önemli bir konu; ama ATATÜRK'e böyle de bakılmaz ki!...

(*) Çankaya'da ATATÜRK'ün eski köşkünün kitaplığında Rousseau'ya ilişkin yapıtların Fransızca baskılarında bizzat ATATÜRK tarafından yapılmış çıkmalar, konulmuş notlar bunun en güzel tanığıdır.

TOPLUM VE BİLİM'DE YAYINLANAN YAZILARIN YAZAR DİZİNİ

MAKALELER

Akat, Asaf Savaş: Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-öncesi Toplumlar: Asya Toplumu, Feodalite Tartışmalarına yeni bir Yaklaşım. (Sayı 1).

Akşin, Sina : Osmanlı ve Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine bir Deneme. (Sayı 2)

Akşin, Sina : Bugünkü Türk Ulusçuluğu. (Sayı 5)

Akyüz, Yılmaz : Değer, Artık-değer ve Birleşik Ürün. (Sayı 5)

Arda, Mehmet : «Üretim Fiatları» ve 1960'lardaki Türk Ekonomisinin bazı Özellikleri. (Sayı 2)

Boratav, Korkut : Üçüncü Dünya, Gözlemler, Sorular, Düşünceler. (Sayı 1)

Divitçioğlu, Sencer : Yeniden - Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisine Giriş. (Sayı 2)

Divitçioğlu, Sencer : Marxist Dönüşüm Sorunu : İkili Yorum. (Sayı 5)

Dumont, Paul : 20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine ve Yayınlanmamış Kaynaklar. (Sayı 3)

Ersel, Hasan : Emek-değer Kuramı ve Bağlı Üretim: (Optimum Değerler Bir Çözüm Sağlıyor mu?). (Sayı 3)

Gürsel, Nedim : Thomas Munzer, Şeyh Bedrettin, Nâzım Hikmet. (Sayı 4-

Gürsel, Seyfettin : Tarihî Maddecilik ve Sorunları. (Sayı 2).

İslâmoğlu, Huri - Keyder, Çağlar : Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri. (Sayı 1)

Kasaba, Reşat : Türkiye ve(ya) İran. (Sayı 5)

Kazgan, Gülten : Türkiye'de Kadın Eğitimi ve Kadın Çalışması: Nedenler, Etkiler, İlişkiler ve Sonuçlar. (Sayı 5)

Keyder, Çağlar - İslâmoğlu, Huri : Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri. (Sayı 1)

Kudat, Ayşe : Aile ve Yeniden-Üretim. (Sayı 2)

Kunt, Metin : Müteşebbis Bir Osmanlı. (Sayı 2)

Kurdakul, Şükran : Ahmet Hamdi Tanpınar Üzerine. (Sayı 4)

Küçükömer, İdris : Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden-Üretim ve Sivil Toplum. (Sayı 2)

Menteş, Gökhan - Tekeli, İlhan : Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Şirketlerinin Mekândaki Örgütlenmesi. (Sayı 4)

Ortaylı, İlber : 18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye. (Sayı 1)

Ortaylı, İlber : Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları. (Sayı 4)

Parla, Jale : Byron, Lamartine ve Doğu. (Sayı 4)

Sezer, Baykan : Türk Toplum Tarihi Tartışmaları. (Sayı 4)

Tekeli, İlhan - Menteş, Gökhan : Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Şirketlerinin Mekândaki Örgütlenmesi. (Sayı 4)

Tekeli, Şirin : Siyasal İlişkiler Karşısında Kadın. (Sayı 3)

Tezel, Yahya : Anadolu'daki Toplumsal Kuruluşların Eklemleşmesi Açısından Osmanlı - Osmanlı-Öncesi İlişkiler. (Sayı 3)

Toprak, Zafer : İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık. (Sayı 1)
Tuncay, Mete Atatürk'e Nasıl Bakmak. (Sayı 4)
Yavuz, Hilmi : Kemal Tahir ve Marxism. (Sayı 2)

İLETİŞİ

Ateş, Toktamış : Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt. (Sayı 4)
Boratav, Korkut : Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine. (Sayı 4)
İleri, R. Nuri : Bir Risale Hakkında. (Sayı 4)
Yıldırım, Nuri : Bilimin Sonu ve Bilimin Doğuşu: Bilimin Laubaliliğe Tahammülü Yoktur. (Sayı 3)

KİTAP ELEŞTİRİLERİ

Bozkurt, Ömer : Toplumsal Yapı ve Yönetim. (Sayı 1)
Bozkurt, Ömer : Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi ve Yönetim Sosyolojisi. (Sayı 2)
Dinçer, Nabi : «Yönetim Sosyolojisi» Hakkında. (Sayı 4)
Ersel, Hasan : «Değer ve Bölüşüm» Üzerine. (Sayı 2)
Sarıbay, Ali Yaşar : Din Sorunu ve Bir Kitap. (Sayı 3)
Tuncay, Mete : Osmanlı Yönetiminin Son Yıllarında (1909 - 1912), Selânik'te Yahudi Sosyalizmi. (Sayı 3)
Unat, Nermin Abadan : Une Suisse au-dessus de tout Soupson. (Sayı 2)

BİBLİYOGRAFYA

Yıldırım, Nuri : İngilizce Marxgil İktisatla İlgili Kitap ve Makale Bibliyografyası (Sayı 1)

BELGELER

Akarlı, Engin : Tanzimat Dönemiyle İlgili Bir Belge: Fuat Paşa'nın Siyasî Vasiyetnamesi. (Sayı 4)
Hanioğlu, Şükrü : Ali Cevdet'in Bir Risalesi: İş Ücreti ve İşsizlik Buhranı. (Sayı 4)
Kazgan, Haydar : Osmanlı Kaynakalırna Göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilât Borsası ve Bazı Ounlar. (Sayı 2)
Kazgan, Haydar : Son Galata Bankerlerine Ait Belgeler. (Sayı 5)
Sahillioğlu, Halil : Derviş Mehmet Paşa: Kişiliği ve Ekonomik Anlayışı. Sayı 2)
Toprak, Zafer : Türkiye Sosyalist Fırkasının bir Risalesi: Sosyalistlik Nedir? (Sayı 1)
Toprak, Zafer : Sosyal Demokrat Fırkanın Reisi Hasan Rıza'nın Bir Risalesi. (Sayı 5)

TOPLUM ve BİLİM'in ESKİ SAYILARI

Elimizde, **Toplum ve Bilim**'in 1 - 4 sayılarından çok az takım mevcuttur. Takımlar, yurtiçi 300 TL, yurtdışı 450 TL karşılığı, **Yapı ve Kredi Bankası, Teşvikiye Şubesi 22759-5 No.'lu Tuncay Çavdar - Toplum ve Bilim** hesabına yatırıldığı takdirde, arzu edenlere yollanacaktır.

Mevcudu bulunan 3, 4 ve 5'inci sayılardan almak isteyenler, adedi 50 TL'den,

Toplum ve Bilim Abone Servisi,

Silâhhane Cad. Azim Apt. No. 9/4 Daire 2
Maçka - İstanbul

adresinden temin edebilirler.

MAKALELER

Ufuk ESİN : Tarihöncesi çağlarda Anadolu'da ilk üretim aşaması

Yalçın KOÇ : Objektif realite - epistemik determinizm ve ölçme

Gündüz VASSAF : Üniversite giriş sınavları ve zekâ testleri

İlhan TEKELİ - Gencay ŞAYLAN : Türkiye'de halkçılık ideolojisinin evrimi

BELGELER

Yavuz CEZAR : Zahîre hazinesi ve 1795 (1210) tarihli nizamnâmesi

Halil SAHİLLİOĞLU : 16. yüzyıl sonu Osmanlı Tacirleri —Vergi Adaleti—

İLETİŞİ

Celil GÜRKAN : Atatürk'e nasıl bakmak: Bir yanıt

70 TL.